

81.632.9
с900

АЛТАЙ ТИЛ

6-7

СӨС БУДУРЕР ЭП-АРГАЛАР.

Сөс бүдүрер кожултанын болужыла	анчы, наҗылык, кышкы, ырыс- ту, кышкыда, башкараачы
Эки-үч сөс биригип (кожулып)	бешҗылдык, төртөн, бүгүн, амыр-энчү, Кан-Оозы, кара- күрен, амыр-энчү, журтсовет, сарҗусырзавод
Сөс такып айдылып	жоон-жоон, озо-озо, кара-кара, узун-узун
Сөскө учуры жок сөс кожу- лып	бала-барка, түрген-түкей, эт- сат, ээчий-деечий
Сөстөр колбожып	темир јол, орто тўн, эртен тура, таш көмўр, тымык тенгис, кол салар, садып алар, Туулу Ал- тай, көп катап, таңары јуук, кара суу

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БӨЛҮКТЕРИ.

I Алдынан учур-лузы	адалгыш, јарталгыш, тооломо, солума, глагол, кубулбас
II Болушчы учур-лузы	уланты колбоочы бөлүгөш
III Алдынан учуры ла болушчы учуры јогы	кыйгылулар

КУБУЛТКЫШТАР.

Сурактар	Кожулталар		
Т. кем? не?	—	—	—
Э. кемнин? ненин?	-тын, -тин	-дын, -дин	-нын, -нин
Б. кемге? неге?	-ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө	
К. кемди? нени?	-ты, -ти	-ды, -ди	-ны, -ни
Ө. кемле? неле?	—	—	-ла, -ле, -ло, -лө
Ј. кемде? неде?	-та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө	—
Ч. кемнен? неден?	-тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден -дон, -дөн	-нан, -нен -нон, -нөн

Н. Н. Суразакова, К. А. Бидинов, Э. И. Каинчина

АЛТАЙ ТИЛ

6 – 7 класс

Алтай республиканың
албаты ўредўзиниң башкартузы
jөптөгөн

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ҰЧ-СҰМЕР»
БИЧИКТЕР ЧЫГАРУЗЫ, 1992

~~81.631.0-922~~
~~81-2 АЛТ-922~~
~~Б-597 С 900~~

81.632.1972

Научный редакторы Тыбыкова А.Т.

Нина Николаевна Суразакова
Край Адарович Бидинов
Эмилия Ивановна Каинчина

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК для 6—7 классов

Художник В. Г. Тебеков.

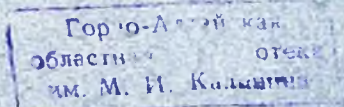
Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор
В. И. Ортогулова. Технический редактор Е. К. Маны-
шева. Корректор А. К. Горбокова.

Сдано в набор 13.03.92. Подписано к печати 27.11.92. Формат
60×90^{1/16}. Бумага офсетная. Гарнитура балтика. Печать оф-
сетная. Усл. п. л. 12,5+0,2 форз. Усл. кр.-изд. л. 11,32 +0,2
форз. Тираж 7000 экз. Заказ 924.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство
«Уч-Сумер». 659700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтай-
ская, 36.

Горно-Алтайская республиканская типография, пр. Комму-
нистический, 35.

Б $\frac{4306020350-006}{М 138 (03) 92}$ — 92

==== 6 класс =====

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлө,
«Адайым» — деген алтай тилим,
«Энейим» — деген эрке тилим...

Л. Кокышев.

1. Үлгерди жарт, чокым кычырар. Баштапкы төрт жолды бичиир,
ондогонун куучындап берер.

Союзда калыктар билижип, биригип жатканын куучындап берер.

... Бу ла менин бойымнын
Жерим бар деп сүүнедим.
Мен база бир калыктын
Балазы деп айдынадым.
Кайкалы жаан Союзда
Канча түмен калык бар.
Бистин улу ороондо
Биригип өскөн жүрүм бар.

(Э. Палкин.)

2. Кычырар. Алтай тилдин кебери ле учуры кандый? Каруузын бичип алыгар.

Алтай тилис озогыдан бери канду чактар, калапту согуштар өдүп, је бойынын кеендигин, сүрлү жараш кеберин жылытпаган. Поэттердин төрөл тил керегинде айтканы, жарыжып брааткан аттардын туйгактарынан чедирген чачылгандый, бистин жүрегиске от чачылтып, бийик күүн-санаага тебилтет.

Алтай бичиичилер төрөл тилинин эп-аргаларын тузаланат, жакшынак бичимелдери кепке базылат. Олор алтай тил керегинде терен шүүлтөлү жолдыктар чүмдегенде, шинжүчилер алтай тилдин тазыл-тамырын ажаруга алып, литературный тилдин ле диалекттердин бүдүм-кеберлерин өскө түрк тилдерле түндештирип, научный иштер өткүргилейт.

(А. Тыбыкова.)

● Текстти катап кычырып, күч сөстөргө ажару салып, кажы бир бөлүгүн бичип алар.

3. Кычырар. Бронтой Бедюров «Алтай тилиме жанар» деп үлгеринде алтай төрөл тилин сүүгенин, ол жүрүмнүн орчыланду жолунда кестирбей, калапту чактарды өдүп, ичкери өзүп барганын сүрлү сөстөр, кеендик кебер ажыра көргүзөт.

Менин тилим уйан да эмес,
Менин тилим улу да эмес,
Менин тилим макты сүүбес,
Өскө тилдерге күйүнип билбес.

Уткычы ла омок, жалакай да тилим,
Уткачы ла чечен, учурлу да тилим.
Жүрүмди сен Орхондо уткыган,
Жүрүмге кестиртпей, чике алтаган.

Сен алкыш аласташ жогынан бек эмей,
Сен ыйык сүмерлер музыдый мөңкү,
Сен чөлдөрдүн салкынындай жайым!
Сенде чактардын эрјинедий тыны!

Кајуда өзөтөн алып мөштөрдүн
Кожонгы сенде, төрөл тилим.
Күркүреп агатан суулардын
Күчи сенде, төрөл тилим.

● Улгерди үренип алар.

Укташ членду эрмектер таап, кычырып, жартап бичиир.
Улгерден слерге жарт эмес сөстөрдү созликке чыгара бичигер.
Чөлдөрдүн, салкынындай деп сөстөрдү будумиле ылгагар.

4. Кычырар. Поэт төрөл тил, төрөл сөс керегинде нени айтканын билип алар.

Төрөл тил, төрөл сөс — ол бистин эн жаан байлыгыс. Оны жылыткан кийинде, ойто табарга ла орныктырарга күүч эрјине. Онын салымы бистен камаанду. Калыкта үн јок эмес. Онын үнин өскө калыктарга угүзарга литература керек. А литературанын төзөгөзи — тил. А ол өскө калыктарла колбу тургузатан, најылыкты ла јарашты көргүзетен күүсү, көс, кулак ла сезү — ончо бар ла айдынатан арга.

(Б. Укачин.)

● Берилген үзүкте канча эрмек, кандый эрмектер. Баштапкы эрмектен сөсколбулар чыгара бичип, тос лө камаанду сөстөр неле айдылган үстине темдектегер.

5 класста үренгенин катап көрөри

ФОНЕТИКА. ГРАФИКА. СИНТАКСИС.

Сурактарга ла јакылталарга каруу берер.

1. Куучын-эрмектин табыштарынын тилдеги учуры.
2. Үндү табыштар ла туйук табыштар незиле аңыланат?
3. Унгүр ле тунгак туйук табыштардын башказы неде?
4. Кату ла јымжак үндү табыштардын су-алтай сөстөрдө турар аайы.
5. Эрин чөйилер үндү табыштардын сөстөрдө чын бичилери.
6. Сөстөрдө узун үндү табыштарды көргүзөр:

соот, үүр, өөн, боорсок, тоо, куучын, чаазын, таан, шуурган

7. Сөсти куучын-эрмектин табыштарына ылгаар:

амаду, көрүм, јиилек.

5. Берилген сөстөрдө кычырып, эжерлештире улегер, бойы-бойынан бир ле табышла, бир канча табышла, табыштардын турган аайыла аңыланганын јартап, бичии алыгар. Темдектезе: ойно - мойно.

Ойно, јескии, камчы, јенге, тамчы, малта, јеме, кайчы, тискин, калта, мойно.

6. Чокым, јарт кычырып берер. Күсти поэт кандый чечен сөстөрлө јурайт?

Кату үндү табыштардан ла јымжак үндү табыштардан турган эки адалгыш чыгара бичип алаа, оларды куучын-эрмектин табыштарыла ылгагар.

АЛТЫН КҮС.

Эмил сайлу кузуктар,
кызылгат ла казылган,
тийингат ла кайынат
түкү качан быш калган.
Ак кайындар сап-сары
шуулашкылап турлары.

Алтайымда сыгын ай.
Амыргылар јынырайт.
Койлор, уйлар тойынган.
Јылдыстар да койылган,
тенгери бийик, кей ару,
кырлар алтын сыргалу.

Кеткин куштар бийикте
түштүк жаар учкулайт.
Аңчылар дезе тийиндеп
баргылаарга шыйдынат.
Идирген толо, кырлар ээн,
Алтын күс, сен кеен.

(Б. Суркашев.)

7. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, чын бичилерин жартагар.

Ойд...к жердин өлөнги ой...лганча ойнойлык. Од...с эки жыламаш тог...ленче ойнойлык. (Алб. кожонгы). Уз...н агаштын учы куй...к (Таб.). Курап-тереп тон эттим, кулунду бееге бербезим. (Таб.) Ор...н алды он кур...т, он...лазы јаш кур...т. Тор...м кара торс...кту, торко јибек өзөктү. (Таб.)

8. Скобкадагы сөстөрдөг келишкенин талдап, эрмектерди бичип алар. Эки түнөй унду буквалардын алдынан чийү тартар. Олор не онойдо бичилген?

1. Јаратта (јон, јоон) тыт туру. 2. Городто (јан, јаан) туралар коп. 3. Албаданып (ур, уур) неме көдүрбө. 4. Кечеден бери (сок, соок) күндөр башталды. 5. Адам эгүле (кире, кирее) курчытты.

СӨСКОЛБУЛАР ЛА ЭРМЕКТЕР, ЭРМЕКТИН ЧЛЕНДЕРИ.

1. Сөс лө сөсколбунун башказы неде?
2. Эрмекте кандый члендер бар?
3. Тегин эрмектердин кандый будүмдерин билереер?
4. Уында кандый темдек тургузары неден камаанду?
5. Укташ члендерди бойы-бойынан кандый темдектерле болиир?
6. Кычыру сөстөрдө кандый темдектер турар?

9. Берилген тексттин төс учурын јартаар. Кыйгылу эрмектерди таап, учурын јартаар. База кандый эрмектер бар? Кыска изложение бичигер.

Эңирде уурди айдап экелгилеерде, тоолозом, бир кураан јок эмтир. Ачынганым не дейдин! «Бир кураан јок, кайда?» — деп, энезин тудала, чыбыктагам. Балазы энезине килегендий, кынзып турала, кырды өрө лө мантаган. Туниле јанбаган. Тан эртен уksam, кем де эжикти тырмап јат. Чыгып барзам — ийдим эмтир. Мени эдегимнен таргып турганы коркышту. «Бу не болды?» — деп ээчий ба-

рып, кырга чыksam, жылыыган кураан мында орого түжеле, чыгып болбой, маарап турган эмтир. Ого сүүнгеним не деер! (С. Сур.)

10. Токтой түжер темдектерин тургузып бичиир.

Темдектелген эрмектин төзөгөзин табала, чийү тартып салар.

Чокым, јарт кычырып берер.

Экинчи эрмектин узун үндү табышту сөстөрин бүдүмиле ылгаар.

Сен жүре бердин уулым! Жүрүмде үредүүнде ижинде улус сүүнгедий керектер эт уулым! **Ыраакта чаңкыр туулар кычырат!** Устинде көк тенери күниле ойнойт! Сен уулым ырысту ойдин кижизи! Сенин бурылып јанарынды эне јерин эл-јонын төрөл журтын энчикпей сакыйт.

11. Кычыру сөстөрдү көргүзөр. Олордын турган јерин, токой түжер темдектерин јартаар. Эрмектерди схемала көргүзөр. Ол схемаларга келиштире өскө эрмек тургузар.

1. Эне, ойто ло слерге келдим,
Санаарга кирет пе, кару энем?
Јаш тужымда јайдак аттан
Јыгылала, ыйлап келгем.
— Ыйлаба, балам, алдырбас,
Ундылып калбай — дегенеер...

(Э. Палкин.)

2. Јиит үйе,
Јүрегис јылузы!

(П. Самык.)

3. Мен сени эмчекле азырагам,
Төрөл сеге јарык көргүскен.
Кайра көрбөй бар, балам,
Калапту баатыр бол, уулым!

(П. Кучияк.)

4. Эзен бе, амыр-энчү жүрүм!
Эзен бе, албатымнын эрјине-күүни!

(Ш. Шатинов.)

12. Эрмекти члендериле ылгап, төс члендерин камаанду сөстөрилө кожо чыгара бичиир. Карарткан сөстөрдүн чын бичилерин јартаар.

Чаңкыр өзөк кырлардын ортозында агарып јатты. Эбиреде телкемдер алаканда јаткан немедий көрүнөт.

Озөктө турган айылдардан энирде ыш **чөйлип** турды.

Кырлардан түшкен койрык **jollo** койлор түжүп клеетти. Олордын үн алыжып **маарашкан** табыжы кызыл энирде **ыраак** жаңыланат. Олор конор јерине јууктан клееткенин сескилеп турган ошкош. Чакыр ичи дезе јаан толкунун табыжынды **күүлеп** турды.

Койлорды **эзчиде** клееткен уйлар кепшенип, **араай** баскылайт. Түжине тойгончо отоп алганы олордын көстөринен билдирет.

Аттар ойложып, јолды кечире мантагылайт. Јаланла кулундар манташкылайт, олордын киштешкен чичке үндери ыраактан угулат.

13. Берилген сөскөлбуларга тайанып, айдылар учурыла башка-башка эрмектер тургузар.

Күрөң күс, бистин јер, кышка белетен, јажыл јай, байлык түжүм, карлу туулар, соок салкын, кыштуга көчти, ээн јаландар, меге јакшы.

14. Чике куучын-эрмектерде кандый токой түжер темдектер тургузылатан эди, эске алынып, тургузып, бичип алар.

Кулип койгон алыптан онын өштузи сураган эмтир энен олзин бе, айса бойын өлөрин бе? Јок, мен озо өлөйин, энем эзен артсын деп, алып каруузын бериптир.

(Б. Укачин.)

15. Чике куучын-эрмектерди үнле көргүзип кычырар. Олордын токой түжер темдектерин јартаар.

Карартылган сөстөр канайда бүткен? Сөстөр кандый эп-аргала бүдер, эске алынар.

Бака **эртен тура** бир чымалыдан сурады: «Бу тыттын бажына чыгала, көрзөң, менин айлым кажы јанында болгодый?» Чымалы агашка чыгала, айтты: «Мынаар төмөн **күнбадыжында** көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чикезинче барар јол көргүзип берейин бе?»

«Ой, балам, баралы, баралы. Мен сени ичин сыстаганча ла азыраарым» — деп, бака айтты. Чымалы айтты: «Мен јаныскан күндуледер кууним јок, бисти ончобысты кычырыгар». (Чөрчөктөң.)

16. Тексттен сөскөлбуларды чыгара бичиир. Төс лө камаанду сөстөрдү көргүзип, олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү, јартаар.

Бистин садта јаан яблоня өзөт. Онын тазылдары јерге терен кирип калган. Олор јерден ток јулук-суулар алып,

оныла агашты, онын будактарын, жалбрактарын, чечектерин, үрендерин сугарат.

Кышкыда яблоня күрөң бүрчүктөрлү турат. Жаскыда бүрчүктөрдүн күрөң кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктөрдөн жалбрактар, кезиктеринен кыскалтым чечектер көрүнүп келет...

(Д. Тихомиров.)

17. Сосколбудагы карарткан сөстөр кандай куучын-эрмектин бөлүгү, ненин учун?

Жерди **касты**, **касты** азырады; **соок** түшти, **соок** күндөр; **јүсти** јун, суула **јүсти**.

18. Бичиир. Эрмекте сөстөр кандай член болуп турганын керектү чийү тартып көргүзөр.

Јурттын улузына фронттон келген письмолорды Карабаш кычырып беретен. Каруузын бичип туратан.

Кышкы узун энгирлерде каргандар Карманнын айлында јуулыжатан. Карабаш ологго газеттер, чөрчөктөр кычырып беретен.

(Л. Кокышев.)

19. Эрмектерди бичип, толо ылгагар.

Куштар жаскыда түштүктөн башка-башка өйдө учуп келет. Боро таан јемидин карантылардан табат. Ол бери март айда учуп келет. Карлагаштар кейде учуп јүргөн томонокторды, чымындарды тудуп јийт, онын учун ологрой келет.

СӨСТИҢ БУДУМИ ЛЕ БУДЕРИ.

1. Сөстин учурлу болүктери — тазылы, төзөгөзи, кожолтазы.
2. Сөс будүрер ле сөс кубултар кожолталардын аңылузы.
3. Сөстин будер эп-аргалары.
4. Кожолталардагы туйук табыштардын чын бичилери.

20. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн төзөгөзин көргүзөр. Лексический ле грамматический учурын јартагар.

БОЛУШЧЫЛАР.

Чану јаанак јангыскан јуртап јаткан. Уулдары фронтто јыгылган, өбөгөни бу јуукта оорыйла, јада калган. **Јаанак-**

тың кўчи ишке жетпей барган. Ого пионерлер болужат. Картошко быжыл жакшы бўткен. Пионерлер жаанактын картошкозын жаап бердилер. Олор жаанакка суу экелет, одын жарат, онон до ёско ижи-тожына болушкылап жүргўлейт. Жаанак олорго тың сўўнип жүрет.

21. Скобкалардагы сўстўрди эрмекке келиштирип бичиир. Чыккан-ёскон жеригер керегинде куучындап беригер.

ТУУЛУ АЛТАЙ.

Кўк чаңкыр (ён) бийик туулар. (Тенери) жеткен мўнкўлер. Калын (тош) жара соккон суулар. Кўпўгўш (кўл) эжинген турналар. Учy жок жыш (агащ) аркалар. (Кобы) жайканган (чечек).

МОРФОЛОГИЯ ЛА ОРФОГРАФИЯ.

Морфология — тил керегинде науканын бўлўги. Морфологияда куучын-эрмектин бўлўктерин, олордын грамматический темдектерин ўренип жат.

1 §. Куучын-эрмектин бўлўктери.

22. Билереерге тайанып, берилген сўстўр куучын-эрмектин кандый бөлугине кирет, сурактар тургузып, жартап берер. Алдында берилген жартамалды тузаланар.

Жылкы, жылдыс, учар, тудар, ачу, чокту, кызу, беш, бежен, жараш, алкыш, амаду, ижемжи, кожон, једим, јеткил, јетир, кожонду, кожондоор, айлаткыш, айланар.

Сўстўр лексический учурыла, грамматический темдектериле куучын-эрмектин 10 бўлўктерине бўлинип жат. Олордын алтузы алдынан учурлу куучын-эрмектин бўлўктери деп адалат:

1. Адалгыш (суу, улус, кыр)
2. Жарталгыш (соок, кичинек)
3. Тооломо (эки, он јети)
4. Солума (мен, бис, бойы, кажы)
5. Глагол (бичиди, ойноор)
6. Кубулбас (кече, анда)

Ўчузи болушчы учурлу куучын-эрмектин бўлўктери деп адалат:

1. Уланты (јаар, ала, учун)
2. Колбоочы (ла, ле, да, де, база)
3. Бўлўгеш (ба, де)

Куучын-эрмектин онынчы бөлүгү — кыйгылулар, олордын лексический де, грамматический де учуры жок. Кыйгылулар жүзүн-жүүр сезимдерди көргүзүп жат: чочыганын, кайкаганын, сүүнгөнін (Батаа! Эх!)

Алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөри сурактарга каруу берип, эрмектин члендери болуп турат.

Куучын-эрмектин болушчы учурлу бөлүктөри кандай да суракка каруу бербес, эрмектин члендери болбос. Олор эрмекте алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүлө кожо турар.

23. Кычырып, алдынан учурлу ла болушчы учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүн адап беригер. Олорды канайда ылгаштырар?

Анчыбай боро адын ээртеп, азык-түлүктү артынып алды. Онон Мундузакты учкаштырып, Эмери журтты көстөп ийди.

Адалу-уулду Ыренгаттын боочызына чыгып келгилеерде, төмөн жабыста Эмеринин туулары көрүнүп келди. Олор школдын жанына жортуп келеле, адынан түжүп, үйгө киргиледи.

(Ч. Чунижеков.)

24. Кычырып, кубулып турган ла кубулбай турган куучын-эрмектин бөлүктөрүн темдектеер.

Бистин шкодо узанатан жүзүн-жүүр жепселдү столярный мастерской бар. Анда үренчиктерди агашла иштенетен устар болорго үредип жат. Колло, электричестволо эбиртип көктөнөр машинкаларга кызычактар сүрекей жылбиркеп үренет. Олор интернатка простыньдар, жастыктын кыштары, ич кийимдер ле өскө керектү немелер көктөп үренет. Художественный самодеятельностько ло жаңы жылдын маскарадына керектү костюмдарды база үренчиктер бойлоры кезип, көктөп жадылар.

● Бир эрмек бичип алала, слерге таныш куучын-эрмектин бөлүктөрүн устине бир буква ла темдектеп салыгар.

25. Кычырар. Кандый кожондор билеригер, куучындап беригер. Калганчы эки эрмекти бичип, куучын-эрмектин бөлүктөрүн темдектеп алыгар. Олор эрмекте кандый члендер болот.

Кайчынын билбес кожонгы жок болор. Же көп саба кожондор жуу-чакка, от-калаптын јерине барган адалар, агалар, карындаштар керегинде эмей база.

Көкси бийик көк бором
Не аксады болбогой.
Көрүжил жүрген акалар

Не ырады болбогой.
Арказы бийик ак бором
Не аксады болбогой.
Айдыжып жүрген акалар
Не ырады болбогой.

Кожонго бастыра күүнин, көөрөмин салатан. Бойы десе
тере илейтен эмезе ... көктөнип те отуратан.

(J. Каинчин.)

26. Эске үренген үлгөр эмезе кожон айдып, бичип алыгар. Куучын-
эрмектин алдынан учурлу ла болушчы учурлу болуктерин темдектеп
беригер.

27. Кычырар. Диалог дегени не? Болушчы учурлу куучын-эрмектин
болуктерин таап, жартаар.

Күзелеш журттын тыштына чыгып келди.

— Кура-ан, Кура-ан, Кура-ан, Кура-ан! — деп, аркага
жаныландыра кыйгырды.

— Кар-р! — деп, аралдын ортозында кызыл тыттан
Каргаа ого каруу берди.

— Эй, Каргаа, сен Кураанымды көрдин бе? — деп,
Күзелеш Каргаадан арга жокто сурады.

— Көр-р-ргөм! Көр-р-ргөм! Бөр-р-рүге айдып бергем —
деп, Каргаа өрө учуп чыкты.

— Төгүн! Сен Кураанды көрбөгөн!

— Көр-р-ргөм! Лигем! — деп, Каргаа сүүнип, талбына
берди.

(J. Каинчин.)

АЛДЫНАН УЧУРЛУ КУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БОЛУКТЕРИ

2 §. Адалгыш.

28. 1. Тексттен слерге таныш куучын-эрмектин болуктерин адап
көргүзсө. Лүк ле адалгыштарды чыгара бичири. Олор кандый кубулат-
кышта, тоодо.

2. Күски ар-бүткеннин темдектерин көргүзүп, куучын тургузыгар.

Куштар жанатан каандар турган. Сары бүр жаңы ла
башталып жаткан. Турналар сүрекей бийикте өткүлеген.
«Курак, курак!» деген, жүрек шимиреер табыш угулгачын,
турналарды теңериден бедреерге жеңил эмес болгон.
Олорды керек десе Күзелештин курчтан курч чолмон
көстөри бачым таап болбойтон.

Мындай болгон кийинде күс узак-узак турар.

(J. Каинчин.)

29. Текстти кычырып, ишмекчи династиялар керегинде куучын откүрер.

Адалгыштар таап, будумиле ылгап, кожулталарынын чын бичилерин жартаар.

Туулу Алтайда Коксуу-Оозы аймакта ан азыраачылардын атту-чуулу ишмекчи династиязы — Поповтор бар. Фатей ле Татьяна он уч бала чыдаткан.

Алты балазы ороон ичинде строительдер, инженерлер, үредүчилер болуп иштейт. Жети уулы ончозы ан азыраачылар. Олор адазынын жолыла барган. Олордын көп сабазы ороон ичинде башкаруунун сыйларын алган. Крайда бу ишмекчи династияга учурлалган сый бар.

(Альманахтан.)

● Адалгыштарда канча тоо, канча кубулкыш бар?

30. Текстти кычырып, коргүзү аайынча точкалардын ордына сөстөр кожуп бичиир.

Туулу Алтайда тил аайынча баштапкы конференция 1940 жылда, 25 декабрьда башталган.

Түрк тилдердин ады жарлу шинжүчизи Н. П. Дыренкова «Түрк тилдердин научный тѳзѳгѳзи», алтай тилдин шинжүчизи Т. М. Тощаклова «Алтай грамматика, орфография, синтаксис», алтай бичиичи П. В. Кучияк «Газеттин ле издательство чыгарып турган бичиктердин тили», обкомнын агитация ла пропаганда бѳлүгинин заведующийи Г. Ф. Бабушкин «Алтай терминология» деп докладтар эткендер. Бу конференциянын ижинде партийно-советский ишчилер: Ф. С. Антонов, М. С. Григорьев, Е. М. Чапыев, Ч. М. Кандараклов ло о. ѳ., баштапкы алтай сѳзликтердин ле школдорго керектү бичиктердин авторлоры В. М. Тырмак, П. П. Тыдыков, А. Г. Шабураков, К. А. Бедреев; тил шинжүчилер Н. П. Дыренкова, Т. М. Тощаклова, бичиичилер П. В. Кучияк, Ч. А. Чунижеков; редакциянын, издательствонун, радионун ишчилери С. А. Суразаков, Н. Г. Куранаков, И. В. Шодоев, Н. И. Тодощев, И. П. Кочеев, Т. Бардин ле онон до ѳскѳлѳри; үредү бѳлүктин ишчилери: облононын заведующийи Ф. С. Вечканов, облононын инспекторы П. И. Чевалков ло школдордын үредүчилери турушкандар. Бу конференцияда алтай калык ортодо грамотностьты бийиктедип, бичик-биликтин ле терминологиянын бир кезек сурактарын шүүшкендер.

Конференциянын ижинде турушкандар аңылу резолюция жарадып, иште башкарынар деп жѳн чыгаргандар.

(А. Тыбыкова.)

Көргүзү:

1. Улусты адаган: үредүчи, пионер, ...
2. Тындуларды адаган: уй, чымалы, ...
3. Тыны жок предметтерди адаган: аш, агаш, ...
4. Не-немелерди адаган: керосин, сахар, ...
5. Эдилгени адаган: базыт, ойын, ...
6. Учурү чокум эмес сезим адаган: аяру, санаа, ...
7. Ар-бүткенде болуп турган айалгалар: соок, жаңмыр, ...
8. Жон ортодо болгон керектерди адаган: революция, таргыжу, ...
9. Наукаларды адаган: математика, ...

● Предмет деп кандый сөстөрдү адап жат?

Предметти темдектеп, кем? не? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн адалгыш деп айдар.

Адалгыштар кубулткыштарла кубулат, коп лө жаңыс тоодо турат, жүзүннүн мензинер кожултазын алынат. Эрмекте тос то, эчени де члендер болот.

31. Карарткан адалгыштар кандый предметтерди темдектеп турганын, кандый тоодо ло кубулткышта турганын жартаар. Адалгыштар эрмекте башка башка члендер болуп турар аргалузын көргүзөр.

1. Кичү изү айда колхозчылар жалаңдарда коно-түне иштегилеп, **аш** бышкалакта, өлөннүн планын бүдүрерге албадангылап жат. Деремнеде жүк ле **каргандар** ла **жаш балдар** артып калган. (А. Кок.) 2. **Мундузак** бичикке үр-нерге сүрекей жылбиркеп турды. (Ч. Чун.) 3. Түнүк жарып келерде, **карлагаштар** чуркуража бердилер. (Ч. Чун.) 4. Каникулды **Карабаш** тын сакыган, је эмди, качан **сооктор** једип келерде, онын јанатан аргазы јок болгон. (А. Кок.) 5. **Байрамдарда** атту **јарыш** болот.

32. Адалгыштарды керектү кубулткышта, тоодо тургузар. Карарткан адалгыштар кандый жүзүндө жартап берер. Талдап алган эрмектерди члендериле ылагар.

ТОО.

Чуй... колхоз... тоолор бар. Тоо... мойны узун, кулак... кыска, көс... жаан, бут... узун. Тоо... өркөш... түп-түс содойо түрүп јат. Тоонин **түги** узун ла јымжак. Андый түк... жылу чулук... меелей... түүп, баалу чекпен согодылар. Тоолор

эрикчелдү көстөр... ээн чөлди эбире ајыктайт. Айландыра анда-мында карарган көжө таштардан, өөн-корымдардан өскө не де көрүнбейт. Бу учы јок телкем... ээзи ол. Мындагы јуртаган улус... эн тузалу болушчызы.

33. Үлгерлерди кычырып, јузуниң мензинер кожулталары кожулган адалгыштарды көргүзөр.

1. Мениң Алтайым — байлык јер.
Төрөл јерим түжүмдү. (А. Сар.)
2. Јаскы күнниң изүзи
Туу-јалангы изитти. (Б. Сур.)
3. Ленинниң сүрин
Мааныла кожо
Ыраак чолмонго
Космонавт апарат. (К. Кошев.)

34. Кычырала, карарткан сөстөргө сурактар тургузып, аңылузын јартап берер.

1. «Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыјок бойында айдатан. (П. Куч.) Кар јаайт, **соок** салкын согот. 2. Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле, койу өлөңди, чалынды кургадып ийди. Изү өйинен өткүре болгон. 3. **Атты** камчылап ийеле, Андрей мантада берди. Магыш андап јүреле, айу **атты**. 4. Энем картошко **касты**. **Касты** јакшы азыразан, көп эт, көп јун аларын. 5. Грипп — југуш **оору**. **Оору** кижиге тургуза ла больницага барар учурлу. 6. Бистин колхоз пилорамала јос, плаха **јарды**. **Јарды** суу јыра јиди. 7. Бистин колхоз государствого **этти**, сүтти, јымыртканы көп табыштырат. Адам малтага сап **этти**.

35. 1. Тексттен кем? деген суракка каруу берип турган адалгыштарды бир јолго, не? деп суракка каруу берип турган адалгыштарды база бир јолго чыгара бичиир. 2. Бу адалгыштарды орус тилге көчүрип, сурактар тургузар. Ненин учун кезик адалгыштардын сурактары кубула берди?

1. Јобош бөкө кер ат колхоз ичинде јарлу болгон. 2. Ада-энези эки балазын оттон ыраак јок уйуктаткан. (П. Кучияк). 3. Түлкү ле бөрү тушташкан. 4. Акам ла эјем айылда болгон. Улус кайкап уккадый куучынды таадам баштады. Ачу ый, изү јаш сүүнчиле солынып, јүрүм кубулды. Коологон кожоныс кобы-јикке торгылат.

36. 1. Текстте такыдылып айдылып турган адалгыштарды учурыла јуук сөстөрлө солып, бичип алар. 2. Эрин үндүлердин сөстө турар ээжин эске алып, точкалардын ордына керектү букваларды тургузар.

Албатымнын өткөн жолы чактар өтк...ре уч...к чылап
чөйилген. Төрөл албатым тилин чактар түбинен чеберлеп
экелген. Албатымды сананзам, айтканисези угулат. (Кож.)
Алтайынгла жор...кта, албатынгла куучындаш. Албатынын
ортодо эбин айдар уул жакшы.

37. Текстти кычырар. Адалгыштар таап, ологго жуук учурлу, сөстөр
сананып, бичип алар.

Калын карлу кыш келди,
Агас тонын ол кийди.
Суулар тожы көгөрдн.
Соок жызырап көкиди.
Тууларда камык малыбыс
Туулайла, отоп жүрү не?
Бистин герой малчыларыс
Жуучылдый иште турумкай ине.

(А. Саруева.)

38. 1. Эрмектердин тазобозин чыгара бичиир. Баштаачы-адалгыштар-
дын лексический учурын жартаар.

2. Колболу сөстөрдн табала, ологдын чын бичилерин жартагар.

1. Эртен тура тайгадан тын салкын сокты, тал-туште
шуурган башталды, аңчылар жапаштан чыкпады. 2. Базып
болбос улусты санитаркалар самолеттон носилкала па-
латкага тажыдылар. 3. Семен орустап айдардан болгой,
төрөл якут та тилле каа-жаа ла эрмектенетен. 4. Быжыл
карган аңчы тайгага жиит нөкөрлөриле келген. 5. Аза-Жа-
ланга ийттердин үрүжи токтогон. (П. Куч.)

39. 1. Адалгыштарда божодылган керектү орфограммаларды, сөстин
кожултазында унгүр ле тунгак туйуктар канайда бичилерин эске алып
тургузыгар.

2. Эрмекте айалга болуп турган адалгыштардын алдынан чийу тар-
тар.

Эгир жылдыс чыгарда, журт...а ойын башталат. (Кожон.)
Как агаш...ан бүр чыкты, кату жер...ен олөн өсти. (Чөрч.)
Балык ба...ынан жыдыр. Мен кече тайга...ан түшкөм.
Кобынын ичинде жыртк тон...у эмеген жүрү. (Таб.) Ар-
ка...а көөш кайнайт. (Таб.) Тенери...ен ол түшпеген, жер
алдынан чыкпаган. (П. Куч.)

40. Адалгыштардын тоозын, жүзүнин, кубулткыжын көргүзөөр.
Карарткан адалгыштардын лексический учурын жартагар.

Ол жан, бу жан **ыйыктар**
От алышкан Алтайым!
Айга-күнге жөлөнгөн
Алтын жүстү Алтайым!
Тайга-тажы **куйагым**,
Табылгызы тайагым,
Аржан суузы эм болгон
Кабай жерим, Алтайым!

(Алкыш.)

41. Сурактарга каруу берер.

1. Адалгыштар деп куучын-эрмектин кандый бөлүгүн айдар?

2. **Жылдыстарда, таңдагымнан** деген адалгыштарды бүдүмиле ылгап, кандый кожулталар алынып, неле кубулар аргалузын жартагар.

3. Орус ла алтай адалгыштардын түнөйи ле башказын тоолоп беригер.

42. 1. Бичигер. Адалгыштар кандый кубулткышта, жүзүндө, тоодо.

2. Калганчы эки эрмекти орус тилге көчүрүп, **агаш** деген сөстин лексический учурын жартагар.

3. **Агаш** деген сөскө морфологический ылгамал берер.

АГАШТЫНҢ УЧУРЫ.

Агаштар кыраны күйгектен, кургак салкыннан корып жат. Озүмдерге керектү карды агаштар салкынга учуртпай тудуп турат. Агашту жерлерде жаткан кар калын, жаскыда кайылган кардын суузы жерге шинет. Кышкыда агашту жерлердин кыртыжы тонбой жат. Бистин ороондо агашты өскүрерине жаан аяру салынат. Агаш—албатынын, жөөжөзи.

43. Кычыру сөстөрдү табаар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган. Олор эрмектин члени болор бо?

1. Сенин жалаңдарыңды, кыраларыңды, төрөл жерим, оштүгө качан да бербезис! 2. Ичкери, баатырлар, ичкери! (А. Сурк.) 3. Менин уулым, сен советский гражданин учун жүр, үрөн, оморко. (С. Мих.) 4. Менин Төрөлим, мен сени-

ле оморкойдым. Якшы ба, төрөл лө сүүген городыс, якшы ба, бистин кызыл Москвабыс! (В. Гусев.) 5. Юннаттар, колхозчыларга бийик түжүм аларга болужыгар! 6. Јиит кычыраачылар, бичиктерди чеберлегер. 7. Сүүген Төрөлине, уулым, кучинди качан да кысканба!

44. Эрмектерди кычыру сөстөрлү эдип кубултып, кычыру сөс кандый адалгышла айдылганын јартап, бичип алыгар. Эрмектерди члендерине ылгагар.

Јиит најынын баштапкы јолы ырысту болзын. Јүрүмде болотон керектердин бүдүреечизи болор. Ада-энелердин арттырган кереезин бу јүрүмде онон ырысту эдер.

Эрмекте ле сөсколбуда кезик адалгыштар, кубулткыштын сурагына коштой, шүүлтези јанынан сурактарга база каруу берип јат, темдектезе: береечи кубулткышта к а й д а ? эмезе к а й д а а р ? өмөлөөчи кубулткышта к а н а й д а ? јерлеечи кубулткышта к а й д а ? чыгытту кубулткышта к а й д а н ?

Андый адалгыштар айалга болуп турар. Темдектезе: Адам (кайдаар?) јуунга барды. Пионерлер (канайда?) стройло браатты. (Кайда?) јышта кузук јакшы бүтти. Колхоз (кайдан?) фермадан сүтти машинала тартып јат.

45. 1. Јерин көргүзип турган адалгыштарды табала, алдынан чийү тартып, сурак тургузар.

2. Карарткан сөстөрдin лексический учурын јартап, тазылын табыгар.

Јмайка деп **ортолыкта** сан-башка агаштар өзүп јат. Олордын **шандазынын** алдындагы кадарлары бүдүми аайынча јараштыра чололоп койгон кружевага түней. Ортолыктагы јаткан улус о **л** кадарлардан јүзүн-башка чололу јараш шарфтар, платтар ла онон до өскө керектү немелер түүп јат.

46. 1. Айалга болуп турган адалгыштарды таап беригер.

2. Тексте учурап турган токтой түжер темдектер кандый ээжиге?

СҮҮНЧИЛҮ ЈАЛАН.

Јайгыда јаланда кандый сүүнчилү! Араай соккон эзинге ак, көк, кызыл, сары чечектер јайканыжат. Олөнниң ортозында чымалылар, коныстар, аспандар ла өскө дө ооктеек тындулар јорголожот. Орө, ару кейде, тайлонко кожондойт, сыгырат, јүзүн-јүүрленет. Айландыра кей чечектердин јараш јыдыла јытанат.

47. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузар. Ол сөстин аңылу болуктерин темдектеп салар.

БАШТАПКЫ КАТАП АҢДАГАНЫМ.

Мен таадамла кожо баштап...ы ла катап аңдап бар...ым. Эңир...е мош...ин тозине конуп алдыс. Эртең тура элик тозуп бар...ыс. Көр...ом, кырлан... одыра чоокыр чаап...у керекшин элик келип жатты. Эликтер...е жетире бежен ле метр болор. Мен бастыра бойым тыркырап отур...ым. Мындый жараш аңдарды не адар? Олор нени де сескилебейт. Мен оморды чочыдып, өнөтийин жастыра адып ийдим. Элик...ер жыраанын ортозы жаар сурт ла эдип кал...ы.

● Уулчактын кылыгы слерге жарады ба? Ол ненин учун ажыра адып ийди? Ар-бүткенди, аң-кушты ненин учун чеберлеер керек? Бойыгардыг шуултегерди кыскарта бичип салыгар.

48. Тазылы бир глаголдорды ла адалгыштарды табаар. Оморды кан-дый темдектериненг ылгаштыра, жартагар.

1. Үредү башталды. Үредүчи балдарды үретти. 2. Уулчактар көрүктөп барды, кажызы ла беш-алты көрүктөн өлтүрди.

3. Карган балыкчы шүүндү
Балыктап жүрер болды...
Жаратка өбөгөн базып келди,
Алтын балыкты кычырып турды.
Балыгаш талайдан чыгып келеле,
Мынайда өбөгөннөн сурады:
«Карган өбөгөн, слер
Не керектү келдигер?...» (П.)

● Адалгыштардын лексический учурын ла грамматический темдектерин жартагар.

**3 §. Ат адаган өс лө текши адалгыштар.
Жаан буква бичилер адалгыштар.**

Предметти аңылап, ого ат адаган адалгыштарды өс адалгыштар деп айдар.
Өс адалгыштарды жаан буквадан бичиир, темдектезе: Кан-Оозы, Чолушман, Алтын-Кол, Мерген. Арткан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар, темдектезе: кижиге, город, суу.

Ос лó текши адалгыштар тынду да предметтерди, тыны жок то предметтерди темдектеер.

Произведениелерди, журналдарды, газеттерди, керептерди, фабрикаларды аңылап адаган óс адалгыштарды ка-вычкада тургузып бичиир: «Правда» деп газет, «Ого-нèк» деп журнал, «Мундузак» деп повесть, «Кызыл Чолмон» колхоз.

49. Кычыраар. Óс лó текши адалгыштарды коргузип, олор нени тем-дектегенинен жартагар.

Мрамор — кату таш. Мрамордын óнги жүзүн-башка бо-лор. Статуяларды, колонналарды, туралардын текшиште-рин, көзнóктин бозоголорын мрамордон эдип жат. Москва-нын, Ленинградтын ла Киевтин метрополитендеринин көп станцияларындагы залдардын стенелерин жүзүн-жүүр мрамордон эткен. Бистин ороон мраморло сурекей бай. Бу ташты Крымда, Кавказта, Уралда казып алат. Мрамор бистин Алтайда да бар. Москванын метрозынын кезик станцияларын Ороктойдон апарган мраморло чүмдеп жаза-ган.

50. Берилген сурактардын каруузында óс адалгыштар тузаланып би-чип алыгар, токтой тужер темдектерин тургузар.

1. Бистин республикада кандый газеттер чыгып жат?

2. Алтай тиле чыгып баштаган кееркемдик журнал-дын ады не?

3. Кандый алтай бичиктер слерге жарады? Олорды кем бичиген?

51. Текстти чокым-жарт кычырып берер. Óс адалгыштардын бичиле-рин жартаар. Слердин жерде кандый су-алтай аттар бар, алфавитле бичип алыгар.

Эре-Чуйда, Кан-Чараста, Кадын ичинде, кайыр Ула-ганда кандый жараш атту улус жок дейзигер! Албаты балда-рын кандый жакшы атла адабай жат! Уксан да, најым! Кандый эпту айдылат, кулакка кандый жылу торгылат!.. Эркелей, Жергелей, Алтынай, Быйанду, Суркурай! А уул-дардын аттарында ийде, баатырлык сезилет!.. Ирбизек, Шонкор, Жалтанбас...

52. Чечек, сырга, кырачы деп сөстөрлө эрмектер тургузып, бичигер. Кажы ла сөс бир эрмекте текши адалгыш болуп турзын, экинчи эрмекте дезде óс адалгыш.

53. Сурактарга толо каруу беригер. Ос адалгыштарды коргүзер.

1. Слердин јадып турган журтыгар ол эмезе городыгар канайда адалып јат?

2. Слердин јеригерде кандый атту кырлар, өзөктөр лө суулар бар?

3. Бистин јерде эн бийик кырдын ады не?

4. Бистин төс городыстын ады не? Онын эн јаан ором-дорын, кереестерин адап беригер.

54. Куучынды кычырала, изложение бичигер.

НИКОЛАЙ ЯКОВЛЕВ.

Таджик деремнеде Николай Яковлев деп кижі бар. Ол таджик. Ады ла өбөкөзи дезе орус. Ненин учун андый болгонын ол бойы куучындаган. Фронтто онын Николай Яковлев деп жуук најызы болгон. Ол најызы сүреен јакшы кижі болгон. Олор экү бир тилим калашты да үлежип јийтендер. 1942 јылда кышкыда Ленинградтын јанында болгон жуу-согушта шыркататкан. Абдусамад Холмурадов-ты Николай Яковлев жуу-согуш болуп турган јерден туу-ра апарып, өлүмнен корып алган, бойы дезе өлтүрткен. Абдусамад госпитальдан чыгала, катап фронтко барган. Најызы учун очин алып, өштүлерди көп кырган. Абдусамад Холмурадов фронтто партияга кирген. Ол партийный биледине бойынын өлгөн најызынын ады-јолын бичизин деп сураган. Онон ло бери ол Николай Яковлевич Яковлев деп атту болгон.

● Колболу адалгыштардын алдыла чийү тартыгар.

4 §. Адалгыштын јаныс ла көп тоозы.

55. Јаныс предметти темдектеген адалгыштарды 1-кы столбикке, көп предметтерди темдектеген адалгыштарды 2-чи столбикке бичигер.

Тура, туралар; теке, текелер; нөкөр, нөкөрлөр; өй, өйлөр; таан, таандар; јол, јолдор; көл, көлдөр; јелим, јелимдер; канат, канаттар; бичик, бичиктер; көс, көстөр.

● Көп тоонын кожулталарын айдып беригер. Јаныс тоодо турган адалгыштарда аңылу кожулта бар ба?

56. Берилген адалгыштарды көп тоодо тургузып бичигер. Кожулталарынын чын бичилерин јартагар. (Кандый адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулта, кандыйларына унгүр туйуктан башталган кожулта кожулар?)

базыт	кыйгы	чөл
jыт	jарты	jыргал
тандак	jай	байрам
табыш	күр	кожон
конгыс	janар	тооргы

57. Бичигер. Көп тоодо турган адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартала, оlor кандый табыштан башталганын айдып береер.

Казыр аңдар ончозы бистин өштүлер эмес. Оlorдын кезиги сүрекей jaан тузазын jетирет. Леопардтар обезьяндарды көп кырып jat. Балык jип турган камду — балыкчылардын өштүзи эмес, наjызы. Ненин учун дезе ол көп сабада оору балыктарды jип jat. Карчагалар дезе оору күртүктөрдй ле торлоолорды jиир. Эмди ченемелдү биологтор «Казыр куштарды корыгар» деп кычыру эдип jat.

58. Орус тилден кирген адалгыштарга көп тоодо кандый табыштан башталган кожулталар кожулуп турганын jартагар. Ненин учун? Тем-дектеп, бичип алыгар.

Клуб, уютюг, сад, гараж, газ, партизан, председатель, класс, кабинет, **календарь**, колхоз, гардероб, велосипед.

● Бүдүрген таскадуга тайанып, кандый адалгыштар жүк ле жаңыс тоодо туратан аргалу эмтир, jартап беригер.

● Кезик адалгыштарла эрмектер тургузаар. Карарткан cөcтөрдй фонетика аайынча ылгагар.

59. Jук ле жаңыс тоодо туратан 3—4 адалгыш таап, көргүзү аайынча кожуп бичиир.

1. Не-немелерди көргүзип турган адалгыштар: jес, сүт, каймак, сарjу, ...

2. Бир канча улусты эмезе предметтерди бириктире айдып көргүскен адалгыштар: jашоcкүрим, ар-бүткен, ...

3. Эдилгени ле айалгаларды көргүскен адалгыштар: уйку, базыт, ...

60. Кычырар. Кандый адалгыштар жүк ле жаңыс тоодо турар? Кандый адалгыштар көп тө, жаңыс та тоодо турар?

үренчик	түндүк	кей
такаа	туштук	эзем
сүт	jер эне	jер-телекей
алтын	наjылык	ак-айас

53. Сурактарга толо каруу беригер. Өс адалгыштарды көргүзөр.

1. Слердин жадып турган журтыгар ол эмезе городыгар канайда адалып жат?

2. Слердин јеригерде кандый атту кырлар, өзөктөр лө суулар бар?

3. Бистин јерде эн бийик кырдын ады не?

4. Бистин төс городыстын ады не? Онын эн јаан ором-дорын, кереестерин адап беригер.

54. Куучынды кычырала, изложение бичигер.

НИКОЛАЙ ЯКОВЛЕВ.

Таджик деремнеде Николай Яковлев деп кижн бар. Ол таджик. Ады ла өбөкөзи десе орус. Ненин учун андый болгонун ол бойы куучындаган. Фронтто онын Николай Яковлев деп жуук најызы болгон. Ол најызы сүреен јакшы кижн болгон. Олор экү бир тилим калашты да үлежип јийтендер. 1942 јылда кышкыда Ленинградтын јанында болгон жуу-согушта шыркаткан. Абдусамад Холмурадов-ты Николай Яковлев жуу-согуш болуп турган јерден туу-ра апарып, өлүмнен корып алган, бойы десе өлтүрткен. Абдусамад госпитальдан чыгала, катап фронтко барган. Најызы учун очин алып, өштүлерди көп кырган. Абдусамад Холмурадов фронтто партияга кирген. Ол партийный биледине бойынын өлгөн најызынын ады-јолын бичизин деп сураган. Онон ло бери ол Николай Яковлевич Яковлев деп атту болгон.

● Колболу адалгыштардын алдыла чийү тартыгар.

4 §. Адалгыштын јаныс ла көп тоозы.

55. Јаныс предметти темдектеген адалгыштарды 1-кы столбикке, көп предметтерди темдектеген адалгыштарды 2-чи столбикке бичигер.

Тура, туралар; теке, текелер; нөкөр, нөкөрлөр; өй, өйлөр; таан, таандар; јол, јолдор; көл, көлдөр; јелим, јелимдер; канат, канаттар; бичик, бичиктер; көс, көстөр.

● Көп тоонин кожулталарын айдып беригер. Јаныс тоодо турган адалгыштарда аңылу кожулта бар ба?

56. Берилген адалгыштарды көп тоодо тургузып бичигер. Кожулталарын чын бичилерин јартагар. (Кандый адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулта, кандыйларына үнгүр туйуктан башталган кожулта кожулар?)

базыт
жыт
тандак
табыш
конгыс

кыйгы
жарты
жай
күр
жаңар

чөл
жыргал
байрам
кожон
тооргы

57. Бичигер. Көп тоодо турган адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартала, олор кандый табыштан башталганын айдып береер.

Казыр аңдар ончозы бистин өштүлөр эмес. Олордын кезиги сүрекей жаан тузазын жетирет. Леопардтар обезьяндарды көп кырып жат. Балык жип турган камду — балыкчылардын өштүзи эмес, нажызы. Ненин учун дезе ол көп сабада оору балыктарды жип жат. Карчагалар дезе оору күртүктөрдү ле торлоолорды жиир. Эмди ченемелдү биологтор «Казыр куштарды корыгар» деп кычыру эдип жат.

58. Орус тилден кирген адалгыштарга көп тоодо кандый табыштан башталган кожулталар кожулуп турганын жартагар. Ненин учун? Темдектеп, бичип алыгар.

Клуб, уютюг, сад, гараж, газ, партизан, председатель, класс, кабинет, календарь, колхоз, гардероб, велосипед.

● Бүдүргөн таскадуга тайанып, кандый адалгыштар жүк ле жаңыс тоодо туратан аргалу эмитир, жартап беригер.

● Кезик адалгыштарла эрмектер тургузаар. Карарткан сөстөрдү фонетика аайынча ылгагар.

59. Жүк ле жаңыс тоодо туратан 3—4 адалгыш таап, көргүзү аайынча кожуп бичиир.

1. Не-немелерди көргүзип турган адалгыштар: жес, сүт, каймак, саржу, ...

2. Бир канча улусты эмезе предметтерди бириктире айдып көргүскен адалгыштар: жашоскурим, ар-бүткен, ...

3. Эдилгени ле айалгаларды көргүскен адалгыштар: уйку, базыт, ...

60. Кычырар. Кандый адалгыштар жүк ле жаңыс тоодо турар? Кандый адалгыштар көп то, жаңыс та тоодо турар?

үренчик
такаа
сүт
алтын

түндүк
туштүк
жер эне
нажылык

кей
эзем
жер-телекей
ак-айас

керосин
сахар
ырыс
јұрұм

айлык
ээр-уйген
казан-айак
аш-курсак

көк-айас
Ада-Төрөл
тенери
жайым

61. Озо көп лө жаңыс тоодо, онын кийинде јук ле жаңыс тоодо турар адалгыштарды чыгара бичигер.

Нөкөр, пионер, пенал, үредүчи, алтын, булут, тенери, каймак, деремне, јарат, өрөкө, солун, самын, ороон, ором, кендреш, јодро, аэродром, спутник, тенис, кулур, туу, тоомјы, чой, керосин, кей, буудай, күн, нефть, талкан, газ, ырыс, мөндүр, базыт, кору, темир, карындаштык, электро-станция, амыр-энчү.

62. 1. Адалгыштарды көп тоого тургузып, бичигер. Көп тоонун кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

2. Узун ундү табышту адалгыштарла, олор баштаачы болуп турар эдип, эрмектер сананып бичигер.

Туу, кобы, станок, темене, бала, тийин, спираль, деталь, өзүм, тоғозок, вагон, час, газет, обоо, ороон, карагай, таар, шүлүзин, булут, канат, јыргал.

63. Божодылган кожулталарды тургузып, эрмектерди бичиир. Көп тоонун кожулталарынын алдыла чийү тартып, олоордын чын бичилерин јартагар.

I. Карануй чанкыр тенериде тоозы јок јылдыс... сур-курайт. Кезикте олоордын бир-бирүзи узулип, карарып корунип турган тенкек кырдын ары јанында јоголып калат. Јылу салкын араайын согот. Сырсайдын суузы амыры јок шуулап, јаан кара таш...ды ажыра казалап, туку төмөн бурылчыкка једет. (А. Ад.)

II. Тоозыннын ортозынан үч абра көрүнди. Трактор токтой берди. Аш тартаачы... камчызын айландырып, сыр кыйгыда клееттилер. Көлөсө... күбүр кырага терең бадалып, ат... көңкөрө јыгыла бергедий, үкүстөп јеттилер. (Каинч.)

64. Божодылган букваларды тургузып, кычырып, эрмектерди бичиир.

ИЙНЕ БҮРЛҮ АГАШТАР.

Карагай...ар, чиби...ер, мөш...өр — ийне бүрлү ағаш...ар. Ийне бүрлү ағаш...арда јалбрак...ардын ордына ийнелер. Олоор кышка тушпей јадылар. Јаскыда ла јайдын баштап-

кы ӱйлӱринде ийнечектер јӱргери солынып турулар. Кӱскиде ле кышкыда ийне бӱрлӱ агаш...ар ӱткӱн јажыл турадылар. (С. Аксаков.)

● Кӱп тоонын кожултазын алынган глаголдордын алдыла чийӱ тартыгар.

65. Керектӱ табыштарды точкалардын ордына тургузып бичиир. Ундӱ табыштардын чын бичилерине ажару эдер.

Магазинд...р, паровозт...р, газетт...р, метрол...р, костюмд...р, городт...р, буфетт...р, шофӱрл...р, баскетболд...р, пионерл...р.

● Кезик сӱстӱрлӱ эрмек сананып бичийле, оморды члендериле ылгагар. Адалгыш башка-башка эрмектин члени болуп турзын.

Орус тилде јӱк ле кӱп тоодо турган адалгыштар алтай тилде јангыс та тоодо, кӱп тӱ тоодо турар: час, частар; каникул, каникулдар. Орус тилде јӱк ле кӱп тоодо туратан кезик адалгыштар алтай тилде кӱп тоонын кожулталарын алынып турар, је бу тужында омордын учындагы и ле ы табыштары тӱже берер, эмезе ӱскӱ табыштарла солына берер, темдектезе: Карпаты — Карпаттар, Гималаи — Гималайлар, Пиренеи — Пиренеялар.

66. Кычыраар. Орус тилден кирген сӱстӱрди темдектеп, јартагар. Туулар сындары керегинде билереерди кожуп, куучындагар.

Телекейдин канча јузун албатылары Гималайларды билерге, кӱрӱргӱ, онын јажыттарын ачарга амадайт.

Гималайларды телекейдин ӱскӱ тууларыла тундештирерге де болбос. Андалар, Кавказ, Альпалар. Алтай Гималайга кӱрӱ кичинек ле јабыс билдирер.

Гималайлар ол јангыс ла чичке тыгыш капчалдар, карануй кайалар, тыны јок мӱнкӱ тоштор эмес — ол алдыннан бойы бӱткӱл телекей, канча јузун ӱзӱм, канча јузун јӱрӱм.

(Н. Рерихтен.)

67. Журукты аыктап кoрoр. Башка-башка предметтерди темдектеп турган адалгыштарла тузаланып, журук аайынча куучынды онон ары бичигер.

КОЙЛОРДЫ КОРЫП АЛГАНЫ.

Кўски каникулда Тўкеш энезине койлор кабырышкан. Энези кенетийин оорый берген. Койлорды одорго Тўкеш айдап экелеле, кичееп кабырган. Кенетийин шуурган башталган...

5 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

68. Кычырып, адалгыштарга сурактар тургузаар. Олордын кубулткыжын кoргузеер.

АЛТАЙЫМ.

Салкыны жок бу oйдo
Санаам ыраак Алтайда.
Сўттий айдын бу тўнде
Сўнеем чанкыр сындарда.

Кожонгым менинг тууларда,
Конкононг жайым унинде.
Кoо корымду жиктерден
Кoчкoлoнгoн сууларда.

Кoзимнинг жажы бу тўнде
Кўмўштий ару чалында.
Кoк oлoннинг ўстинде,
Кўйўп жаткан тамчыда...

(Ш. Шатинов.)

1. Алтай тилде канча кубулткыш? Олорды сурактарыла кожо айдып беригер.
2. Кажы ла кубулткыш ненинг учун эки суракту?
3. Адалгыш кандый кубулткышта турганын канайда таныыр?
4. Эрмекте ле сосколбуда адалгыштарды oскo сoстoрлo не колбоп жат?

69. Берилген сoстoрди кубулткыштарла кубултып, олордын кожулталары кандый табыштардан башталган, ненинг учун, жартагар.

Таан, кас, куу, кўук.

Алтай тилге адалгыштар *јаныс* ла *ээжиле* кубулар. Олордын кожулталары *јүк* ле табыштары *јанынан* аңыланып турар. (*Јыл-да*, калбак-*та*, *јыл-га*, *ырыс-ка*)

Адалгышка кандый табыштанг башталган, кандый үндү табышту кожулта кожулуп кубулары онын төзөгөзинен камаанду. Төзөгөзи токтоп турган табыштарыла адалгыштар мындый бөлүктерге бөлинип кубулар: 1) төзөгөзи үндү табыштарга токтогон адалгыштар, 2) төзөгөзи м, н, н ла р, л, й, деп туйук табыштарга токтогон адалгыштар, 3) төзөгөзи тунгак туйуктарга токтогон адалгыштар.

Төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулта кожулар, арткан учуралдарда кожулталар үнгүр туйуктан башталар: баш-тан, көс-төн, кол-дон, малта-дан.

70. Адалгыштар кандый табышка токтогон, олорго кандый кожулта кожулуп кубулганын таблицадан кычырып жартагар.

Төзөгөзи л, р, й табыштарга токтогон			Төзөгөзи тунгак туйуктарга токтогон		Төзөгөзи унду табышка токтогон	
Т.	јол	јер	кой	соок	эт	туу
Э.	јолдын	јердин	койдын	сооктын	эттин	туунун
Б.	јолго	јерге	койго	соокко	этке	тууга
К.	јолды	јерди	койды	соокты	этти	тууны
О.	јолло	јерле	койло	соокло	этле	туула
Ј.	јолдо	јерде	койдо	соокто	этте	тууда
Ч.	јолдон	јерден	койдон	сооктон	эттен	туудан (-нан)

71. Адалгыштардын сурактарын устине тургузып, кожулталарын чийучек ажыра бөлип бичийле, олордын чын бичилерин жартаар (јук ле адалгыштарды чыгара бичиир).

Алтайдын ундылып калган озогы жыл **тооложын** эмди, байла, јук ле **Күнчыгыштын** албатыларынын календаринин болужыла **ондоорыс**. Бистийине јуук календарьды Монголияда, Китайда, Кореяда, Вьетнамда, Таиландта, Японияда ла Азиянын бир кезек өскө дө ороондорында эмдиге јетире тузаланып јадылар. Олор бой-бойына сүрекей јуук учун күнчыгыш календарь деп текши атла адалат.

(Альманахтан.)

● Карарткан сөстөрди будумиле ылгаар.

Неде? кайда? деген суракка каруу берип турган адалгыштарды алып, јерлеечи кубулткыштын учурын жартагар. Береечи, өмөлдөчи кубулткыштын учуры кандый, бойыгар туп шуulte эдигер.

72. Адалгыштар кандый кожулталар алынып кубулганын таблицадан толтырып жартагар.

Төзөгөзи үндү табыштарга токтогон			Төзөгөзи м, н, ң табыштарга токтогон		
Т. Э. Б. К. О. Л. Ч.	аңчы	јенү	өзүм	күн	аң

73. Кандый кубулткыштарда эки түнөй туйук табыштар коштой туратан эмтир.

Тоннын топчызы/ јоннын элчизи. Јокко тус та јок. Тытту, тытту јер эмтир, тыттарынын јаражын. Кан-нын өңи кып-кызыл, онон кызыл өң бар ба? Кааннын јаңы кап-кату, ононг кату јан бар ба?

74. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузар, чын бичилерин жартаар. Баштапкы эрмекти члендериле ылгаар.

Бис јаан бирлик биледе јурт...айдыс. Алтай да тил...е, орус та тил...е кандый ла тил...е айдылган чындык...а ак сагыш...унын күү... бурылар. Күн...ин чоґын эптү эңийле сеге уулан...ырып уткы...ан көлдөр. Күн...н сени санайдым төрөл јуртым. Ак булут...ы өдүп калган монкү тош...у туулардан, ак көбүґи аңданган Чамал чыкты олордон. (Куч.) Јурт...аң јурт...а кожонґыс јайылгай.

75. Адалгыштардын кубулткыжын ла кожултазын көргүзип бичип алар.

1. Күс—јылдын эң ле бай өйи. Күскиде Туулу Алтайдын јалаңдарында ла јыш тайгаларында канча ла јүзүн јиилектер быжат. Бороґотты ла кызылгатты терери божозо, тийингатты, јодроны, чычырананы, баланды, кызыл белени, клюкваны терери башталат.

2. Кичинек-Үлегем деп сууны јакалай турган јурттын үстинде тымык ла серуун эңир турган.

3. Мал-аш — јуртта јаткан улустын эң јаан байлыктарынын бирүзи. Мал-ашты јакшы кичеери — текши некелте. Је ол јаңгыс та некелте эмес, бу јерде јаткан улуска ол бийик ле јаркынду ырыс.

76. Чөл, тил деп адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка, жүрек, тузак деп адалгыштарды береечи кубулткышка, ороон, теермен деген адалгыштарды энчилеечи, чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичиир.

77. Берилген сөстөрдү токтогон табыштары экиленер эдип, кубулткыштарга тургузар. Эрмек тургузып, члендерине ылгагар. Сөстинг учында турган кандый табыш, кажы кубулткышта эки түнөй туйук табыш бичилер?

Жарат, күнөт, күн, жыл, күүк, жүрек, күүн, көл.

78. Көп тоодо турган адалгыштардын кубулткыштарла кубуларын таблицадаң кычыраар. Олор жангыс тоонунг кандый табыштарга токтогон адалгыштарла түнөй кубулып турган эмтир?

Көп тоо

Т. уулчактар	кайыңдар	бүрлер
Э. уулчактардын	кайыңдардын	бүрлердин
Б. уулчактарга	кайыңдарга	бүрлерге
К. уулчактарды	кайыңдарды	бүрлерди
О. уулчактарла	кайыңдарла	бүрлерле
Ј. уулчактарда	кайыңдарда	бүрлерде
Ч. уулчактардан	кайыңдардан	бүрлерден

79. Адалгыштарды көргүзип, кубулткыштарла канайда кубулганын жартагар.

1. Кандый ла бийик ажуны
Бис жалтанбай ажарыс.
Кайкалду жараш жүрүмдү
Иште, кожондо табарыс.

(А. Агаров.)

2. Бийик туулардан бери келгенис,
Јажыл одорлу турлуда өскөнис.

(Б. Укачин.)

3. Шуулап турар узун өлөңдө
Аттардын жүк ле арказы көрүнөт.
Кезиги дезде кере түжинө
Сууда турат, күнге изинет.

(Абай.)

80. Адалгыштарга кубулткыштын кожумталарын кожуп, эрмектерди бичиир. Кубулткыжын үстине бир буквала темдектеп салар.

1. Туулу Алтай... беш жүс кире кайылбас тоштор бар.
Сибирьдин эн жаан суулары Алтай... ла Саян... мөңкүлери-

нен агып чыккан. 2. Кадын суу бойынын агынын мөңкү тошту Уч Сүмер... баштаган. 3. Туулар... эдектей чөйилген кыр... кызыл-коо тыттар тургулайт. 4. Кижн суу..., жер... үстнле жорыктаарга, кей... учуп жүрерге үренип алган. 5. Жадын-жүрүм... керектү немени кижн бойынын күчиле ар-бүткен... алып јат.

81. Кычырып, кандый кубулткыштын кожулталары божодылганын көргүзип, чын бичилерин јартап алыгар. Карарткан орфограммаларды база јартагар.

Эртен тура јаландар... туманы чыгып келген күн... чогына **араай** кайылып ла таркап турар тушта, бурылчык... ары јанынан бозулар... **мөөрөшкөни** ле сары башту күдүчи... камчызы угулып келетен. Ол ло тушта **таан**... балазы јажынар јерин таппай, капшай ла айлы **јаар** кире конотон. Чирик чобралар... эжигин бектеп алала, тежик... көстөриле суртулдадып отуратан. Сары башту **уулчак**... коркышту кижн јок деп, ого энези бир ай кайра айткан, онын учун ол эмдиге коркыганча.

Күндер өдүп, јаландар... јажыл јажангы бир эмештен там ла саргарып **брааткан**, је сары чачту күдүчи олордын айлына бир де катап келбеди...

Быјыл **таан**... балазы јаанап калган. **Ыраак** јерлер... төрөл јаландарына ойто ло учуп келген.

(Л. Кокышев.)

● Божодылган кожулталарын тургузып, ол адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

82. Тексттен улустын, јерлердин аттарын чыгара бичийле, кубулткыштарла кубултыгар. Колболу сөстөр канайда кубулат?

Улу јыл. Сүрекеј түжүмдү јыл болуп артар. Бу јылда Кош-Агаш аймакта Чуй суунын сол јарадында јаткан Чаган-Узун јурттын эл-јонынын эткен агару баштанкайына јөмөжип, алтай албатынын сүүген поэди Л. В. Кокышевтин чыкканынан ала 55 јыл-јажына учурлай «Јеристе јарыткыш болуп күйелик» деп литературалык энгир беле-теп, оныла Туулу Алтайдын көп тоолу аймактарынын эл-калык јуртаган јурттарыла јорыктап, бичиичинин творчествозы керегинде куучын өткүргенис. Бу јол-јорыктан јуулган акча поэтинг эземин керелеер чотко көчүрилген.

(Газеттен.)

● Колболу сөстөр таап, чын бичилерин јартагар. Олорго түнөй бичилер сөстөр сананып беригер.

83. Сөсколбуларды кычыраар. Орус тилден кирген адалгыштардын тозөгөзи кандый табыштарга токтогон, кубулткыштын кожултазы кандый табыштан башталган? Ненин учун?

Газка кайнадар, газтын оды, машина гаражта, гаражтын эжиги, жаан клубта, клубтын ичинде, колхозтын малы, парадка барар, четвергке жетире.

Б, в, г, д, ж, з деп эжерлү уңгүр туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат.

Төзөгөзи бу табыштардан өскө табыштарга токтогон адалгыштар андый ок табыштарга токтогон алтай тилдин адалгыштарыла түнөй кубулып жат.

Аjarу: Орус тилде б, в, г, д, ж, з деп эжерлү уңгүр туйуктар сөстин учында тунгак айдылып жат. Онын учун алтай тилде ологро тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат.

84. Кычыраар. Орус тилден кирген адалгыштарга кандый кожулта кожулып кубулган.

1. Бистин областта эки жүстен ажыра текши үредүлү школдор иштеп жат. 2. Туулу Алтайдын жашөскүрими Москванын, Ленинградтын, Свердловсктын, Барнаулдын, Новосибирсктин, Омсктын бийик үредүлү заведениелеринде уренгилеп жат. 3. Выставкада көргүзилген экспонаттардын кезиги аймактардан келген. 4. Музыканы уккан кижинин санаазына элбек шүүлте эбелер. 5. 40—50 жылдарда Государственный Эрмитажтын научный экспедициязы Алтайдын түштүк жанында көп корымдар каскан. 6. Октябрьдын байрамын советский албаты иште бийик једимдериле уткыды.

● Колболу адалгыштарды таап, ологордын бүткенин jартап, чыгара бичип алыгар.

85. Б, в, г, д, ж, з деп уңгүр туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар сананып, ологро кубулткыштын кожултазын кожуп, сөсколбулар бичигер. Кубулткыжын үстине бичигер.

К.к.

Көргүзү: уютгы изитти.

86. Кычыраар. Адалгыштарды таап, бүдүмиле ылгагар.

БҮДҮМЖИ.

Ол бүдүмжи кату жууда
Жүректерге от күйдүргөн.
Акту күннен канча жылга
Амадап иштеер ийде берген.
Ол бүдүмжи јиит уулдарды
Кижн сүүнер эрлер эткен.
Келер өйлөр учун иштеп,
Сананар эдип, бисти үреткен.
Как ла јерге агаштар тарып,
Ээн чөлдөрлө суу агыскан.
Ол бүдүмжи учы-учында
Јылдыстарга јолдор ачкан.
Јаан жүрүмге, јаркынду өйгө
Бүдүмжи өчпөс, там јалбыраар.
Кандый да салкын, јоткон болзо —
Јажыл мөштий онбос турар!

(Э. Палкин.)

● Учурн кочүре айдылган сөстөрдн көргүзип, олодын чике учурн јартагар.

Улгердн такып чокым кычырып, үренип алыгар.

87. Кычырып, адалгыштардын грамматический темдектерин ле чын бичилерин јартагар.

Эрмен сан өрө тартыныш чыкты. Бир сөөмнөн там ла бийиктейт. Кайанын кырына јууктап келерде, не де тызырашты... Бу кырчын! Ол таканын бир мизиле таштын кыбына кептей тепти. Тыны чыгат. Эмеш амырап алар. Тын чиренбес. Таштын кыбынан тудуп, ойто ло карбактанды.

База ла темдениш, күјүрениш. Чыгып келеле көрзө, бир ле кырчын армакчыны туткан эмтир. Эрмен ого: «Баш болзын, кырчыным!» — деп мургип ийди.

(А. Ередеев.)

1. Текстн такып кычырып, бажалык таап алала, қыска изложение бичигер.

2. **Тако, кырчын** деп сөстөргө лексический јартамал беригер.

88. Скобкадагы сөстөрдн керектү кубуаткышка тургузып, сурактарга толо каруу беригер. Кубуаткыжын үстүнө бичип салыгар.

1. Айылчылар ла балдардын ада-энелери нени сүрен соныркап көрдилер? (концерт)
2. Пионерлер Астраханьнан неге жетире пароходло баргылады? (Волгоград)
3. Юннат неге чечектин үренин отургысты? (тобракту кайырчак)
4. Космонавттарды уткыырга городтын улузы кайда жуулды? (площадь).
5. Звенонын пионерлери нени айландыра чечектер отургысты? (памятник)
6. Выставкага белетенип, уулчактар ненин моделин эткендер? (самолёт ло пароход)
7. Балдар заметканы неге бичидилер? (стенгазет)
8. Пионерлер неге белетендилер? (поход)
9. Туристтер кайда болдылар? (Алтын-Көл)

● Бичиген эрмектерди кычырып, орус тилден кирген адалгыштарга алтай тилде кандый кожулталар кожулганын тартап беригер.

89. Кычыраар, орус тилден кирген адалгыштардын кожулталарынын чын бичилерин тартагар.

ГУСЕНИЧНЫЙ ТРАКТОРДЫ КЕМ ТАПКАН.

Гусеничный тракторды бойы үрөнгөн орус **механик** Блинов тапкан. Ол **крепостной** крестьянин болгон. Жайгыда жер ижинде турган. Ол Волгада **бурлак** болуп барган. Пароходто кочегар болуп жүргөн. Оңдо ол машиналарды үрөнгөн.

1888 жылда ол гусеничный трактор төзөгөн. Немертер Блиновко жаан акча берген, же ол бойынын эткен немезин бербеген. Тракторын ол орус **кожойымдарга** көргүзөрдө, оло керексизбеген.

● Карарткан сөстөрдиг лексический учурын тартап, синонимдер таап айдыгар.

90. Кычыраар. Төзөгөзи башка-башка табыштарга токтогон адалгыштар талдап алала, учурын, будумин ле кубуларын тартагар.

СОЛДАТТЫҢ БОЛУЖЫ.

Таныш эмес **городтын** оромыла солдат **баратты**. **Городтын** жанында бийик кырлар. Бого, айылдаш ороонго, түбек түшкөн — жер силкинген. Жердин силкингенине бүткүл город жемирилип калган. Көп улус олгон. Кезик улусты таппаган да.

Же тирү арткан улуска журт керек. Оло бистин солдатты болушка кычырган. Түбекке кирген улуска советский солдат болужарга келген. Найыларга жангы туралар, жолдор, күрлер тударга болушкан. Солдаттын ижи көп болгон.

Оромло солдат баратты. Ол түбекке кирген найыларга болужарга жаантайын белен.

● Карарткан орфограммалардын чын бичилер ээжизин тартагар.

Сурактар ла jakылталар.

1. Адалгыш дегени не? Тынду ла тыны жок немени темдектеген адалгыштарды канайда ылгаштырар? Адалгыш эрмекте кандый члендер болуп турар? Кандый адалгыштар кычыру сөс болуп турар? Кажы ла учуралды темдектеп, эрмектер бичип беригер.

2. Кандый адалгыштар жаан буквадан бичилип јат?

3. Адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат? Кажы ла кубулткышта ненин учун унгур ле тунгак туйук табыштан башталган, кату ла јымжак унду табышту кожулталар бар? Онызы неден камаанду?

4. Орус тилден кирген адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулар?

5. Алтай ла орус тилдин адалгыштарын тундеп, оlorдын тунгей ле башка грамматический темдектерин айдып беригер.

6 §. Мензинер адалгыштар.

Алтай тилде адалгыштар јүзундерле кубулып, јүзундердин кожулталарын алынып јат, темдектезе: төрөлим, төрөлинг, төрөли.

Адалгыштарга кожулган јүзундердин кожулталарын јүзуннин мензинер кожулталары эмезе мензинер кожулталар деп айдар. Јүзуннин мензинер кожулталарын алынган адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар.

91. Таблицаны кычырып, адалгыштардын мензинер кожулталарын коргузер.

ЈАНЫС ТООДО		
1. ј. менин колым	козим	балам
2. ј. сенин колын	козинг	балаг
3. ј. онын колы	кози	балазы

КОП ТООДО		
1. ј. бистин колыбыс	козибис	балабыс
2. ј. слердин колыгар	козигер	балагар
3. ј. оlorдын колы	кози	балазы

1. Төзөгөзи туйук табышка токтогон адалгыштарга кажы ла јүзунде кандый табыштан башталган кожулталар кожулып јат?

2. Төзөгөзи унду табышка токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожулат?

3. Кандый јүзунде јаныс ла коп тоодо адалгыштар тунгей кожулталар алынып јат?

92. Јузуңнинг мензинер кожулталарын таблицага чыгара бичигер.

Јангыс тоонунг

Көп тоонунг

1 j. ...
2 j. ...
3 j. ...

...
...
...

93. Тексти кычырала, айдылганына јуук эдип куучындап береер. Төс учурын јартагар. Мензинер адалгыштарды чыгара бичийле, јузуңин, тоозын, кубулткыжын кажызына ла коштой көргүзеер.

Төрөл. Төрөл... Оны анчада ла ыраактан көрөргө иле. Төрөлинин учурын билери качан да болзо төрөл улусла, төрөл тилинле колбулузы јажын јаанаган сайын там ла чокымдалар ла јарталар. Төрөлинин ичинде Төрөлин бар, јондордын ортозында јонын бар, тилдердин тоозында бойыннын төрөл тилин бар деп сезери сүрекей јаан ла терен учурлузын канча ла кире эрте ондозон, артык болбой кайтсын.

Јер-телекей — күскү. Онын тандагына сенин јаан Төрөлин иле көрүнер. Бистин јаан, телкем Төрөлис — база бир башка күскү. Онын тандагына бойын чыккан-өскөн јерин онон иле көрүнер. А Туулу Алтай — ол база бир аңылу күскү. Онын тандагына сенин јуртын, бойыннын айлын ла төрөгөндөрин чокымнан чокым јуралар. А ол јуртыннын ичинде дезе база бир өзөк, андагы кыр эмезе суучак сеге ончозынан каруу ла јуук болор.

(Б. Укачин.)

94. Кычыраар. Кеп састордин учурын јартагар. Мензинер адалгыштардын кожулталарынын чын бичилерин айдып беригер. Олордын усти-не јузуңин көргүзип салыгар.

Көчөдим деп көчөң төкпө,
өлөдим деп өтпөгинг түгөспө.

Кижн тоны кирленкей,
кижн ады терленкей.

Кериктин қазаны оттоң чыкпас,
кере түжине ажы бышпас.

Адазы јокто уул баштак,
эиези јокто кыс баштак.

Кыстын көзи кызылда,
јаштын көзи јарашта.

Јааннын сөзин јанчыкка сал,
карганнын сөзин каптыргана сал.

95. Кычырып, мензинер адалгыштарды тузаланып, кожултазын көргүзеер. Куучындап беригер.

Владимир Ильич Ленин Симбирск деп городто 1870 жылда чыккан.

Онын энези Мария Александровна Ульянова ла менин энем эжелү-сыйынду болгон. Володянын адазы, Илья Николаевич, албаты училищелердин директоры болуп иштеген.

Ульяновтордын билези жылдын ла жайгыда Кокушкино деп деремнеге келип жүретен. Бистин бастыра билебис Казань городтон база ого келетен.

(Н. Веретенников.)

96. 1. Текстти кычырып, төс шуүлтезин айдып береер.

2. Мензинер кожулталарынын алдыла чийү тартып, жүзүндерин үстине темдектеп, адалгыштарды бичип алыгар.

Мен Советский Черүге барарымда, карган жаанам сүреен кородогон. Ого болужар кижиге мен болгом.

Жаанама пионерлер келгилеп, ого суу тажып, одын жарып, айлынын ичин жуунадып, газеттер ле бичиктер кычырып турганын угала, сүреен сүүндим.

Кару нажыларым! Онызыла слер меге, Советский Черүнинг жуучылына, Төрөлим алдындагы молжуумды сүрекей жакшы бүдүрерге болужып жадыгар.

Слерге, балдар, менен, солдат кижиден, жаан быян болзын!

(Солдаттын письмозы.)

97. Үлгерди чокым-жарт кычыраар. Мензинер адалгыштарды көргүзеер.

... Жаш балдардын каткызы
Чечегин болды, чанкыр май!
Жон-калыктын ырызы
Жаркынын болды, жажыл май!
Жергелей баскан буттарга
Жер-энебис жайканды.
Жайа соккон жанарга
Жайым жерис жажарды.

(А. Ерегеев.)

● Карарткан орфограммаларды жартатар.

Төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарга жүзүннүн мензинер кожулталары кожулза, тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: бичик — бичигим, ырыс — ырызым.

98. Јүзүннiң мензинер кожулталарын кожуп, айдып жартагар. 2—3 мензинген адалгышты орус тилге көчүрiп, кубултып көрiгер. Орус адалгыш жүзүндерле кубулар ба?

Борүк, кузук, жөп, булут, жылдыс, жегес, кыш, баш, кас, жас, балык, кып, жыт, арыш; молжу, күйү, үлү, төлү, кемжү.

99. Төзөгөзи тунгак туйук табышту сөстөрдi табала, жартагар.

1. Тайга бажы буурайып, кыш түшкени бу туру — таайым бажы буурайып, жаш жеткени бу туру. 2. Төстөк жердин өлөнi төжөлгөнчө ойнойлы, төртөн эки жыламаш төгүлгенче ойнойлы. 3. Көгөрип өскөн көк өлөн — көп малыстын одоры, жажарып өскөн жаш өлөн — жаш малыстын одоры.

● Таайым, буурайып деген сөстөргө фонетический ылгамал беригер.

100. Берилген адалгыштарга башка-башка жүзүндердин кожулталарын кожуп, сөскөлбулар тургузар.

Көргүзү: түжүмдү ажыс, үрөннiң ажы.

Аш, жиилек, шахмат, автобус, журт, конверт, марш, автомобиль, якорь.

● Кандый адалгыштардын төзөгөзiнде турган тунгак туйук унгүр эжерине көчпөдi? Ненин үчүн?

Андый сөстөрдi бойыгар айдып беригер.

101. Дь, рь, ль деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштарга жүзүннiң мензинер кожулталары канайда кожулып турганын жартап беригер.

Менин лагерим, портфелим, тетрадим;
Сенин лагерин, портфелин, тетрадин;
Онын лагери, портфели, тетради.

102. 1. Сс, ст, сть деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар табып, кубултала, мензинер кожулталар канайда кожулганын жартагар.

Класс — клазым, клазын, клазы, клазыбыс, клазыгар.

2. Мындый адалгыштарла 2—3 эрмек сананып бичип, члендериле ылгагар. Адалгыштар эрмектин кандый члендери болуп туру?

Тракторист — тракторизим, тракторизин, тракторизи.
Область — облазым, облазын, облазы.
Je: лист — тетрадьтин листи; бюст — геройдын бюсти.

103. Скобкадагы адалгыштарга мензинер кожулталар кожуп, сөскөл-буларды бичиир.

Кинонын (артист). Менин сүүген (артист). Амыр-энчү-нин (конгресс). Городтын (промышленность). Колхозтын (машинист) ле (моторист). Лагерьдин (горнист).

7 §. Мензинер адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

104. Таблицаны кычырып, мензинер адалгыштар канайда кубулып турганын жартагар.

ЈАҢЫС ТООДО			
1-кы жүзүнде турган адалгыш		2-чи жүзүнде турган адалгыш	3-чи жүзүнде турган адалгыш
Т. кем?	энем	энен	энези
Э. кемнин?	энемнин	эненнин	энезинин
Б. кемге?	энемге(е)	эненге(е)	энезине
К. кемди?	энемди	эненди	энезин
О. кемле?	энемле	эненле	энезиле
Ј. кемде?	энемде	эненде	энезинде
Ч. кемнен?	энемнен	эненнен	энезинен

105. Јолы, јолым, јолын деп адалгыштарды кубулткыштарла кубул-тып бичигер.

Јаңыс тоонун 1-кы, 3-чи жүзүннин мензинер адалгыш-тары кандый адалгыштарга түней кубулат? 29 ла 30 стр. таблицага түндештиреле, жартап берерге белетенигер. 3-чи жүзүннин адалгыштарынын кандый кубулткыштарындагы кожултазы 1-кы, 2-чи жүзүннин мензинер адалгыштарынан башка эмтир?

106. Кычыраар. Нөкөрим деп мензинер адалгыштарга сурактар тургу-зып, кубулткыжын айдып беригер. Олорды кубулткыштары аайынча чыгара бичигер.

Нөкөрим деремнеде јадып јат. Нөкөримнин айлы де-ремненин учында. Јайгыда мен нөкөриме айылдап жүргем. јайгы каникул божоголокто меге айылдап кел деп, мен нөкөримди кычыргам. Нөкөримле көруктегенис. Нөкөрим-де библиотека бар. Кычырарга нөкөримнен јакшы би-чиктер сурап алдым.

107. Текстте не керегинде айдылганын куучындап, планын тургузар (мензинер адалгыштар тузаланар).

2. Тексттен мензинер адалгыштарды чыгара бичип, жүзүнннг, ку-булткыжын айдып берер.

3. Чике-куучынду эрмектерди токтой түжер темдектерин тургузып, жартагар.

Бу керек көп жылдар мынанг озо болгон дежет. Агаш-ташту Алтайда аргалу-чакту, сүрекей казыр, жаан бай журтаптыр. Малы онын аркага толо, јөөжөзи — тууга түңей, шыралаткан кулдарынын тоозы да јок.

Јайгы изү күндерде, малды тебееледип, эжелү-ийиндү мал саайтан. Анайып, эки оскүс торолоп олбөстин курса-гын јип, азыранып јүрдилер.

Бир күн беелер саар ой жууктап клееткен. Коркышту изү болуп, балтырганнын баштары салактай берди. Оскүс уулчак малды саар ойдө кызыл тыттардын төзине тебе-летти.

Эјезин сакыза, сакыза, эјези јок ло јок.

— Бу кайда барган кижиге? — деп чочыдылу сананып, уулчак кару эјезин бедреди.

— Байа буурым тарткан эди. Эјем јеткерге түшкен болбозын — дейле, уулчак тыттарды эбирип јүгүрди.

База ла бир тытты айлана согордо, эјези кызыл тыттын төзине јолонө уйуктап отурганын көрүп ийди.

— Эје, тур, бее саак! — деп, ол эјезин ойгосты.

Эјези бир де кыймык јок отурат.

— Эје, тур, бее саак! Эје, бее саак! Эје, бее саак! — деп, уулчак канча-канча катап кыйгырып та турза, эјези ойгонбойт.

Көөркий учында көрүп турар болзо, эјези ачана-торо-дон божоп калган отурды.

— Эје, бее саак! Эје, бее саак! — деген бойынча, уулчак кучыйак болуп кубулала, уча берди.

Оскүс көөркий эмдиге ле кунукканча. «Эје, бее саак!» деген комыдалду үни агаш аразында јап-јарт угулат.

(Чөрчөктөн.)

108. Адалгыштардын жүзүнле кубулган кожулталарын көргүзеер. Кар-ткан сөстөрдү бүдүмиле ылгагар, схемага көчүригер.

Акам менин кожонгымды укса, омок болор болбос по, озогы жүрүмин де сананза, оморкоп сананар эмес пе, эр-тенги де **жүрүмин** сананза, эрикпей жүрер эмес пе деп, жуудагы акама бичип турарым.

(Газеттен.)

109. Таблицаны кычырып, 1-кы ла 2-чи жүзүнниг мензинер адалгыштары көп тоодо канайда кубулып турганын жартагар.

КОП ТООДО			
1-кы j. энебис		2-чи j. энегер	3-чи j. энези
Т. кем?	энебис	энегер	энези
Э. кемнин?	энебистин	энегердин	энезинин
Б. кемге?	энебиске	энегерге	энезине
К. кемди?	энебисти	энегерди	энезин
О. кемле?	энебисле	энегерле	энезиле
J. кемде?	энебисте	энегерде	энезинде
Ч. кемнен?	энебистен	энегерден	энезинен

Көп тоонун 1-кы жүзүнниг мензинер адалгыштары төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарла түней кубулып јат (таблицала тундегер).

Көп тоонун 2-чи жүзүнниг мензинер адалгыштары төзөгөзи р, л, й табыштарга токтогон адалгыштарла түней кубулып јат (таблицала тундегер).

110. 1,2, 3 жүзүнде көп тоодо турган адалгыштар сананып алып, таблицаны тузаланып кубултыгар.

111. 1. Мензинер адалгыштар тузаланып, текстти ойто куучындаар.

2. Мензинер адалгыштарды таап, тоозын, жүзүнн ле кубулткыжын көргүзип, јартамал берер.

3. Карарткан эки сөскө фонетический ылгамал эдер.

1945 жылда, 20 апрельде мен почтанын кайырчагынан письмо алдым. Конвертинде Шуранын полевой почтазынын номери. Је письмону гвардиянын полковниги Легеза бичиптир: «Күндүлү Любовь Тимофеевна!.. Слердин уулыгар, старший лейтенант Александр Анатольевич Космодемьянский, немецкий олјочыларла тартышкан тартыжуда геройдын өлүмиле өлди. Бойынын јиит жүрүмин ол бистин Төрөлибистин јайымы учун ла кемнен де камааны јок болоры учун берген. Колыгарды бек тудуп турум. Кату тудуныгар. Акту сагыжымла слерге күүнзеп, күндүүм јетирип турум...»

(Л. Космодемьянская.)

112. Адалгыштардын божодылган кожулталарын ла запятойлорды тургузып, текстти бичиир.

Такаанын потпужы кургак ла жылу, ару ла жарык болор учурлу. Онын ич... эзинге јакшы соктырып турар керек. Такаанын потпуж... саламды торфты агаштын кургак јал-брактары... агаштын стружтар... ла киреенти... төжөк эдип јайар. Такаанын потпужы... түни-түжиле электрический от күйүп турар учурлу.

● Баштапкы эрмекти члендериле ылгап, алдынан чийү тартып, куучын-эрмектин кандый болуктериле айдылганын јартап беригер.

113. Точкалардын ордына кожулталарын тургузып бичигер. Калганчы эки эрмекти члендериле, куучын-эрмектин болугиле ылгап, јартагар. Адалгыштар эрмектин кандый члендери болуп туру.

Согоно... сабы... сок јаңыс сыйным,
Эрјине... кулагын... эр јаңыс сыйн... ,
Коркышту јаан шыркалаткан јадырым,
Јазыларым, та јок.
Көк темир... сулаза, сынарын билбес,
Көк тенек... көкитсе, өлөрин билбес.

(«Кызыл Аркыттын кызы» деп бичиктен.)

114. Текстти чокым-јарт кычырып беригер. Адалгыштардын кубулткыжын, тоозын үстине коргузип, 3-чи эрмектин токтой тужер темдектерин тургузып салыгар.

Бистер аштап, шыралап, курсакка јетпей коркышту коомой жүргенис. Јас ла болзо, бистер састан кандый тазыл казып јибейтен эдис. Күнүн ле јонјолой кожно маңыр кандык казып јип жүре берерис. Је бат бис онойдо үренип турарыс. Курсакты биске айылдан экелер. Айылдан курсак келбезе, бистер куру. Тойо јиир курсак јок, токыналу жүрер жүрүм јок, не аайлу шыралап жүргенис.

(«Кызыл Аркыттын кызы» деп бичиктен.)

115. Кычырып алала, изложение бичигер. Мензинер адалгыштарла тузаланарын ундыбагар.

Надя Юра карындажыла мешкелеп барган. Юра мешкени тазылыла кожо јулуп, корзиназына толтыра терип алды. Надя дезе мешкени ас терген. Юрага ол мынайда айтты:

— Менин мешкелерим ас та болзо, ап-апагаш, мен

олорды тазылыла јулбай, бычакла кезип алгам. Сен дезе тазылыла јулган, онын учун сенин **мешкелерин** балкашту. Мешкелердин тазылдары јерде артып калзын деп, олорды бычакла чебер алар керек. Бир-эки кун отсб, мешкенин тазылынант јанты мешкелер катап ла озуп чыгар.

● Карарткан сости схемага кочуригер.

116. Текстти орус тилге кочурип, орус тилдин адалгыштары мензинер кожулта алынар эмтир бе деп шиндеер.

Торол Алтайыс куниле ойнойт. Онын чанкыр туулары булуттарын јуктенген тургулайт. Алтай јеристинг бу јаражын улу Рерих мактаган. Торол јеристинг айдылбас јаражын сен де акту јурегинге суу, баала, оныла оморко!

Сурактар ла јакылталар.

1. Кандый адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар?

2. Јузундерле база кандый куучын-эрмектинг болуги кубулып јат? Темдектеп береер.

3. Мензинер адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат?

4. Береечи, костоочи ле јерлеечи кубулткыштарда турган мензинер адалгыштар айдып, олорто эрмектер тургузып бичигер.

5. Орус тилден кирген адалгыштарга мензинер кожулталар канайда кожулып јат? Темдектеп беригер.

6. Мензинер адалгыштарда тунгак туйук унгур эжерине качан кочо берет? Темдектеп береер.

8 §. Адалгыштардын будер эп-аргалары.

117. Јанты сос кандый эп-аргаларла будуп јат эске алынып, берилген состординг буткен эп-аргаларын јартагар (будумиле ылгап).

Амыр-энчу, таш комур, кызылгат, најылык, уредучи, кыргыш, тундук, **айлык**, ошту, айылчы, айылдаш, борогот, бешылдык, омблик, **айттыру**, **кычыру**, **кычырту**, бичикчи.

● Карарткан состорди орус тилге кочурип беригер.

118. Берилген адалгыштарды бұдүмиле ылгагар. Куучын-эрмектин кандый бөлүгинен буткенин жартагар.

Ўзүк, согуш, таскаду, балыкчы, жылдык, жолдош, жайлу, кышту, жүрүм, комыдал, сүрткүш, тергиш, туткуш, ыргал, кийим, өштү, кижилик, айлаткыш, өмөлик, суску, күрек.

119. Берилген сөстөрдөн кожулталардын болужыла адалгыштар бұдүрип, бичигер.

1. бичи, сүрт	-чи, -к, -үм
кий, кыш	-ту, -им, -ым, -дык, -лу, -лик,
жыл, мал	-лык, -у
кеч, нажы, ай	
2. эм, ал, сал	

Немени кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүзер адалгыштар бұдүрип бичигер:

3. тура, теке, оро,	-чак, -чек, -чок,
кол, күр	-ычак, -ичек
балык, тийин, көнөк	-аш, -еш, -ош, -өш
агаш, койон	-ак, -ек, -ок

● Андый адалгыштарды бойыгар кожуп айдыгар.

120. Адалгыштардын бұдүмин ле буткенин ылгагар.

Баспак, ойдык, жайынты, некелте, суралта, коромжы, серемжи, базыт, угузу, табару, кырлан, суску, ийнелик, үредүчи, ыргал.

● Адалгыштар кандый кожулталардын болужыла бұдетен эмтир?

121. Мензинер адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип, кожулталарын көргүзип береер.

1. Качан да арыырын билбес,
Иштенкей, жалакай албатым.
Жеткен јединине чүмеркебес,
Чүми јок, керсү албатым.
Кажы ла айылга кирзен,
Карузып, сени уткыырлар.
Јобоп жүрген јорыкчыга
Бары-јогын саларлар.

(А. Агаров.)

2. Төжөгим менин —
Алтайдын чолдөри,

Жуурканым менин —
 Көк тенгери.
 Бойымнын јеримде
 Амырап јадырым,
 Мен чөлдөрдүн баатыры.

(Л. Кокышев.)

● Албаты, алтай јери керегинде кемнин үлгерлерин билеригер?
 Баштапкы төрт јолды бичип, кычыру сөстөрдү табала, јартап беригер.

122. Кычыраар. Адалгыштардын немени эркеледип айткан кеберин
 кандый кожулталар көргүзип јат? Мензинер адалгыштардын јүзүнүн база
 јартагар.

1. Абрага салган өлөң үстине
 Уулчак чыгып, отуруп алат.
 Деремнеге једип келгенде,
 Бойын тыңзынып, сүйүп турат... (Н.)
2. «Сен, Күүгөш, менин најым,
 Кожонгынды јараштыра чөйип туруп,
 Сенин кожонгын ончозынан артык деп
 сананадым» (Кр.)
3. Ак кар, карычак
 Эмештен түжет... (К. Кош.)
4. Күй, күй, күйзөң, одым,
 Күмүжек-Ару күничек болуп... (Б.Сурк.)

123. Адалгыштардын немени кичинектедип эмесе эркеледип айткан
 нын көргүзөр кеберин бүдүрүп бичигер.

Тийин, койон, көрук, кураан, ийт, түлкү, өркө, оро,
 кыс, суу, чечек.

Божодылган букваларды тургузып бичигер. Адалгыштардын сөс
 бүдүрөр кожулталарынын үндү табыштарынын чын бичилерин јартагар
 (кату ба, јымжак па, эрин чөйилер бе, чөйилбес пе?).

Отк...ш, суск...ш, тунд...к, јылд...к, түж...м, јүр...м,
 койч..., көр...ш, сог...ш, солынт..., ип...

124. Кычырып, сөстөрдүн буткен эбин јартагар.

Ачу-корон, айга-күнгө, карындаш, арка-туу, сөзлик,
 сөсколболу, тамчы, узук, жоонмойын, куун-сапаа, јер-бойы,
 јер-телекей, Таң-Чолмон, сарсу, радиотолку, Јодралу-Ба-
 жы, таш көмур, талан-келен, сүр кебери, аскыш, кечу,
 согуш, азырал, јазал, јыртык, анчы, јылдык, өштү

125. Адалгыштар таблицага бойыгар кожуп бичигер.

Бяригип бүткен	Колбожып бүткен	Сӱс бӱдӱрер кожултанын болужыла буткен
----------------	-----------------	---

сӱсколбу

Ада-Тӱрӱл

жайлу, анчы

...

...

...

- Адалгыштар кандый эпле будерин јартап беригер.

126. Точкалардын ордына сӱс бӱдӱрер кожулталар кожор.

1. «Уулым керегинде повесть» деп бич... аайынча библиотекада конференция болордо, јиит кычыраачылар куучын айткан. 2. «Балык... ла балыг... керегинде чӱрчӱкти» Чейнеш јааназына кычырды. 3. Сӱмер туунын кӱнет келтегейинде, сӱт кӱлдин јар...ында бир уул... јуртаган. 4. Кайран Пӱтӱг...им, ӱнгӱр јараш кожондойдын. (Кр.) 5. Герасим Мумуны мойнынан ыкта...ла буулап алала, каалга јаар басты. (Тург.) 6. Балдар экскурсияга јӱреле, тудуп алган койон...ын школго экелди.

127. Кичинектедип эмезе эркеледип айтканын кӱргӱскен адалгыштардын кебери кандый кожулталардын болужыла буткенин, олардын чын бичилерин јартагар.

... Јиит нӱкӱр, бери уксан,
Тӱжине турада отурбазан,
Јенгил чананды кийип алып,
Аралга, аркага јынылап барзан.
Анда сеге омок тийинеш
Чибиден чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чекчил казалап элес эдер.

(А. Агаров.)

128. Адалгыштардын бӱдетен эп-аргаларын эске алынып, берилген адалгыштардын канайда бӱткенин јартагар. Кандый сӱстӱрдиг лексический учурын онгодобой тураар?

Ар-бӱткен, нек-сак, су-кадык, топшуурчы, тӱӱнчек, согум, јыргал, јенӱ, суузын, сооткыш, јарыткыш, бешјылдык, айлаткыш.

129. Чокым-јарт кычырып, шӱӱлтезин айдып беригер. Тос геройдын кылык-јанын темдектегер. Карарткан адалгыштарды будумиле ылгап, чын бичилерин јартагар. Схемала кӱргӱзеер.

Дежурный экинчи **класстын** диктант бичиген **тетрадь-тарын** үлөп берди. Бокулдай **тетрадын**, жүреги шимирт эдип, көзүн жумала, араайын ачты. Анда не туру болбогой... Та тыйрык беш, та... . Бир көзүн ол ачып ийерде, чала кыйын чүмеркек кызыл казык туру. А **тетрадьтын** бойун көрүш те жок — кызыл өрт жастыралар. Жузи база изип, кызара бергенин сезип, Бокулдай **тетрадын** капшай ла ойто жапты. Балдар көрзө, **казыктарды** жууп алала, чеден тударга турган ба дежер. Коштой отурган **Эзликтиң** тетрадын карап көрди. Анда серип чилеп кертейген беш туру. Бокулдай күйүнгенине жүреги торт ло болчоктоло берди ошкош. «Беш ле бир нөкорлөр эмес, Эзлик ле мен база нажылар эмес эмитирис. Эртеннен ары оныла коштой отур-базыс» — деп, Бокулдай шүүй согуп ийди.

(А. Ерегеев.)

130. Үлгерлерди кычырар. Колболу адалгыштарды ла сөс будурер кожулталардын болужыла бүткен адалгыштарды коргузип, будумин ылтагар.

1. Кожон-комыт жынырап барган.
Кобы-жиктер уйуктап калган...
Жарык жалбыш жалбырап күйген,
Жалбышту сөстөрдү койчы кайлаган.

(А. Агаров.)

2. Чике ле бистин алдыста
Чике-Таман көрунди.

(Г. Кондаков.)

3. Көк тенгериге көдүрилген
Тайга-жыштын жаражын!

(А. Саруева.)

131. Адалгыштарга жүзүнннн кожулталарын кожуп, кубулткыштарла кубултып алыгар. Чын бичилерине аяру салыгар.

Бичик, комыс, иш, кол.

132. Кычырар. Төс шүүлтезин айдып берер. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү болгонын жартайла, олардон адалгыштар будурер.

Сынарунын андый ус болгонына, үч жегези **күйүнип** турар болдылар. Үч карындаш андап барганда, Сынаруны согуп, жаман корөр болдылар. Сынару көоркий **ыйлап-**

сыктап, акаларына айтпай жүрер болды. Ыйладым деп айтпас, соктырдым деп **комыдабас** болды.

(Чөрчөктөн.)

133. Үлгерди кычыраар. Адалгыштарды көргүзүп, толо ылгап беригер.

КҮСКИ САЛКЫН.

Күски салкын күүлөп кожондойт,
Күрөң төндөр үстиле учат.
Жалы жайылган аргымак аттый,
Жалан чөлди кечире казалайт.
Ыраакта тайгалар калын булуттарла
Баштарын ороп, карарып тургулайт.
Кулузын өлөннүн баштарын бүктөп,
Куйун айланып тенгериге чыгат.
Өлөңди чабала, обоолоп салган,
Ашты кезеле, тартып апарган.
Калганчы жалбрактар кейде учат.
Кайда да салкын ачу сыгырат...

(А. Агаров.)

134. Тексттең адалгыштар табала, озор куучын-эрмектин кандый бөлүгинен бүткенин жартаар. Кожулталарын темдектеп, чын бичилерин айдыгар. Бу адалгыштар эрмектин кандый члени?

Койондый коркынчак болуп жүрбө. Жүс жаш жажа, жүгүрүк атка мин. Адамнын жүгүрүгү жарышта база ла озо келди. Тоорып койгон чачтулар, торсыгында тондулар. Одорлуга малын салды, одынуга жонун салды. (Фольк.)

135. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Текстте не керегинде айдылганын ойто куучындап береер.

Андый учурал слердин жерде болды ба?

План тургузыгар, изложение бичигер.

...Бис куунын эки балазын азыраганыс. **Куштар** колго үрене берген. Менин уулым Жадыгер ле аулдын өскө до балдары куунын балдарын сүреен кичееп күдүп жүрөтөн. Жаш куулар **канаттары** агарып, **көлгө** учуп барала, конорго качан да ойто айлына жанатан.

Эбире жаткан анчы улуска.

«Бисте азыранты куулар бар — оорды көрзөгөр — атпагар» — деп, бис айдып салган болгонус.

Куулар **күннөң** күнге кижинин айлында жүрерине там ла үренип турган.

Күс бодуп, кыш келди. Бис куулар кыштаар аңылу јер белетеп алганыс. Олор бистинг кастарысла кожо кыштап чыккан болгон.

136. Кычыраар. 1. Энези ле балазы бой-бойына кару, јалакай, ачык күүндү болгоны кайдан билдирет, куучындап беригер.

2. Мензинген адалгыштарды чыгара бичип, јүзүнин, тоозын, кубулт-кыжын көргүзип бичип салыгар.

3. Бойыгардын энегер керегинде бичигер (эмезе куучындап беригер).

Темир орыннын үстинде адам таңкылап јадыры, энем сол колында талканду аякту, он колында чай азышка күрерип калган сускулу, чай собырып отуры. Онын тумчугы ла маңдайы талканга уймалып калган; байла, талканду колыла чачын түзедип ийген болгодый. Мен отура түжеле, энемнин јүзин арлап бердим. Онын јүзінде чырыштар кожулып, саамайындагы чачы сан башка јаркынду эмтир. Мен озо баштап мыны күн тийгенинен улам јаркындалып туру деп бодогом, онон өнөтийин ле күнди бөктөй турала, база катап ајарзам, саамайы ол ло аайынча јарып туру. Ол меге удур көрөрдө, сүүмјинин чырыштары ойдин чырыштарын түзеде таркадып, јайыла берди. Энем мениле јажыт болгон шаајыг аякка изү чай уруп берерде ле, кем де ийниме јылу колын салып ийгендий билдирди.

(К. Кошев.)

Сурактар ла јакыттар.

1. Адалгыштардын учуры ла грамматический темдекте-ри керегинде куучындап беригер.

2. Алтай тилде адалгыштар кубулткыштарла кубуларын канайда ондоп јадыгар? Јартап беригер.

3. Мензинер адалгыштар керегинде билгенигерди куучындап беригер. Орус тиле түндегер.

4. Адалгыштар эрмекте кандый члендер болуп турар. Темдектеп, эрмектер бичип алыгар.

5. Адалгыштар кандый эп-аргаларла бүдет?

6. Сөс бүдүрер кожулталу адалгыштар темдектеп беригер.

7. Биригип ле колбожып бүткен адалгыштар айдып, олоордын чын бичилерин јартагар.

8. Биригип ле колбожып бүткен адалгыштарла эрмектер тургузып айдыгар.

137. Журукты лаптап көригер. Эрмектер тургузып бичип алыгар. Адалгыштардын алдынан чийү тартып, кубулткыштарын устиненг темдектегер.

ЖАРТАЛГЫШТАР

9 §. 4—5 класстарда үренгенин катап көрбөри.

1. Жарталгыштар предметтин темдегин көргүзүп, кан-
дый? кемдийи? деген сурактарга каруу берип ту-
рар. Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүгү.

Жайым жүрүм, **терең** санаа, **жилбилү** бичик, **темир** кур-
чуу, **агаш** андазын.

2. Жарталгыш эрмекте жартаачы эмезе айдылаачы болуп
турар.

Жалакайдын жолы **ачык**. (**Ачык** эжиктен кожонг угулат.)

138. Жарталгыштарды таап, ологго сурак тургузар.

Чанкыр тенериде тоозы жок жылдыстар суркуражат.
Кезикте олоордын бир-бирүзи үзүлүп, тенкек кырлардын
ары жанында жоголып калат. Жылу салкын араай согот.

Сарысайдын суузы шуулап, бийик, жаан кара таштарга согулат. Онон ол энчейип калган күрөң кайаны бастыра күчиле тееп, кайра чарчалат.

(А. Агаров.)

● Жарталгыштарды колбошкон сөстөриле чыгара бичигер. Олор сөскөлбуда куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап турганын айдып береер.

139. Текстке бажалык сананыгар. Төс шүүлтезин айдар. Жарталгыш ла адалгыштан турган сөскөлбуларды чыгара бичиир.

Точкалардын ордына керектү букваарды тургузарга кандый ээжилер билер керек?

Бистинг жайлу тен жиилексип, мөтсип жадар. Адамнын туткан алты тол...кту агаш айлы изүде сеп-серүүн, жут күнде ыжык. А энгирде кой терези тонго оронып алала, түнү...е көрүп жатса, кандый жакшы! Жылдыстар очо...о тамчылап тургандый. Тышкары «Токпок жаак, токпок жаак!» — деп, кандый да куш эдер. Ол кушка эмеш ачына беретем. Менин жаа...ым кып-кызыл, боп-бошпок. Танма түште ойноп жүреримде, оны көр...п алган болбайсын.

140. Текстти абзацтарга бөлигер. Жарталгыштарлу эрмектерди табала, чыгара бичип, члендериле ылгагар. Токтой түжер темдектерди жартагар.

ОК-ЖААЧЫЛАР.

Жолодогы Эл-ойын история болуп артып калды. Мында анчада ла ок-жаачылардын маргааны көп улусты жылбиркетти. Алтай кеп-кийимин кийген мерген баатырлар жааларын тазырада тартып аткылайт. Олор ыраакта турган тийинди, койонды, эликти антара адып турганын көрөргө кандый жылбилү. Калак, бу аңдар тирү бойы эмес. Олор фанерадан жазалган. Ого үзеери ончо ок-жаачылар бойларынын жазаган жааларыла, согоондорыла аткандар. Мында кандый жаалар жок болгон деп айдар! Жерлик текенин мүүзиненг де, жарыжар чаналардан да, тетин агаштан да эдилген жааларды көрүп, бис тын сүүнгенис. Эл-ойында эн ле жараш ок-жааны Ондой аймакта Күпчегендеги школдын уредүчизи Владимир Моносов жазаган деп айдар керек. Онын жерлик текенин мүүзиненг жазаган ок-жаазы ээлгир, бүдүми жараш болгоныла аңыланган.

(А. Сельбиковтын бичигениле.)

141. Бичиир. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болгонын алдынан чийү тартып көргүзөр.

Карартылган сөстөрдү бұдүмиле ылғап, оlorдың канайда бұткенин жартап берер. Сөстөр база канайда бұдер?

Ұлуш тўги кургаганда, көкпөк ичи тенкейгенде, тижинин сызы жылыйганда, ачап Тўлкў жылым кайанын алдына келди. Узун өлөңди бўктеде баспай, кургак жалбракты шылыратпай, оок таштарды көчкөлөтпөй, көө корымды аралада Сыгырганды кетеп базып жүрди. Ол баскан бойынча Сыгырганнын ичегенине учурап базып келди.

(Чөрчөктөң.)

142. Кычырала, төс шүүлтезин жартаар. Јарталгыштарды төс сөстөриле кожо чыгара бичип, оlor неле де кубулбас болгонын көргүзип беригер. Орус тилдин жарталгыштары кожулта алынып кубулар ба? Түндештирип көригер, түп-шүүлтени бойоор айдыгар.

Көк-чаңкыр өңдү, бийик-бийик туулар. Аяс тенгериинин алдында — агарып, мызылдап турган мөңкүлөр. Калын таштарды жара согуп аккан түрген суулар. Ногон-жашыл өңдү өлөңдөр. Учы-куйузы жок жыштар. Мөштин, жойгоннын чаганазынын жараш жыды. Кеен жалаңдарда ла кобыларда кызыл, көк, сары өңдү жүзүн-жүүр чечектер. Тайгада атту кижиден де бийик койу өлөң... Бу — Туулу. Алтай — бистин Төрөлистин эн жараш, байлык жеринин биризи.

Бу кеен, жараш жер жайым ла ийде-күчтү улустын ырысту, сүүнчилү төрөли болуп јат.

(А. Коптелов.)

● Карарткан сөстөргө морфологический ылгамал берип, лексический учурын жартагар.

10 §. Чындыйын ла неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштар.

Јарталгыштар лексический учурыла неменин чындыйын ла неден эдилгенин жартап турар.

1. Предметтердин өгин (ак, кара), амтанын (ачу, тату, кычкыл), бескезин (уур, јенгил), тыш бұдүмин (јараш, козыр), улустын ла тындулардын кылык-јанын (ак-чек, јалтанбас, кедер) көргүзөр жарталгыштарды чындыйын көргүзөр жарталгыштар деп айдар. Чындыйын көргүзөр жарталгыштардан өскө жарталгыштарды предметтердин неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштар деп айдар, тем-дектезе: таш тура, тере өдүк.

Андый жарталгыштар предмет неден бүткенин, неден жазалганын, неле колбулу болгону (ойло, жерле), угын, предметти түндештиргенин көргүзөр: **агаш** стол, **күски** күн, **кечеги** күн, **алтай** тил, **тайгадагы** мал.

143. Кычыраар. Улгерден чыңдыйын ла неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштарды таап, учурын жартагар.

ТОРҖЛ ЖЕРИМ.

Тууларын бийик,
Андарын кийик,
Арчын жытанган,
Аржан адылган
Одын-суулу алтай,
Ойын-сүрлү алтай.

Кыстарын кемдер? —
Жарлу койчылар.
Уулдарын кемдер? —
Омок малчылар.
Одын-суулу алтай,
Ойын-сүрлү алтай.

(Э. Токушев.)

● Жарталгыштар эрмектин кандый члендери?

144. Бир столбикке чыңдыйын көргүзөр, экинчизине неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштарлу сөскөбуларды бичигер.

Эрин чөйилер үндү табыштарлу сөстөрдүн чын бичилерин жартагар.

Көк тенери, агаш тура, жес чөйгөн, баатырдый уул, жажыл бүр, жараш мош, орык жол, кайыр меес, узун жол, сүзеен уй, тудaan ийт, коркынчак койон, шулмус уулчак, темир күрек.

145. Адалгыштарга неден эткенин эмезе чыңдыйын көргүзөр жарталгыштар кожуп бичигер.

Калганчы эки сөскө фонетический ылгамал береер.

Орын, плат, аяк, чак, жол, чечек, өлөн, чыбык, ат, уй, ийт, борү, койон, тура, күн.

146. Бичийле, жарталгыштардын лексический учурын жартап беригер. Олор кандый жарталгыштар? Карарткан сөстөрдүн чын бичилеринде кандый күч учуралдар бар?

1. Са-сары жалбрактар, кар жаап тургандый, кейде айланыжат. 2. Бүри жок, чичкечек чырбагалду кайындарды көрүп, кижинин ичи ачып, чала чым эдер неме эмтир. 3. **Жут-жулакай** күндөрдө сыгын да тын эдетен эмтир. 4. **Жакшынак**, жылу үргүмди **өткүрө** чичкези алтын кылдый, «сы-ы-ый» эде берген үн угулды... Ол чөйө үнде шүүлте-нин ле санаанын сыылап турар сескир учугу бар.

(А. Ерегеев.)

147. Берилген жарталгыштарга синонимдер, антонимдер табыгар.

Шулмус — ...
керсү — ...
чакту — ...

өчөш — ...
казыр — ...
боду — ...

● Бу сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузаар.

148. Точкалардын ордына керектү букваларды бичип, олардын чын бичилер ээжизин жартагар. Лексический учурыла кандый жарталгыштар, айдып беригер.

Куй...ксу, койр...к, тўлт...к, чолт...к, мөң...н аяк, чоок...р, түй...к, ўрк...нчек, корк...нчак, тур...мкай, кок...рчы кижн, унч...кпас.

11 §. Жарталгыштардын бұдери ле чын бичилери.

Сос бұдүрер кожултанын болужыла	Эки тазылдын колбошканыла	Жарталгыштын тазылына учуры жок сос кожулганы ажыра
Адалгыштардан	Колболу жарталгыштар	
сүт-тү, суу-зымак айу-дый, эргек-че мөт-тү, эт-сек таш-тый, кар-лу күн-дук, уйку-чы	кызыл-күрен ачу-корон кара-боро тойу-ток	жылма-жаш как-куру эрен-чоокыр куба-жыланаш кара-жойу
Глаголдордон ээл-гир сес-кир тур-умкай ооры-нкай	ару-чек эп-сүмелү эпту-жоптү	
Солумалардан менийи, сенийи	жеткил-бүткүл	
Жарталгыштардан жука-чак		

149. Таблицаны көрүп, жарталгыштардын бүткен эп-аргазын, чын бичилерин жартап беригер.

150. Бу јарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн канайда бүткенин јартагар.

ташту	куштый	сескир	кап-кара
јиилектү	кебистий	билгир	бийик-бийик
малду	баатырдый	чечеркек	јаныдан-јаны
кырлу	эргекче	киленкей	төгүнчи
јаскы	үнгүр		

● Колболу јарталгыштар канайда бүткен?

151. Сөсколбулардагы јарталгыштар учурыла кандый? Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүткен? Берилген сөсколбуларды тузала-нып, тудуш текст тургузар.

Озочыл малчы, күчтү ат, јылгыр иш, слердий улус, ээлгир агаш, јаскы күн, сүмелү түлкү, иштенкей бала, санаалу кизи, кузукту мөш.

152. Берилген сөстөрдөн сөс бүдүрер кожулталардын болужыла јарталгыштар бүдүрер. Олорго шуulte аайынча келишкедий адалгыштар таап бичигер. Сөсколбуларга јартамал беригер.

Күс, озо, ук, киле, ойло, иште, үн.

153. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийу тартып көргүзеер. Олорды бүдүмине ылагар.

Ак јаландар эбире
Араай түжет ару кар.
Эрү јаска јетире
Эмди де көп куйундар.

Јасты сакып, ундылып,
Јайканат тым коо терек.
Јүрегимде ээн тымык...
Јүрүмнен меге не керек?

(Э. Палкин.)

Алтай тилде кезик сөстөр эрмекте адалгыш та, јарталгыш та болуп турат, јарталгыш качан да болзо јартадып турган сөстин алдында турар учурлу: агаш тайак, алтын јүстүк.

Түндөгөр: Ишмекчилер агаш тартты (адалгыш).

154. Карарткан сөстөрдин кандыйлары адалгыш, кандыйлары жарталгыш болгонын айдып беригер. Андый эки учуралга эрмектер санаып бичип, оло эрмектинг кандый члендери болгонын жартагар.

1. **Алтын** — баалу металл. 2. Магазинде **алтын** час сaдып жат. 3. Журтта **кирпич** туралар көптөп жат. 4. Эжиктинг жанында **кирпич** жадыры. 5. **Соок** күндер болгон. 6. **Соок** там ла тыгып та турган болзо, балдар конёкту, колчанакту жыгылап турдылар. 6. Колхозчылар **түк** кайчылаар ишти божодып салды. 7. Энем **түк** чулук түүди.

155. Берилген сөсколбулардан эрмектер тургузар. Түнгей сөстөрдин кажызы жарталгыш, кажызы адалгыш?

Тере өдүк — тере илеер, агаш жыгар — агаш тура, болот үлдү — болот кайылар, кайынг одын — кайынг (агаш).

156. Берилген текстти чоным-жарт кычырып берер. Тындулардын кылык-жаны канайда көргүзилген? Жарталгыштарды чыгара бичип, турган бүдүмиле ылгагар, сөс бүдүрер кожулталарын жартагар. Бөрү керегинде айдылган эрмекти чыгара бичип, члендериле ылгагар.

Жыш ортодо акта болзо,
Жаңы жааган карда болзо,
Артып билбес — озочыл,
Арып билбес — эртечил,
Кееркенчек кей түлкү
Керсү, эптү кол силкиген,
Чичке тумчук жер жапшынган,
Жылбындаган,
Жыт жытаар.
Ары-бери элбендеп,
Анда-мында чарчандап,
Кутустанган, оптонгон,
Курук-курук истер төгүп,
Куйбурадып кайыл калар.
Көрөр-угар
Болбой туруп,
Көк кылганду
Түк сурлаган,
Курч көстөргө
Кан чагылган,
Ач карыны тартылып,
Азу тижи куулайып,
Туруп-тындап,
Бөрү өдөр.
Уур терен
Истер артар.

(В. Самыков.)

157. Скобкада берилген сөстөрдөн башка-башка кожулталардын болу-жыда жарталгыштар бүдүрер. Кожулталарынын чын бичилерин жартар.

1. (Озо) койчы, (кожон) кижн, (жүгүр) спортсмен, (карандаш) албатылар, (үзүл) нажылык, (бас) ат, (сүүнчн) туштажу, (ачын) бала, (тайкыл) жол.

158. Берилген адалгыштарга учурына келиштире жарталгыштар кожуп, сөсколбулар бүдүрер. Сөсколбуны кубулткыштарга тургузып бичип, кожултазынын чын бичилерин жартар.

Койон, жүрүм, түлкү, көс, ый, амаду, сагыш, ырыс.

12 §. Не-неменин темдегинин бийик кемин (көбин-азын) көргүзөр ле түндештирер учурлу жарталгыштар.

Жарталгыштар учуры аайынча башка-башка учурлу болот, тынгыдаачы учурлу жарталгыштар (чап-чанкыр те-нерн), түндештирер учурлу (капкыдый колдор) эн бийик темдегин көргүзөр жарталгыштар (эн жаан тура).

Жарталгыштар кожулталардын болу-жыла бүдет: -чы, -кыл, -су, -зымак, ...

Колболу жарталгыштар жагыс тазылдан ол эмезе эки башка тазылдан бүдет: кызыл-күрен, ак-буурыл, кызыл-кызыл.

159. Кажы ла эжер сөсколбунын лексический учурын жартар, кезигиле эрмек сананып айдар. Орус тилде түндештирер учурлу жарталгыштар канайда бүдет, темдектер ажыра жартар.

Женил сурак — жеп-женил сурак, боро өн — боромтык (боросымак) өн, аамай кижн — аамайсу кижн, жүүлгек — жүүлгексу, кызыл булут — кызылсымак булут, бийик жер — бийиксимек жер, комыдалду кожон — чала комыдалду.

160. Учурыла жуук жарталгыштарды таап, олардын түндештирер учурлузын жартар. Жарталгыштардын бүткен эл-аргазын айдып беригер.

1. Коп-коо сынду, кап-кара тулунду, жеп-женил базытту кыс бала кирип келди. 2. Тып-тымык тунди курч бычак-тый кезе согуп, ачу-корон кыйгы угулды. 3. Тымык жылу энгирде, тынбай коштой отураак. 4. Чала комыдалду кожон элбек чолго жайыла берди. 5. Комыдалду кожонды эмди качан да укпазын, Алтайым!

161. Башка-башка учурлу јарталгыштар кожоор. Тексттин учурын берилген сурактарга каруу берип, јартагар.

ЧЕЧЕК ОСКҮРЕРИ.

Чечектер ле јажыл өзүмдер кижинин айыл-јуртын ла оромдорды кееркедет. Чечектерди озо баштап рассадада өскүрип јадылар. Олордын рассадазын класстарда көзнөктөрдүн алдында отургузар аргалу. Јурт јерлерде рассаданы парниктерде өскүрет.

Мындый ишти бүдүрерден озо кажы ла чечектин адын, ол канайда таркап өзөтөнин, оны канайда кичеейте-нин ле канайда отургузатанын үренип алар керек. Көп школдордо чечек өскүрөөчилердин кружогы иштейт.

1. Чечектер ле өзүмдер неге керектү?
2. Чечектерди озо баштап канайда өскүрип јадылар?
3. Чечектин рассадазын кайда өскүрерге јараар?
4. Чечектер өскүрерге озо нени билер керек?

162. Эрмектердеги токтой түжер темдектерге ајару эдигер. Бойоор оноң ары эрмектер кожуп, бажалык таап алыгар.

Сап-сары, јеерен, кызыл тууларды көрүп турзан, кажанда јылкы мал ошкош. Олордын ортозында Кадын-Бажы Үч-Сүмер чалмачы уулдый турды. Күскиде алтай јеринди ајыктап отурзан, кандый јакшы!..

(А. Ередеев.)

163. Томоңги берилген јарталгыштардын учурында башказы бар ба? Кандый јемей учур сезилет? Бу кандый јарталгыштар?

Ачу — ачу-корон кыйгы, кызыл кан — кып-кызыл тан-дак, јенгил кош — јеп-јенгил сурак, јараш бала — јап-јараш эдим, тойу аң — топ-тойу бозу, јалку уулчак — өткүре јалку киж.

164. Јарталгыштарды керектү сөстөриле кожо чыгара бичип, олорго ылгамал беригер.

Сүрлү өңдөрлү күн. Көпөгөш туулар. Торкодый чөл. Сол јанында — Тарбагатайдын мөңкүлери, чике түндүк јаар — Алтайдын бойынын сындары. Алтай — Азиянын өзөг. Чолдө үүрлү мал. Ал-камык јылкы ла өчөмик-боро ло сут-ак кереге айылдар. Кун де јаркынду, јелбиген эзин, кайкамчыкту сүрлү аяс өңдөр.

(Н. Рерих. Азиянын эрјинези.)

Орус тилден кирген јарталгыштардын кожолтазы алтай тилде бир де кубулбай турар. (Социалистический ороон, коммунистический партия, аграрный кубулталар, промышленный хозяйство, литературный герой.)

Је кезик учуралдарда орус тилден кирген јарталгыштар алтай кожолталар алынат (экономикалык сурактар).

165. «Алтайдын чолмоны» газеттен орус тилден кирген јарталгыштарды табала, төс сөзиле кожо чыгара бичийле, чын бичилерин јартаар.

166. Берилген тексттен јарталгышту сөскөлбуларды орус тилге көчүригер. Орус ла алтай тилдин јарталгыштарынын түнгейи ле башказын јартагар.

— Акыр, Тастаракай, бу бис кандый салымду улус. Оскө ороондорды көрөр болзо, кандый јараш ар-бүткендү, кандый байлык жүрүмдү, кандый бийик көрүмдү улус. Јүзүн-јүүр курсак-тамакту, јүзүн-јүүр машина-кемелү, јап-јараш тураларлу, бойлоры кеберкек, тилгерек, нени эдейин дезе,— бойларында. Түште амыр иштү, энирде бийекожонду, бала-барказы боп-болчок, куучындары кип-килен...

167. Берилген јурукты лаптап көрөр.

Куучын өткүрер. Бажалык таап алар. Јарталгыштар тузаланып, эрмектер тургузар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Чындыйын көргүзөр ле неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштар деп кандый жарталгыштарды адап жат? Олорды канайда ылаштырар?

2. Жарталгыштар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүдет?

3. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен чындыйын көргүзөр жарталгыштар айдып береер.

4. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен неден эдилгенин көргүзөр жарталгыштар сананып табаар.

5. Эрмекте адалгыш та, жарталгыш та болор сөстөр таап, айдып береер.

6. Колболу жарталгыштар темдектеп береер.

ТООЛОМО

13 §. Тооломонуң учуры ла грамматический темдектери.

168. Журукты аярып көрбөр. Журук аайынча сурактар тургузып, каруу берип, бичип алыгар.

Предметтин турган тоозын ла ээчий тоозын слер тооломолор болу-
жыла билип аларыгар.

Эки бала, бир мяч, үчинчи эжик.

Төрт лө үч јети болор.

Карарткан сөстөр — тооломолор. Тооломо адалгышла
кожо айдыла, предметтин турган тоозын эмезе ээчий
тоозын көргүзөр, адалгыжы јогынан — тооны темдектеер.

Предметтин турган тоозын эмезе ээчий тоозын ла тоо-
ны темдектеген куучын-эрмектин бөлүгин **тооломо** деп
айдар. Предметтин турган тоозын көргүзөр тооломо
канча? деп суракка каруу берер.

Предметтин ээчий тоозын көргүзөр тооломо канчан-
чы? деп суракка каруу берер.

Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор предметтин турган
тоозын көргүзөр тооломолордон -ынчы, -инчи, -нчы,
нчи деп сөс бүдүрер кожултанын болушыла бүдет:
тогузынчы, бежинчи.

Тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорло колбо-
лышкан адалгыштар јангыс тоодо турар:

Эркелей энезиле кожо јайыла төрт јүс кой кабырган.
Јакшы ижи учун колхоз ологго беш кой берген.

169. Табынактарды бичийле, тооломолордын алдыла чийу тартаар,
олордын учурын јартагар.

Карартылган сөстөрдө эрин үндүлөр ненин учун ончо үйезинде бичи-
лет?

1. **Тогузон** тонду Тондой таадак отурды. (Капуста.)
2. Төрт карындаш бир **бөрүктү**. (Стол.)
3. Јүс кушкаш кол
карайт. (Кирбик.)
4. Одус эки ак ат, ойлок јеерен ат. (Тиш
ле тил.)
5. Айакча көстү, эки кат терелү, (Балык.)
6. Төрт
уул балкаш тутат, бежинчизи өлөн јулат. (Отоп јүргөн
уй.)

170. Кычырала, тооломолорды таап, учурыла кандый, айдыш берер.

- I. Көк талайдын јаказында
Карган эмеген ле өбөгөн
Элентизи јеткен туразында
Одус үч жыл јуртаган.
- II. Бир катап өбөгөн шүүниле.
Талайды шууп ийерде,
Талайдын балары келди.
Экинчи катап шууп ийерде,
Талайдын өлөңи келди.

Үчинчи катап шүүп ийерде,
Шүүни жаңыс балык экелди.

(А. Пушкин.)

● Баштапкы эрмекти члендериле, куучын-эрмектин болуктериле ылгаар.

171. Кычырала, койон ло оскө дө андар, куштар неден коркыганын куучындап береер.

ЖЫЛУ КҮНДЕР.

Жастын күндери келерде, кар кайылып, тымык агаштын аразында чибинин будактары эместен кыймыктап, жайканыжа берди. Чибинин төзинде уйуктап жаткан койон чочыган бойынча тура жүгүреле, тындаланып турат: агаштын будагы бойы кыймыктанбас ине.

Койонго торт ло коркышту: ол көрүп турганча ла экинчи, үчинчи будак кыймыктанды, кар кайдан да шылырап түшти.

Коркымчылу, кайкамчылу. Ончозы торт ло тирү неместий! Агаштын будактары кардын олжозынан айрылып жат, бастыра агаштар кыймыктаныжат!

Куды чыккан койон ары-бери секирет, оскө дө андар мантажат, куштар да агаштан учуп баргылайт.

(М. Пришвин.)

172. Кандый тооломолор бар, озор кандый кожолталардын болужыла бүткенин жартагар.

Точкалардын ордына керектү букваарды тургузып, эрмектерди бичигер. Тооломолордын учурын жартагар.

1. Баштапкы космический спутник төрт... нчи октябрьда бир мун тогус жүс бежен жети жылда учуп чыгала, тогузон төрт күн учуп, жерди бир мун төрт жүс төртөн катап айланган. 2. Сантиметр метрдин жүз... нчи үлүзи, миллиметр дезе метрдин мун... ынчы үлүзи. 3. Бир мун тогус жүс алтан эки жылда июнь айда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнинең ала төртөн... нчи жылдыгын темдектеген. 4. Айдын ары жаны кандый бүдүмдү болгонын билерге, советский ученылар автоматический межпланетный станциялу үч...нчи космический ракета божоткон.

173. Берилген тооломолорды сөстөрлө бичиир. Бу кандый тооломолор? Тооломолор ненин кемјулерин көргүзет? База кандый кемјулер бар?

Цейлоннын јеринин эдбегі 65610 км², албатызы 14 млн.

Јери изў, кыш болбой јат, јыл эбире кейдин температу-
разы 26—32°, кезик јерлерде изў +45° једет, кей сўрекей
чыкту. Јери ѓни кубулбас јажыл бўрлу ағаштарла бай.

174. Улгерди чокым-јарт кычырып береле, тооломолорды ээчий тоо-
зын кўргўзип турар эдип кубултып бичигер.

Чотко бала салды.
Јети, сегис, тогус,
Јетпези канча, кўргўс.
Он, он бир, он эки,
Ончозы — чоттын эмиги...
Он ўч, он тўрт, он беш,
Ондоп алдыс эмеш.
Он алты, он јети,
Онон канча ол эди?
Он сегис, он тогус,
Јирме деп айттыбыс,
Јилбиркеп тоолодыс.

(Ј. Кыдыев.)

175. 1. Тексти кычырала, ойто куучындап берер.

2. Тооломолорды камаанду сўсторила кожо чыгара бичийле, оло-
р кандый тооломолор јартаар.

— «Чар агып келет! Чар агып келет! Тудыгар! Туды-
гар!» — Балык шуўп турган уулдардын бирўзи јўзўп бара-
ла, чардын терезин тудуп алып, ойто јарат јаар јўзўп
келди. Чардын терезин јаратка тартып алала, кўрзў, ичин-
де кату-кату кырлу неме јўрди. «Бу не атазы болотон» —
деп кайкажып, терени јара кезип ийдилер. Онон бир
кайырчак чыкты. Кайырчакты оодып ийдилер. Онон бир
сўрекей јараш кыс чыкты. Јети уул кўргон бойынча,
јетилези оны алар кўунду болды.

(«Сынару» деп чорчўктон.)

14 §. Тооломолордын учуры.

Тооломолор башка-башка учурлу болор:

1) тооны темдектеер. Андый тооломо кубулткыштарла
кубулып, эрмекте кандый ла член болуп турар. Тўрт
лў беш тогус. Бешке бешти кошсо — он.

2) Предметтин тоозын темдектеер: беш ўренчик. Мын-
дый тооломо адалгышла колбожып, эрмекте јартаачы
болуп турар:

Ўч уулчак кўруктеп јўрди.

3) предметтин ооктолын бўлинген тоозын темдектеер.

Мындый тооломо бир канча сөстөрлө айдылар. Темдек-тезе, карандашты үч үлүгө үлейле, бир үлүзин алза, мынайда айдар: үч үлүнинг бир үлүзи.

4) предметтердин тоозын бириктире айткан тооны темдектеер. Мындый тооломолор ү, у, ла-лазы, -лези деп кожулталардын болужыла бүдет: экү, үчү, төртү, бежү, алту, жетү, бежүлезү, алтылазы.

Бу тооломолор жүзүн кожулталарды ла кубулткыш кожулталарды алынып, эрмекте баштаачы, толтыраачы, айдылаачы болор аргалу: үчүбис, үчүгер, үчүзи, бежүгө.

5) ээчий тооны темдектеер: баштапкы, онынчы, бежинчи.

176. Озо баштап предметтин тоозын темдектеген тооломолорды, ошон предметтердин үлү тоозын темдектеген тооломолорды ла предметтердин тоозын бириктире айтканын темдектеген тооломолорды бичигер.

Эки көзнөк, үчү андап жүрди, беш этаж, беш үлүнинг эки үлүзи, үч нөкөр, олор экү, бежү келди, үч үлүнинг бир үлүзи, жолдын жарымы, жетинчи күн, онынчы ченелте.

177. Кычырып, тексттен тооломолор табаар. Олор учурыла кандый, эрмектин кандый члени, айдып береер.

— Бистин балдар кандый жакшы жүредилер! Бис экү кичинекте олордын жүрүминдий жүрүмди туженип те көрбөгөнбис.

— Айтканын чын, Санабай. Бистин жүрүм ийттин де жүрүминен коомой болгон. Мен жети жаштаң ала меес-арка сайын өдүк жок жүрүп, Торжын байдын койлорын кабыргам, эмди дезе бистин жети жашту балдарыс ончозы школго барып, бичикке үренедилер. Олор ончозы сагышту да, керсү де, бис экүден аайлу да болор.

(С. Суразаков.)

178. Тооломолор эрмектин кандый члени, алдыла чийү тартып көргүзеер. Олор учурыла, бүдүмиле кандый?

КУШТАР — БИСТИН НАЖЫЛАРЫС

Куштар журт хозяйствого жаан тузазын жетирет. Темдек-тезе, бир баарчык балдарын азыраар өйдин туркунына сегис мун конгыс тудуп жат. Эки үренчи балдарын азыраар тужында он беш күннин туркунына он мун курт-конгыс тудат.

Куштар, курт-конгыстардан башка, каршулу жүзүн-жүүр чычкандар, өркө-момондор кырат. Темдектезе, бир мечирт-

ке жайыла мунга жуук чычкан тудуп жийт. Бир чычкан дезе жайыла бир килограмм аш жип жат. Мынан көргөндө, аштын түжүмин бийиктедерге куштардын тузазы сүрекей жаан.

Балдар, «Куштардын күни» деп байрамга жылдын сайын жакшы белетенип, куштарга уялар эдип, оорды агашка илип турыгар.

179. Предметтердин тоозын бириктире айтканын темдектеген тооломолор табар. Оор кандый кожулталар алынган, айдып береер.

1. Агаш аразына үч уулчак мешкелеп барды. Үчүлөзи жалтанбас балдар болгон. Оордын экүзи мешкени корзиназына толо терип алды. 2. Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня аттар кабырып барган. Энгирде бежүлөзи оттын жанында отурдылар. 3. Адам ла энем экүлөзи колхозто малчылар болуп иштеп жат, мен жайгыда оорго болужып турадым. 4. Слердин бирүгөр бос согор, экинчигер курсак азар. (П.)

180. Тооломолор предметтердин кандый тоозын көргүзүп жат. Табышактарды табыгар. Карартылган сөстөрдүн лексический учурын жартагар.

Бирүзи өлөн жулат, экүзи бараан карайт, бирүзи чымыл уркидет, төртүзи балкаш тудат. Төжөктин алдында төрт жалбак курут жадыры. Межеликте беш агаш, бежүлөзи ол туру, ортолыкта он агаш, онылазы ол туру. Эртен тура төрт бутту, түште эки бутту, энгирде үч бутту.

181. Кожондо берилген тооломолорды башка-башка учурлу эдип айдып беригер. Ол тооломолорло темдектер сананып бичигер.

Көргүзү: үч — үч үлүнинг бир үлүзи, үчү — үчүбис.

Төрт тайганы ажарга
Төнөндө туйгак эледи.
• Төрт жылына жуулашкан
Гитлер тагма жоголды.
Алты тайга ажарга
Ат туйгагы артады.
Амыр биске табарган
Ачап фашист базылды.

(Алб. кожоны.)

15 §. Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор.

Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор предметтин ээчий тоозын көргүзөт. Олор адалгыжы жогунан турза, 3-чи жүзүннүн кожултазын алынып, кубулткыштарла кубулып турар, эрмекте дезе баштаачы, толтыраачы, айдылаачы болор: Баштапкызы — Адучы, экинчизи — Экей, үчинчизи — Темдек. Учүлөзи бежинчи класста үренген. (С. Сур.)

182. Кычыраар. Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор табаар. Олор кандый кожулталар алынган, эрмектин кандый члени.

ТААДАКТЫҢ ШЛЯПАЗЫ.

Үч кызычак мендеп, школго сыр жүгүрүклө барып жатты. Олорды бүгүн пионерге алар, онын учун олор оройтып каларынан сүреен коркып тургандар.

Олордын алдында тайакту, боро шляпалу карган таадак жүк арайдан браатты.

Кенетийин салкын болуп, онын бажынан шляпаны ушта соголо, туунти суу жаар учурып апаратты.

Кызычактардын бирүзи оны көрөлө, шляпанын кийинен калактап жүгүрди.

— Люська, Люська, сен кайдаар?! — деп, экинчизи кыйгырды.

— Жуунга оройтып каларын, пионерге албас! — деп, үчинчизи кошты.

— Жок, оны алар! Оройтын та калза, оны кыйалта жок алар — деп, таадак бүдүмчилу айтты.

(Н. Чебаевский.)

183. Эрмектерди кычырып, члендериле ылгагар. Тооломолор эрмектин кандый члендери болуп туру.

Таскадунан эки тооломо алала, кубулткыштарла кубултып, кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Тапкырлардын мөрөйинде алтынчы класстын балдары баштапкы жер алды. Адыбай адазынын жетинчи уулы болгон. Жаңар айдын жетинчи жаңызында журтта жаан байрам болор.

16 §. Тооломолордын бүдүми.

Тооломолор бүдүмиле тегин, колболу, бириккен болор:

1. Тегин (бир тазылдан турган) тооломолор: бир, эки, жүс, алтынчы.
2. Колболу (эки тазылдан турган) тооломолор: төртөн, тогузон.
3. Эки эмезе бир канча тегин ле колболу тооломолордон турган тооломоны бириккен тооломо деп айдар. Бириккен тооломолор башка бичилер: он эки, жүс он беш, төртөн беш, алты жүс бежен, жүс алтынчы.

184. Кычыраар. Тооломолор бүдүмиле кандый, айдып береер. Картылган сөстөрдүн чын бичилерин ундыбагар.

Беш, жети, он, он беш, он сегис, төртөн, бежен алты, эки жүс бежен, он **тогус**, эки, сегизен сегис, сегизинчи, бир мун тогус жүс жетен бир, бежинчи, алтанынчы, төртөн сегис, **одус** беш, **үчинчи**.

185. Тоолорды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар. Бүдүмиле кандый тооломолор болгонун жартагар.

1. Ада-Төрөл учун Улу жуу 1941 жылда башталып, 1945 жылда токтогон. 2. Москва 1147 жылда төзөлгөн. 3. Баштапкы космический спутник-керепти 12-чи апрельде 1961 жылда учурткандар, экинчизи — 6-чы августта 1961 жылда. 4. Экинчи спутник-кереп жерди 25 час 18 минуттын тукунына 17 катап эбирип, 700 мун километр учкан, 5. «Ленин» ледоколдын сыны 134 метр, тууразы 28 метр, бийиги 16 метр. 6. Сахарный свёклада 16—20 процент сахар бар. 7. Туулу Алтайда 3500-ке жуук көлдөр бар. Олордон 3 көл кышкыда тонбой жат.

186. Сурактарга каруу берип бичигер. Тооломолор бүдүмиле кандый жартагар.

1. Бир жылда канча ай? Бир жылда он эки ай. 2. Чаган айда канча күн? Бир жылда канча күн? 3. Күчүргөн ай канчанчы ай? 4. Минутта ла бир часта канча секунд? 5. Неделеде канча час? 6. Миллиондо канча мун?

187. Бичигер. Точкалардын ордына будүмиле кандый тооломолорды кошконоорды айдып береер.

1. Ленин чыккан күннинг жүс жылдыгы... жылда болгон. 2. ...Март — үй улустын байрамы. 3. Бир мун тогус жүс алтан жети жылда Октябрьдын... жылдыгы болгон. 4. ... май — Лениннинг адыла адалган пионерский организациянын төзөлгөн күни.

188. Бастыра тегин ле колболу тооломолорды бичигер. Ненинг учун бириккен тооломолорды бастыразын бичип болбос?

17 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

189. Кадардагы таблицаны коруп, тооломолордын кубулткыш кожульталарына ажару салаар. Олордын кубулткыш кожульталарын адалгыштын кубулткыш кожультазыла тундеп, чын бичилерин жартап беригер. Кожульталардын чын бичилер ээжизи туней бе?

Тегин	Колболу	Бириккен
Т. Учибис	Тогузон	Јус учинчи

190. Кычырала, тооломолорды таап, оло кандый кубулткышта турганын жартагар.

1. Учёныйлар танкынын ыжын шиндеп турала, онон кижининг су-кадыгына каршузын јетирип турган одустан ажыра корон тапкан. 2. Сегизеннинг тортинчи улүзи — јирме. 3. Торттонг торт катап алза, канча болор? 4. Јирме артсын деп, јетеннег канчаны айрыыр? 5. Байкал колго уч јустенг ажыра суулар ла суучактар кирип јат. 6. Эмди нефтьтег искусственный эп-аргала јирме мунганг ажыра јузуң-башка веществолор алып јат.

191. Бежен, алтан деп тооломолорды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер сананып бичигер.

Учулебис, экүзи деп јузуң кожульталу тооломолорды кубултып, кожульталарынын чын бичилерин жартагар. Уч улунинг бир улүзи деген тооломоны кубулткыштарла кубултып, кожульталарынын чын бичилерин жартагар.

192. Кычырып, тооломолор табыгар. Оло кандый тооломолор болгонын ла кандый кубулткышта турганын жартагар.

ТУП-ТУНЕЙЛЕР.

Баштапкы класста бой-бойынаг качан да айрылышпас эки кызычак уренген. Экилези этгу-канду, кызыл-марал јаакту ла сары чачту. Оло бешке уренгендер. Олорды экилезин энелери туней кийиндирип туратан.

— Бис экү туп-туней! — деп, кызычактар айдып туратандар.

Је бир катап Соня, анайда кызычактардын бирүзин адап туратан, айлына југүрип келеле, энезине мактанды:

— Мен арифметикадан беш алгам, а Вера десе үч алган. Бис эмди туней эмешибис...

Энези кунукчыл айтты:

— Сен коомой кызычак эмтиринг.

— Учти мен алган эмес, ненин учун коомой кызычак болотом?

— Учти Вера алган, ненин учун десе, ол бу күндерде оорыган. А сен десе сүүнип турун, анайдарга жарабас! — деп, энези айтты.

(В. Осеева).

Сурактар ла жакытталар.

1. Тооломо деп нени айдар?

2. Тооломолор бүдүмиле кандый? Темдек беригер.

3. Колболу ла бириккен тооломолор канайда бичилет?

4. Предметтердин турган тоозын көргүзөр тооломолор ээчий тоозын көргүзөр тооломолордон незиле башкаланат?

5. Предметтердин тоозын бириктире айткан тооны темдектеген тооломолор кандый кожултанын болужыла бүдет, андый тооломолор канайда кубулат? Эрмектин кандый члени болот? Темдек береер.

6. Адалгыжы jogынан турган тооломолор кубулат па?

7. Тооны темдектеген тооломолор канайда кубулат, эрмектин кандый члени болот?

8. Бириккен тооломо кубулткыштарла канайда кубулат?

193. Берилген тооломолорды кубулткыштарла, бичибей, кубултыгар. Экиленип бичилетен туйук табышту тооломолорло эрмектер тургузып бичигер.

Алтан, јетен төрт, он.

194. Көргүзү аайынча эки расписка бичигер. Көргүзүдеги берилген тооны өскө тооло солыгар.

РАСПИСКА

Мен, Чунижеков Кырачы, спортко керектү немелер аларга Горно-Алтайск городтын 1-кы номерлү школынан 46 (төртөн алты) салковой акча алдым.

1991 жыл, кандык айдын
он экинчи күни

(Чунижеков.)

195. Сурактарга каруу берип, бойоордын клазыгар керегинде куучын тургузыгар.

Школоорды качан туткан? Ол канча этажту? Школдо канча класс? Слердин класаар кандый этажта? Онын сыны, тууразы ла бийиги канча метр? Анда канча көзнок? Класста канча парта? Класста канча үренчик? Олордын канчузы кызычактар, канчузы уулчактар? Слердин класста канча үредүчи? Күнүн сайын канча уроктон болот? Школдо баштапкы урок канча часта башталат? Калганчы урок качан божойт? Жаан перемен канча кире болот?

196. Тоолорды сөстөрлө солып, эрмектерди бичигер.

1. Бийск городтон 21 километр жерде Оон ле Кадын суулар биригип, Обь суу бүдүрөт. Бий суу Алтын-Көлдөн баштап, 300 километрдин бажында Кадынла бириккен. 2. Алтын-Көл терең көлдөрдүн бирүзи. Онын эн тереңи 325, орто тереңи 174 метрге жедет. 3. Байкалдын тереңи 1641 метр, Каспийдин — 980, Иссык-Күлдин — 702, Сарезкий көлдин 505 метр. 4. Алтын-Көлдин узуну 78 километрге, тууразынын эн узуну 5 километрге, айландыра узуну 181 километрге жедет.

197. Адалгыштар чылап кубулган тооломолорды тексттен чыгара бичип, сөс кубултар кожулталарын чийүчөклө бөлигер.

ЭКИ ТЕКЕ.

Бир катап эки өчөш теке сууны кечире чичке шерделерле салган күрде тушташтылар. Экүлезине барар арга жок болгон; бирүзине ойто бурылып, экинчизине жол берерге келишти.

— Мере жол бер — деп, бирүзи айтты.

— Көрзөн кандый, сен бойунг кедери тур! Кайра тескерле, күрге мен озо келгем — деп, экинчизи айтты.

— Жок, карындаш! Мен жажымла сененг чик жок жаан, эмчектин сүди кургагалак немеге жол божодотон турум! — деп, баштапкызы айтты.

Экү узак сананбай, бек маңдайларыла түртүжип, согужа берди. Шерделер үлүш болгон учун, текелер тайкыла-ла, суу жаар түже бердилер.

(К. Ушинский.)

198. Бу кандый стильле бичилген текст? Нени ондодыгар, куучындап берер.

Тооломолорды камаанду сөстөриле кожо чыгара бичип, олор кандый тооломолор жартагар.

Гелий газла толтырылган «Браун-Сикстант» деп эмдиги ойдөгү белетелген дирижабль баштапкы ла катап 1969 жылда учуп баштаган. 1971—1972 жылдарда «ВДЛ» таңмалу 3 дирижабль эдилген. Ол дирижабльдардын тыш жаны сүрекей бек полистрольный волокондон жазалган. Эмди Швейцарияда «ВДЛ-3» таңмалу узуну 120 метр дирижабль эдери темдектелип туру. Ол 30 тонна кош көдүрер, бир часка 140 километр учар аргалу. Озо баштап эткен дирижабль кош, онын кийниндегизи 300 кижиге тартар. Андый дирижабльда ресторан иштеер.

(Газеттен.)

199. Бичигер. Бу тооломолор ненин учуп кубулткыштарла кубулбайт? Олорды кубултып, чыгытту, өмөлөөчи, костоочу кубулткыштарга тургузып, эки эрмек сананып беригер.

Жер телекей үстінде 2000 кирези башка-башка тилдер бар. Олордын 10 кирезиле 1800 миллионго шыдар албаты текши куучындажар аргалу. Орус албатынын тили дезе англичан ла кыдат албатынын тилинин кийинде болуп, испан укту албатынын тилиле кожо үчинчи ле төртүнчи жерде туруп жат.

(Газеттен.)

200. Кычыраар. Тооломолорды жартап беригер. Укташ членду эрмектерди чыгара бичийле, члендериле ылгагар. Карартылган глаголдордын чын бичилерин жартап, олар кандый ойдө, жүзүндө куучындап беригер.

Тындулар сууны канайда ичип жат.

Суу ичпес тынду жок, же олардын кажызы ла башка-башка **суузынданып жат**. Туйгакту тындулар: жылкы, уйлар, койлор, сыгындар, база кижиге-кийиктер ле айулар эриндерин чөйбөйтип ийеле, оозун суудан айрыбай, сууны **соорып** жудат. Тирмакту тындулардан: карагула, арслан, бөрү, түлкү, ийт, кiske сууны жалап ичип жадылар.

Жылкы мал 15—20 литр сууны эки ле минуттын туркунына ичип жат. Анча кире сууны карагула **жалап** ичер болзо, бир частан ажыра ой керек болор эди, же ол жүк ле 4 литр суу ичип жат. Оны да ичерге 800 катап жалаарга келижет.

Муравьед деген тынду жарым метр узун тилин сууга сугуп ийеле, тилиле сууны соорып ичет. Такаа, күүле ле өскө дө куштар сууны оозына толтырып алала, бажын өрө көдүрүп ийгенде, суу оочи төмөн жүре берет.

Слон дезе узун тумчугыла (хобот) 15—20 литр сууны тартып алала, оозы дөөн уруп ийет. Анайып, ол 100 литр суу ичип жат.

Оок тындулар, анчада ла томоноктор, чымылдар, көбөлөктөр тындулардын каныла, жалбрактардагы ла чечектердеги түүлген тамчыларла эмезе өлөңнин сөлизиниле суузынданып жадылар.

(Газеттен)

Слер томоноктор, чымылдар, көбөлөктөргөн башка база кандый оок тындулар билереер. Олорды орустап канайда айдар?

СОЛУМА

18 §. Солума керегинде билери.

201. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый сурактарга каруу берет?

Олордын кажызы предметти темдектейт, кажызы тооны көргүзөт.

1. Бичик кижинин нажызы, ол слерди көп немеге үредер. 2. Бистин орооннын жери элбек. Андый ороон кайда да жок. 3. Бистин биледе тогус бала. Анча ок баланы энемнин эжези азырап жат.

● Ол, анча, андый — солумалар.

Предметтерди, темдектерди ле тооны адабай, олорго уулап көргүскен куучын-эрмектин бөлүгүн солума деп айдар, темдектезе: мен, бу, бойы, кем, кем де, кажы, анча.

202. Кычыраар. Солумалар нени көргүзөт, айдып береер.

1. Мөш, чиби, карагай — ийне бүрлү агаштар. Олор кышкыда да жажыл турат. Мындый агаштар Алтайда көп. 2. Тым энир болгон. Андый өйдө кижинин эрмеги ыраактан угулар. 3. Колхозчы Торлой алтан жаштан ашкан. Же ого анча жашты кем де бербес: эрмеги жарт, бойы омок. (П. К.)

203. Тексттен солумаларды табала, олор ненин ордына айдылып турганын жартагар.

Мечин — ол кижик-кийик дегени эмтир. Бу сөс монгол тилде шак ондый учурлу, же сөс бойы алтай тилге монголдон кирген бе ол эмезе түрк тилдерде алдынан бери болгон бо — жартап көрөр керек. База бир учуры жарт эмес сөс — улуу. Оны орус тилдин болужыла жартаза — «дракон».

204. Текстти кычырып беригер. Солумалардын алдыла чийү тартып, учурын жартагар (нени солып, ненин ордына туруп жат).

Мензинер адалгыштардын чын бичилерин жартагар.

— Алтай туулардын ээзи — бис, эл-жоннын ардагы — бис. Тууган ада-энебис төрөлине турган, шырка көрүп, шырадан барган. Азыраган энебис ар-бүткен, ада дегенис — алтай жыш; жаңыбыс бистин — албаты-жон, аргабыс бистин — агару иш, таап турганыс — алу-киш, сөөгис бистин — муркүт куш, иженгенис — ийде-күч.

Мыны уккан Камду-бий калап бараткан бойы колы-буды калтырап, мынайда сананды:

«Бу эки кулугур, байла, жердин ээлери; мениле чене-жип отургылаган болгодый». Олорды соододор туру. Онон жанында турган күзүңгини үч катап шынгырадып ийди.

(А. Ф. Саруева.)

205. Точкалардын ордына шүүлте аайынча керектү солумалар тургузып, эрмектерди бичигер. Олор учурыла нени көргүзөт.

Чөймөшкө акча жалын аларга контора жаар басты. Конторанын эжигинин алдында таныш улус көп турды ... Чөймөшкөнү бери бас деп имдеп турдылар. Же Чөймөшкө ... колын жагып, көндүрө конторага кирди. Очередь жаан эмтир. Эң учында Шыранкай өгөөн туру. Чөймөшкө ... кийинине туруп алды. Очередь жылбайт. Кажы ла кижинин алып жаткан акказы көп ... кире акчаны озодо кем де иштеп албайтан.

(J. Каинчин.)

206. Текстти кычырала, не керегинде айдылганын куучындап беригер. Солумаларды чыгара бичип, учурын жартап көригер.

Солумалар тузаланып изложение бичигер.

— Же Тайгыл, ичкери! Бистин кемис озологой не? — деп кыйгырала, суучакты кечире калыды. Онын сол буды жажыл өңдү жылжыркай женестү ташка тийеле, тайкыла берерде, Амыр суучакка күп келип жыгыла берди. Жаан эмес деп көрүнгөн суучак терен болды. Онын күчтү чакпыны Амырды суунун ортозына женил апарып жатты. Амыр бастыра бар-жок ийде-күчиле жарат жаар жүзүп, өлөңди, ташты кармадап турды. Же өлөңдөр дезе тудар-кабарга жетпей, үзүлүп турат, таштар дезе колго илинбейт. Тайгыл жаратты өрө-төмөн мантап, ачу-корон үрүп турды. Нени эдетен, бу түбектен канайып аргаданатан? Же бу

бөйдө ол суучактын үстүндө жаан тоормош кайкалап турганын көрүп ийеле, онын кармактанып, жарат жаар болды. Карын, ырыс болуп, тоормоштын бир учы жаратта жаткан. Амыр шыралай-боролой жаратка чыгып алала, чине-чагы чыккан бойы, көк өлөннүн үстүне уур отуруп ийди. Онын колы-буттары тырлажат. Тайгыл бойынын кичү ээзине жууктап, онын жаагын жалап ийеле, оны эбиреде сүүнчилү мантап турды.

(А. Демченко.)

Солумалар учурыла башка-башка группаларга бөлінет: жүзүннүн, жартаачы, көргүзөр, суракту, относительный, жарты жок (кадарда таблицаны көрөгөр).

1. Кезик солумалар түнгей де болзо, же айдылар учурыла башка болор. Темдектезе кем? не? канча? кажы? деген суракту солумалар эрмекте сурак учуры жокко тузаланза, ол тушта относительный солумалар болор. (**Кем** иштебес — ол жибес. **Канча** баш — анча сагыш. Олорды **кем** баштап жүрди? (суракту) — түндөгөр.).

Онойдо ок токтодулу ла жарты жок солумалар түнгей айдыла да, же учурыла башка. Кем де кыйгырып ийди (жарты жок). Кем де мынан барбас (токт.).

2. Ончо солумалар жүзүннүн, кубулткыштын, кезиктери көп тоонун кожулталарын алынар.

А жару: **бойы** деген солума аңылу жерде турат. Ол көп тоодо, жүзүндө, кубулткышта турар аргалу: бойлоры келди, бичикти бойына алды.

БАШКА-БАШКА УЧУРЛУ СОЛУМАЛАРДЫН КУБУЛАРЫ

1. Солумалар кубулткыштарла мензинер адалгыштарла түнгей кубулып, андый ок кожулталар алынып жат (кадарда таблицаны көрөгөр).

2. **Бу** деп солума кубулткыштарла кубулганда, төзөгөзи чек кубула берет (бу, мынын, бого...).

3. **Ол** деп солуманын а табыжы энчилеечи, береечи, көстөөчи, чыгытту кубулткыштарда жоголып, өмөлөөчи ле жерлеечи кубулткыштарда н табышла солынат (ол, онын...).

19 §. Јүзүннннг солумалары.

207. Кычыраар. Карарткан солумалар кандый сөстөрдннг ордына айдылган. Јартап береер.

КАРГАНАККА БОЛУШКАНЫ.

Суббот күнде Кырачы, Нина ла Вера пенсионер карган уй кижининг айлына келдилер. «Слер не жүргенеер?» — деп, карганак олодон сурады. Кырачы айтты: «Бис, јаанак, слерге айыл ижине болужарга келгенис. Мен суу экелейин. Нина, сен тура јунарынг. Вера дезе тышкартынаг одын экелер, ол печкеге от салар».

Балдар ишти түргөн бүдүрп ийдилер. Олор карганакла јакшылажала, жүре бердилер.

Тексттен јүзүнннг солумаларын чыгара бичийле, олор кандый јүзүнннг, кандый тоонунг јартап береер. Таблица тургузаар.

Кижини тооп, күндүлөп айдарга, **сен** деп јангыс тоодо турган солуманынг ордына **слер** деп көп тоодо турган солумала тузаланар аргалу, темдектезе: Слер, Тамара Санатовна, јакшы жүреер бе? Јүзүнннг солумалары кубулткыштарла кубулып, эрмектин члендери болуп турар.

208. Мен деп јүзүнннг солумазы кандый кубулткышта турганын јартагар.

Мен библиотекага бичиктер табыштырып бардым. Библиотекарь менинг бичиктеримди алала, меге өскөзин берди. Библиотекага мениле кожо сыйным жүргөн. Менде библиотека база бар. Менен балдар кычырарга бичик сурап алгылайт.

209. Бичигер. Јүзүн солумалардын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийу тартыгар. Олордын чын бичилерин јартагар.

Мен балдарла кожо агаш аразына соодоп жүреримде, биске кара бака учурады. Менинг нөкөрлорим оны өлтүрерге турарда, жүгүрп барала, токтодып ийдим. Кара бака каршулу курт-конгыстарды јип, кижиге тузазын јетирп јат деп, мен олорго куучындап бердим. (Ю. Дмитриев).

210. Кычырып үлгерде не керегинде айдылган жартап беригер. Адалгыштарды табала, ологорго учурына келишкедий солума кожуп, ологор керегинде нени билереер, айдып береер.

Чик-чирик, чик-чирик,
Тумчугында чим-мирик.
Оны да сен арчалбай,
Нөкөрлөринген уйалбай
Биске ле тынзынадын,
Бистин уяны чачадын.
Чик-чирик, чик-чирик,
Тумчугында чим-мирик.

(К. Телуков.)

211. Бичигер. Јүзүннинг солумалары эрмекте кандый член болгонун алдыла чийү тартып көргүзеер.

Бир катап энгирде ажанып алала, Павел көзнөктин көжөгөзин жаап ийеле, толыкка отуруп кычырды. Энези онын жанына базып келеле, араайын айтты: «Сен нени кычырып отурун?» — Павел, энези жаар көрбөй, айтты: «Тудулу бичиктер кычырып жадым. Андый бичиктерде ишмекчилердин жадын-јүрүми чын көргүзүлүп бичилген. Ол бичиктерди кепке жажытту базып чыгарып јат. Олорды менен таап алза, мени түрмеге отургузып койор».

«Сен нени эдерге турун?» — деп, энези сурады. «Үренип алала, өскө улусты үредерге турум. Биске, ишмекчилерге, үренер керек. Жадын-јүрүм биске ненин учун уур болуп турганын бис билип, ондоп алар учурлу».

(М. Горький.)

212. Карарткан адалгыштарды 3-чи јүзүннинг солумаларыла солуп бичигер. Ол солумалар кандый кубулткыштарда турганын айдыгар.

Городтын оромыла демонстранттар брааттылар. Демонстранттардын алдында оркестр болгон. Оркестрди ээчий рядтарла туруп алган үренчиктер бараткан. Колонналардын үстинде маанылар элбирейт. Мааныларда алтын буквала бичилгени иле-јарт көрүнөт. Көп демонстранттар чечектер апардылар. Чечектердин јыды кейди толтырып турган.

213. Точкалардын ордына шүүлте аайынча ол деп солуманы кубулткыштарда тургузып бичигер.

Нина школго эрте келди.
... бүгүн класста дежурный.

... ижи көп: форточканы ачып, классты ару кейле соктырар, доско арчыыр керек. Сен эртен дежурный деп, ... кече айдып салгандар. ... кожо дежурить эдетен Коля эм тура келгелек. ... келзе, «Сен не оройтыдың?» — деп, Нина ... сураар.

● Тургускан солумалар эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

214. 1-кы жүзүннүн солумазын 3-чи жүзүннүн солумазыла солып, эрмекти бичигер.

Мен бала тужымда оорып жадарымда, меге орус писательдердин ле өскө дө ороондордын писательдеринин бичиген бичиктерин кычыргандар. Менин бойымнын да кычырганым ас эмес болгон. Литератураны менле жажыт балдардан артык та билетен болзом, Володянын билери менен көп катап артык болгонын, мен јарт билип тургам.

Кычырган бичиктер керегинде сураарга ол сүрекей сүйтен.

(Н. Веретенников.)

215. 1. Үлгердин учурын ондолто кычырып беригер. Карартылган сөстөргө синонимдер сананып, сөсколбу бичигер.

2. 2-чи жүзүннүн солумазын 3-чи жүзүндө тургузып эрмектерди бичигер.

«МУХОР-ТАРХАТА» КОЛХОЗТО.

Сен — чанкыр јеримнин ыраак талазы,

Сең — эки граннын эдек жаказы.

Сенин јерин кайыр ла улу,

Је јүрегиме ол качан да јылу.

Баштапкы ла колхоз сенде төзөлгөн,

Корумду јерлерин жаранып өскөн.

Сенин улузын амырап билбейтен,

Уурдан јалтанып, качып јүрбейтен.

Сен најылык кабайы, «Мухор-Тархата»,

Сен кару кандый ла укту улуска,

Мында алтай, орус ла казах

Јүрүми ырысту, јарык ла нак.

(А. Агаров.)

Сурактар ла якылталар.

1. Јүзүннинг солумазы учурыла нени көргүзөр?
2. Мен, сен, ол деп солумалардын кубулткыштарла кубулар аайын жартап береер.
3. Мен, сен деп солумаларды јерлеечи кубулкышта тургузып эрмектер сананып бичигер.

20 §. Јартаачы солумалар.

Ончо, бастыра деп солумалар көп тоонун јүзүн кожулталарын алынар: **ончобыс, ончогор, ончозы** (ончолоры); **бастырабыс, бастырагар, бастыразы** (бастыралары). Је бу солумалар адалгыштарла колбожып турза, кандый да кожолта алынбас: **ончо улуска, бастыра билени**. Јүзүн кожолталу јартаачы солумалар кубулткыштарла да кубулып турар: **ончобыстын, ончобыска**.

Бойы деген јартаачы солуманы кубулткыштарла кубултып, кожолталарынын чын бичилерин јартагар.

1-кы јүзүннинг		2-чи јүзүннинг		3-чи јүзүн- нинг
Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо	
Т. бойым	бойыбыс	бойын	бойыгар	бойы
Э.				
Б.				
К.				

216. Ончобыс, бастыразы деп јартаачы солумаларды ла **колыма** деп мензинер адалгышты кубулткыштарла кубултып, кожолталарын түндөгөр. Олордын кубулткыштарла кубулары түней бе?

217. Кычыраар. Бойы деп јартаачы солума кандый кубулткышта турганын јартагар.

1. Суучак мендеп, јаан табыштанып агат, өзөктө јаткан кижиге бойынын суузын апарат. (В. Куч.). 2. Адыжоктын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын оштүзүн сананып отурган. Онын оштүзи — соок (П. Куч.) 3. Каргаа көөрөп, төгүндеп турды, төгүнине бойы да бүде берди. (С. Сур.) 4. Озогы улус јаңыс ла амадап сананып жүретен, сен акту бойыннын көзингле көрөрин. (М. Ильин.) 5. Бойынды ару-чек тутсан, су-кадык жүрерин. 6. Школдын јанына мааланын ажын отургызарга юннаттар агрономнын бойынан үрендер сурап алдылар. 7. Бойынын јаткан кыбына келеле, Герасим күчүкти орыннын үстине салып койды. (Т.)

218. Кычыраар. Жартаачы солумалар табаар. Олор кожулталар алынган ба, жок по, жартагар.

1. Володя урокторын үренип алган ба деп, адазы оны бойы шиндеп көрөтөн. 2. Ол кандый ла предметле сураганда, Володя ончо сурактардын каруун жакшы жандыратан. 3. Кажы ла кижиге ойди чеберлеп турза, бистинг ороон онон түргөн өзөр, ол күнүн сайын эмес, час сайын там ла байып, күчи кожулып турар. (М. Ильин) 4. Амыр-энчү учун тартыжары — кажы ла кижининг акту кереги.

Жартаачы солумалардын кубулткыш кожулталарына аяру салаар.

219. Скобкадагы солумаларга кожулталар кожуп бичигер. Ол солумалар эрмектинг кандый члени болгонун алдыла чийү тартып көргүзээр.

1. Футболисттер ойноорго (ончолор) жуулды. 2. Жаскыда ла күскиде садта бис (ончо) иштейтенис. 3. Бистинг (бастырабыс) ижис өмөлү. 4. Ульяновтор Кокушкиного кажы ла жайда келгилейтен, же кезикте (ончо) кожо келбейтендер. (Н. Верет.)

220. Бастыра ден солумага көп тоонунг 1-кы жүзунинг кожулталарын кожуп, кубулткыштарла кубултыгар.

221. Кажыгар ла деп жартаачы солуманы кубулткыштарла кубултып, эрмектер сананып бичигер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Жартаачы солумалардын кандыйы жаңыс тоонунг ла көп тоонунг жүзүн кожулталарын алынат, жартагар. Темдек береер.

2. Жартаачы солумалардын кандыйлары жүк ле көп тоонунг жүзүн кожулталарын алынат, айдып береер.

3. Кандый жартаачы солумалар кандый да кожулталар алынбас? Темдек береер.

4. Кандый жартаачы солумалар кубулткыштарла кубулар? Темдек береер.

21 §. Көргүзөр солумалар.

Көргүзөр солумалар эрмекте адалгыштарла колбожып турза, кандый да кожулта алынбас: бу кижини, ол балага, андый кижини, анча карандашла. Же көргүзөр солумалар эрмекте жарталган адалгыжы жогынан турза, көп тоонунг (андыйлар), жүзундердинг (андыйы), кубулткыштардын (айдыйын) кожулталарын алынар.

Бу деп солума көп тоодо турза, былар деп айдылар; у табыжы ы табышла солына берет.

Былар деп солума жаңыс ла көп тоодо турганын көргүзөр эмес, кижини тооп, күндүлөп турганын көргүзөр, темдектезе: Ой **былар**, слер кажы жердин кижизи?

Бу ла ол деп солумалар жүзүннүн кожулталарын алынганда, төзөгөлөри чек кубула берет: **мынызы, мыныгар, онызы, оныгар.**

222. Кычыраар. Көргүзөр солумалар табаар. Олор нениг учун кандый да кожулталар алынбаганын жартагар.

1. Бистинг ороондо кайкамчылу сад бар. Андый садта јодродо јаан вишня өзүп калган, беледе тату иилектер кызарат, яблоняларда дезе груша өзөт. Мындый агаштарды орус ученый Мичурин өскүргөн. Бистинг ииттер ле ченемелдү сад өскүрөөчилер Мичуриннен үренгендер. Эмди олор онын керегин улалтып јадылар. Бистинг ороондо садтар көп. Јайгыда ла күскиде андый садтардан байлык түжүм алып јадылар.

223. Бичигер. Көргүзөр солумалардын кожулталарынын алдыла чийү тартаар, төзөгөзи канайда кубулганын жартагар.

1. Оошкы булуттар чыкканда, ајас каан күндер болор дежетен. Онызы чын неме ошкош, нениг учун дезе андый булуттар чыгар болгонынан бери бир де катап јаш болбоды. (А. Ад.) 2. Колхоз этке күчи јакшы мал табыштырат. Андыйларынын тирү бескези бийик болот. 3. Ол энјирде карганак анчада ла «Бу тужында ойнобой, буурайганда кем ойноор» деген кожонды катап-катап кожондогон эди. Онын андый өткүн үндү болгонын мен мынанг озо билбегем.

224. Скобкадагы сурактардын ордына солумалар тургузып бичигер. Кандый солумалар кошконоорды айдып беригер.

Абай ла Јаңылдай өзөккө түжүп келдилер. Јолдын јанында кой кабырып турган кысты көрөлө, Абай сурады: «Јакшы ба, Јаңар. Койлорын кандый туру, балам?» — «Јакшы турулар. Слердин малаар кандый туру?» — деп, кыс сурады. (К ан д ы й ?) кыс боро платъелү, өдүк јок, јыланаш эмтир. Бистинг јерде (к ан д ы й ?) кыс јок ошкош эди деп, Јаңылдай бойында сананып сурады: «Акыр, (кем ?) кемнинг балазы болотон?» «(К ем ?) Актемирдин кызы ине».

(А. Адаров.)

225. Кычыраар. Кӧргүзер солумалар кандый кубулткышта турганын жартагар.

1. Кажы ла уйды кичееп кӧрӧрдӧнг озо, онын кылык-жанын, нени жиирге сӱйтенин билер керек. Олордын бирүзи картошконы сӱүп јат, экинчизи жмыхты. Уй саачы мыны ончозын билер учурлу. 2. Мынын кыжырантып турган немези не? (А. Ад.) 3. Агроном садта плодовый агаштардан кандыйын отургыссын деп айткан эди, андыйынан ла отургыстыс. 4. Мындыйын билген болзобыс, бери келбес эдис.

226. Тӧмӧн берилген солумаларды точкалардын ордына шүүлте аайынча тургузып бичигер.

Ором түп-түс. Туралар јаан-јаан, јангы-јангы, кӧп саба-зы тӧрт кыптан. ... сенектерлү. ... тура эжик алдында кажаган айылду, суу алатан колонкалу.

Каака ... туралардын бирүзинин јанына токтой түшкенин ... билбес. Кӧзнӧктӧри јаан-јаан, толыктары түп-түс ... тура аймактын тӧс јуртынан да табылбас болор. Улус бу туранын ... јаан кайкашпас та. Јангыс ла айдар: «А Каака чакпанда, ... болбой а».

(Ј. Каинчин.)

Керектү сӧстӧр: кажы ла, ончолоры, бойы да, бу, мындый, андый, мындыйын.

● Тургускан солумалар эрмектин кандый члендери болгонын алдыла чийү тартып кӧргүзеер.

22 §. Суракту солумалар.

227. Сурактарга каруу береер.

1. Экскурсияга кандый балдар јурди? 2. Бастыра канча кижѝ болгон? 3. Олорды кем баштап јурди? 4. Экскурсияда балдарга ончозынан артык не јарады?

Кем, не, кандый, канча, кажы — суракту солумалар.

Кем деп солума кӧп тоонын (кемдер), кубулткыштардын (кемге, кемле) кожулталарын алар;

кӧп тоодо јүзүндердин кожулталарын алынар (кемибис, кемигер, кемизи).

Кандый, канча, кажы деп суракту солумалар эрмекте адалгыштардын алдында турза, кандый да кожулта алынбас (кажы јерге).

Олор жүзүннин кожулталарын алынып, кубулткыштарла да кубулат: туралардын кажызына киретен, слердин кажыгарга беретен, кандыйын алатан.

228. Кычыраар. Суракту солумалар таап, бұдүмине ылгагар.

1. Кем кышкыда уйуктайт, жайгыда табыштанат? 2. Ийне бүрлү агаштардын бистин жерде кандыйлары өзүп жат? 3. Телекейде кырлардын кажызы эн бийик? 4. Космонавттардын кемизи баштап ла катап ак-айаска барып келди?

229. Суракту солумалар табаар. Олор кандый кубулткышта турат, айдып береер.

1. Алтай писательдердин кемизинин произведениелерин көп кычырдын? 2. Кеткин куштардын кандыйларын билерин? 3. Үредүчи урокто балдардын кемизинен сурады? 4. Балыктап барган уулчактардын кажызында кармак, кажызында котелок болды? 5. Жыланнын короны незинде?

230. Скобкадагы суракту солумаларды керектү кубулткыштарда тургузып, эрмектерди бичигер. Ол солумалар кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

1. Сен выставкада (не?) көрдин? 2. Баштапкы урокто үредүчи (кем?) сурады? 3. Тышкары (кемдер?) үндери угулды. 4. Бөстин (кандый?) садып алдын? 5. Куштардын (кандыйлары?) уйалар жазап жадын? 6. Байрамда (кемдер) сый бердилер? 7. Бичиктердин (кандый?) кычырарга сүүп жадын?

231. Журукты ажарып көрөлө, кажы ла балага ат адап, куучын тургузып бичигер.

232. Кычыраар. Солумаларды таап, учурын айдып береер.

1. Кем иштебес — ол жибес. 2. Айылда кандый ишти бүдүрерин үренчиктер дневнигине бичип алдылар. 3. Кем көп кычыраар, ол көпти билер. 4. Канча баш, анча сагыш. (Кеп сөс.) 5. Жайгыда агаш аразында кандый жакшы! Анда мешкелердин, жиилектин көби канча дейзеер! 6. Изү күнде суунын жарадындагы агаштын көлөткөзинде жадарга кем сүүбес деер! 7. Бойыгардын көзнөгөөрдин алдына куш-каштарга кормушка жазап береер, ого кандый кушкаштар келип отурар, көрүп тураар.

233. Озо баштап суракту, онон относительный солумаларды колбошкон сөстөрүлө чыгара бичип алаар.

1. Энгирде Надя ла Валя түжине кем канча деталь эткенин тоолоп көрдилер. (М. Ильин). Олор канча деталдан эткендер? 2. Лабораторияда көп ченемелдерди бойын эткен кийнинде ле, химиктер туфляларды — нефтьтен, чулуктарды — таш көмүрдөн, калошторды агаштан кандый эп-сүмеле эдип турганы сего жарт боло берер. (М. Ильин.) Химиктер туфляларды, чулуктарды, калошторды кандый немелерден эдерге үренип алгандар? 3. Кем иштейт — ол эрикпейт. Бүгүн кем иштебеди? 4. Кажы жолло келген, ойто ол ло жолло бар. Ол кажы жолло барды? 5. Кемле најылажып турганынды айтсан, кем болгонынды айдып берерим. 6. Партада кемле кожо отуруп жадын? 7. Сен жайгыда нени иштедин? 8. Кижинин колы нени ле эдип билер. Ле ол эпчил, билер ле уккур болзын деп, оны жакшы керекке үредер керек. (Л. Кассиль.)

23 §. Жарты жок солумалар.

Коқырды кычырып, сурактарга каруу беригер.

Кем де кандый да жолло браадып, нени де таап алган. Тапканынын кезигин ол нөкөрине берген, кезигин дезе чачып ийген. Онын бойында не артты?

Бу кокырда кем барганы, **кандый** жолло барганы, **нени** тапканы ла тапканынан **канча кирезин** нөкөрине бергени, **канча кирезин** чачып ийгени жарт па?

Кем де, **кандый** да, **нени** де, **канча** да — жарты жок солумалар.

Жарты жок солумалар жарты жок предметтерди, предметтердин темдектерин ле тоозын көргүзөт: **кем** де келди, **не** де учуп барды.

Жарты жок солумалар такып айдылган суракту солумалардан ла **бир**, да, де деген сөстөрлө колбожып айдылган суракту солумалардан бүдет, темдектезе: **кем-кем**, **не-не**, **кандый бир**, **бир канча**, **кем** де, **не** де, **кандый** да.

Кем-кем, **не-не** деген солумалар жүзүндөрле де, кубулткыштарла да кубулар. Кожулталар кажы ла бөлүгине кожулар, темдектезе: **кемизи-кемизи**, **кемге-кемге**.

Кем де, **не** де, **кандый** да деп солумаларга кожулталар баштапкы сөзине кожулар, темдектезе: **кемдер** де, **кемизи** де, **неге** де.

Кезик деп солума тооло до, жүзүндөрле де, кубулткыштарла да кубулар, темдектезе: **кезик-тер-и**, **кезик-тер-и-не**.

234. Кычыраар. Жарты жок солумалар таап, олордын канайда бүткенин жартагар.

1. Келер өйдө улус жылдыстар жаар учар. Бу ла слердин ортогордон кем-кем учуп барардан маат жок. (Юхма.) 2. Калганчы жылдарда бистин журтта канча-канча жаан туралар тудулды. 3. Кандый-кандый солун уксаң, нөкөрине айдып тур. 4. Чапаевтин отряды күнүн сайын өзүп турган. Оңдо бир канча мун жуучылдар — бүткүл дивизия болгон. (А. Кон.) 5. Бисте иште кандый бир жакшы, жаңы эп-сүме тапкан кижини оны нөкөрлөрине бастыра куунинен куучындап берет.

235. Бичигер. Жарты жок солумалар кандый кожулталар алынганын айдып, кандый член болгондорун алдыла чийү тартып көргүзөөр.

1. Бурылчыктын ары жанынан кемнин де үни угулды. (М. Г.) 2. Не-немен ундылып калбазын деп, школго барар алдында сумканды көр. 3. Байзын бүдүрилеле, бийик күрдөн сумказын ычкынып ийди. Школго сумка, тетрадь, карандаш жок канайып баратан? Же нөкөрлөри сумкаларын ачкайлат. Кемизи де бир тетрадь чыгарды, база бирүзи карандаш, кем де резинка берет. (А. Ередеев.)

24 §. Токтодулу солумалар.

Кем де, не де, кандый да деп токтодулу солумалар бүүдүмиле жарты жок солумаларла түнөй. Олорды эрмекте глаголдордон көрүп ылгаштырып жадылар. Эрмекте токтодулу кеберлү глагол турза, солума токтодулу болор, түндөгөр: кем де келди (кем де — жарты жок солума), кем де келбеди — (кем де — токтодулу солума). Токтодулу солумалар, жарты жок солумалар чылап, жүзүнле де, кубулткыштарла да кубулып турар.

236. Кычыраар. Токтодулу солумалар кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Володя кемнен де аңыланбайтан, бойын өскө балдардан жакшы деп бодобойтон. Онын учун Володянын өскө балдардан артык болуп турганына кем де ачынбайтан, күйүнбейтен, балдарга ол жүк ле жакшы жозок көргүзип турган кижиге болгон. (Н. Верет.)

237. Эрмектерди бичип, токтодулу солумалардын алдыла бир чийү, жарты жок солумалардын алдыла эки чийү тартыгар. Олор кандый кубулткышта туруп жат, айдып береер.

1. Кенетийин тымыкта кемнинг де үни угулды. (Л. Кок.)
2. Бис кемле де жуулажарга белетенбей жадыс. Телекейде бастыра улусла амыр-энчү журтаарга жадыс. 3. Кандый да жалтанбас, чакту кижиге албатынын жүрүмин жагыскан кубултып болбос. Кандый да жана баспас революционер жагыскан тартышса, жөнүгө жедип болбос, албатыга ырысту жүрүм төзөп болбос. (Л. Кас.) 4. Учунчи космический ракета Айды эбиреде учуп, онын кем де көрбөгөн «тескери» жанын фотографировать эделе, жерге ийе берген. 5. Төрөлисти бис канайып сүйүп турганысты кандый да сөслө айдып болбозун. (С. Михалков.)

238. Берилген солумаларды токтодулу солумалар болгодый эдип эрмектер тургузып бичигер.

Кем де, не де, кандый да, кажы да.

239. Чокым, жарт кычыраар, куучындап беригер. Солумалар таап, олорды учуры аайынча ээчий-деечий бичигер.

УЧ САНАА.

Алтайда моштор көп өзүп жат. Жайдын учы жаар кузук быжа берет.

Бир катап үч карындаш таадазыла кожо кузуктап барды. Кажызы ла бир таардан тобоголу жанып отурдылар.

Арып-чылаганынан ончозы унчукпай брааттылар. Ол тушта таадак сурады:

— Неге санааркап калганаар?

— Санааркап турганыс жок, тегин ле унчукпайдыс — деп, уулчактар каруузын бердилер.

— Унчукпай барбаска менин сурагыма каруу береер. Сурак десе мындый: бу тобоголорды кайдаар этсе жакшы болор? Слердин кажыгар чын айдар, сананаар. Мен база сананайын, кемигердин каруузы артык болгонун айдарым...

— Мында сананар да неме жок. Жанып келзе, кузукты сайлап, чертип саларыс — деп, баштапкы карындажы айтты.

— Сенин бу мындый шүүлтен жарабас — деп, таадак айтты.

— А мен десе кузукты базарда садала, таадама жаны бөрүк садып берерим — деп, экинчи карындажы узак сананбай, айтты.

Таадак айтты:

— Килегенине быян болзын, уулчагым, же мен бөрүкти кузук та жогынан садып аларым. Сенин шүүлтен база келишпейт.

Үчинчи карындажы унчукпаста, таадазы оной сурады:

— Сен ненин учун унчукпай турун?

— Мен болзом, бу кузукты бастыразын жууйла, кандый-кандый школдын балдарына ийе берер эдим. Уренчиктер оморды отургыссын, омордо база моштор бссин — деп, үчинчи карындажы айтты.

— Бот бу чын шүүлте — деп, таадак айтты.— Анайда ла эдер керек!

240. Бичигер. Солумалардын учурын жртап береер. Токтой түжер темдектерине аяру эдигер.

1. Жаскыда ончозы: келескен, жылан, курт-конгыстар тынданат. 2. Талан-келенг, турналар, баарчыктар, кастар, суугуштар — ончозы жаскыда бойынын төрөлине жанадылар. 3. Талан-келенди, тоорчыкты — омордын кажызын ла түште көрүп болбозын. Омор төрөлине түнде келедилер. 4. Хомяктар, чычкандар, өркөлөр — кажызы ла аштын оштүлери. 5. Үрелердин кемизи де: Карагыс та, Вера да. Арбачы да — коомой үренбейт.

● Ончо, кажы ла, кем де, не де деп солумалар укташ члендерди бириктире айдар аргалу, темдектезе: Октябрытар, пионерлер — ончо ал бүгүн сүүнет (С. Мих.)

241. Эрмектерди кычырып, солумаларды таап алыгар. Солумаларды учуры аайынча чыгара бичигер.

I. 1. Озодо кажы ла улус бойынын ижинин төс учурын улустан жажырып туратан. Эмди советский заводто мастер бойы жакшы иштеп, бойынын керегине өскө дө улусты үредип жат. Мен бастыра немелерди бойым билип аларга јилбиркейтем. Мен кандый бир немени билип алзам, ого ончогорды үредип ийерим. Бистин кажыбыс ла бойынын ченемелин, билерин, жажырбай, нөкөрине болужарга киче-енип жат. (М.Ильин.) II. 1. Уй саачылар жакшы үредүлү болор учурлу. Он классты божоткон колхозчы кыстар бу күндүлү профессияны талдап алгылайт. 2. Уренчиктер јаландарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскүрип жат. Је андый иш ологорго үренерге чаптык этпей жат. 3. Бастыра улус ырысту болорго јат. Ырыс неде? Ырыс дегени — кажы ла кижн улуска болужып, ологро кандый бир сүүнчилү санаа-шүүлтезин угужып, айдыжарында болуп јат. (Л. Кассиль.)

242. Бичигер. Јүзүннин солумалары кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

Звонок болды. Уренчиктер класска кирдилер. Мениле коштой таларкак уулчак отурды. Онын өбөкөзи Ульянов эмтир. Ол бистен кичинек болгон. Меге он экинчи јаш толгон, ого дезе јүк ле тогузынчы јаш. Је ол сүреен жакшы үренген. Биске тилдерди, анча да ла латынь тилди, үре-нерге күч болгон. Ульянов биске болужып туратан. Бис тудуш ла ологорго баратаныс. Анда бис Ульянов канайда иштеп турганын көргөнис.

(М. Кузнецов.)

243. 2-чи јүзүннин солумаларын 1-кы јүзүнле солып бичигер. Глаголдордын кеберин база кубултаар.

Јааназан, нени иштееринди сен эм тура билбей јадын. Айса болзо, сен јангы машиналар сананып таап, јаан ке-рептер эдерин. Айса, тенериде јылдыстарды үренерин. Сени кайда ла јилбилү иш сакыйт. Сен ырысту јүрүмди төзөөринг.

244. Улгерди чокым, јарт кычырып, солумаларын чыгара бичийле, куучын-эрмектин бөлүгине ылгап салыгар.

Слер кечпеген суулар
бар,

Олорды кече берерим.
Слер ашпаган туулар
бар,
Олорды ажа берерим.
Кем де көрбөгөн
Алтай бар,
Көс кылбыгар тала
бар.
Оноор уча берерим,
Кийнимненг жетпей
калараар.

(Ш. Шатинов.)

245. Табышкактарды табыжып, солумаларды бөлүктөрине (группаларына) бөлип, жартагар. Солумалар бар табышкактар сананып айдыгар.

Бир буды бу жерде, бир буды ол жерде. Жетен жети кат тонду мен соокко тонгорымда, кызыл булгайры өдүктү ол не болот не?

Мени мында деп кем айтты? Сен ол бар, мен бу барайын. Бүлүтүлү-Оозына табыжаак.

246. Кожоннын учурын жартагар. Солумалардын учурын тартап беригер.

Кем де көрбөгөн таладан
Кемибис тирү жангай не?
Кежим сынду Алтайга
Кемибис эбирип жеткей не?
Не де бүтпес ээн жерден
Некеп бисти кем табар?
Алтай кайран жериске
Айланар жолды кем айдар?

247. Текстти кычырып, кандый стильде бичилгенин жартагар. Эмдиги ойдо тузаланбай турган сөстөр лө диалект сөстөрдү таап, учурын тартагар.

Солумаларды чыгара бичип алыгар, учурын тартап беригер.

Үй улустын адынын ээринде, токым-кежимине жүзүн-жүүр чололорды жараштыра шидеп жат. А үй улустын чегедеги, бөрүгү кандый жараш эди! Ондый бөрүктөрдү мен эмди бир де көрбөй жадым. Ол тушта жинжи, топчы деп неме кандый жараш, куйка, жыламаш кажы ла жерден садуга келетен. Үй улустын чегедегинде куулыдан эткен кандый да чололу бел деп неме болгон.

А кыс балдардын чачынын учуна база алтын ошкош

учукла бууш эдип оройло, јараш јинјилерлү, чачактарлу шанкы деп неме болор. Кижинин јардына ой эдип жыла-маш, јинји, топчы тагып, чачактары јайылган шалтрак деп те немелер көрүп туратам. Онын кийнинде күйүп турар сыргалар, колго кийер кобыкчы, мөңүндеп эткен јараш чололу јүстүктөрлү келиндер јүретен.

(«Кызыл Аркыттын кызы» деп бичиктен.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Солума дегени не?
2. Јүзүннин солумалары кубулткыштарла канайда кубулып турганын јартагар.
3. Кандый солумалар чийүчек ажыра бичилип јат?
4. Бойынын учуры аайынча солума адалгыштардан, јарталгыштардан ла тооломолордон незиле башкаланат?
5. Кем, не, кандый, канча деп сөстөрдө кандый эки учур бар?
6. Суракту солумалардан кандый солумалар бүдет? Олор канайда бүдет?
7. Жарты јок ло токтодулу солумалар айдып беригер. Олорды канайда ылгаштырар аргалу, јартап беригер.

КУБУЛБАС

25 §. Кубулбастын учуры ла темдектери.

248. Карарткан сөстөр кандый суракка каруу берет, олор куучын-эрмектин кандый бөлүгү, айдып береер. Олор нени көргүзет?

Кече бис экскурсияга барарга јөптөжип алганыс. **Бүгүн** јорыкка **түрген** шыйдынып алдыс. Деремнеден **ыраак** јок турган **төнгө** келдис. Ар-бүткеннин јаражын көрөргө **мын-да** **өнөтийин** турдыс. **Сол јаныста** учы-кыйузы көрүнбес јалаң јадат, **он јаныста** агаш карарып көрүнөт. **Алдыбыста** суу суркурайт. Бис **анаар** јүтүрдис. Сууда **узак** эжингенис.

249. Карарткан сөстөрдө колболу сөстөриле чыгара бичигер. Олор-дын кажызы эдилгенин јерин, ойин, аайын, кемин көргүзип јат?

Јайгы күндөр божоды. Школго барар ой јеткен. Турлудан ого јетире јуук эмес. **Кере түжине** ле барар керек. **Бүгүн** сүмер башту тууларда калганчы түнди өткүрип алар. **Эртең** адазы ого ат берер, ол дезе тайганы тайга дебей, деремнеге **түрген** једе берер. Амыр турлуны аыктап көрди. Оны туулар курчап алган. **Төмөн** элбек ак јадат. Амыр **мында** адазыла кожо өлөңди көп эткен.

(А. Демченко).

Кубулбастар учурыла эдилгенин мындый темдектерин көргүзөр: *аайын, ойин, јерин, шылтагын, амагузын, кемин.*

250. Карарткан кубулбастардын кажызы глаголдорло, јарталгыштарла, кубулбастарла колбошкон, айдып береер.

1. **Јакшы** үренген үренчикти Артекке ийдилер. 2. Алтайдын ар-бүткени **сүрекей** јараш. 3. Самолёт **сүреен** түрген учуп јат. 4. Мен **сүрекей** јакшы бичик алдым. 5. Уулчактар **сүүнчилү** эжинген, кенетийин кандый да табыш угулды. **Тын** бийикте самолёт учуп брааткан болтыр.

Эдилгенин эмезе кандый бир темдектин темдегин көргүзип турган куучын-эрмектин кандый да кожулта алынбас бөлүгин кубулбас деп айдар. Кубулбастар канайда? кайда? кайдан? кайдаар? качан? канча кире? деп сурактарга каруу берет.

Кубулбастар эрмекте айалга болуп турар.

Ајару: Анда деп кубулбасты ондо деп жүзүннин солумазынан ылгаштырар керек.

251. Кубулбастарды сурактарын тургузып табала, учурын јартап беригер. Баштапкы эрмекти члендериле ылгап, кубулбас эрмектин кандый члени болот, көригер.

1. Турган агаш тура сынды, јаткан агаш јада сынды. Бир өзөкти өрө болзо, бука болуп сүзүжип барадат. Бир өзөкти төмөн болзо, буура болуп тизележип барадат. Кайра-мыйра тартыжып, кайа ташка тийгилейт. Түже-мере тартыжып, тизе бойго јеткилейт.

2. Ачу-корон кыйгырды, ама-томо сыгырды. Канча алып, канча калык узак ой өткөндө, кийнинде келди. Элијоны болгожын тарап-таркап бардылар. (Чөрчөктөн).

252. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүктеринин темдегин көргүзөт? Олорды коштой турган сөстөриле кожо чыгара бичип јартагар.

Јайгы күн теңериде билдирбезинен јылып браатты. Өрө чанкыр кейде эки карчага канаттарын талбыбай, кайып тургулады. Шонкор өрө бийикте булутка јаба учуп јат, ого отураарга мен чала јалтанып јадым. Темир ат дезе јерле мантап јат, оныла жүрерге ижемчилү. Андый темир ат бар деп онын алдында улустан уккам ла, је ого бүдүп болбогом. Кече бир орус кыс темир атты башкарып турганын көрдим. Мен эртен ыраак јорыкка барып јадырым. Кичемкей эмди орынга араай ойто јадала, энчилү уйуктай берди. (П. Кучияк.)

253. Кычыраар. Јерин ле ойин темдектеген кубулбастар табаар. Олор эрмектин кандый члени болгонын айдып береер. Оскөртө ат адагар. Кубулбастарды тузаланып, толо куучындап беригер.

ТИЙИНГ УНДЫБАЙТАН ЭМТИР.

Бүгүн аңдардын ла куштардын кардагы истерин аярып көрдим. Тийинг кардын алдындагы јенеске кирип, анан кўскиде суккан кузугынан кузук чыгарып, мында ла јип алтыр. Онын кийнинде он метр кире мантап барала, база катап кардын алдына кирип, кардын ўстине база ла кузуктын сайын арттыргызып койтыр, онон бир канча метрдин бажында база ла кардын алдына киртир.

Тийинг бойынын кўскиде суккан кузугын ла суккан јеринин ортозы канча кире болгонын ундыбайтан эмтир.

254. Бичигер. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүгин јартаганын ўстине бичигер, кандый член болгонын алдыла чийў тартып көргүзеер.

1. Кече мен Пятигорскко келдим. (Л.) 2. Салкын сўүнчилў шуулап јат. (П.) 3. Одўп отурган јорыкчылар Дуњаны көрўп аларга өнөтийин токтоп туратан. (П.) 4. Кететинин залдын ичи сўрекеј жарык боло берди. (Л. Кок.) 5. Бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар нак јуртап јадылар. 6. Алдыста агашту јаан кыр турды. (П.) 7. Озодо алтай албаты мал азырап, аңдап јаткан.

8. Јайгыда тўн кыска, тўш дезе узун. Тўште кўн бийик көдўрилет. Онын чогы јерди јылыдат. Јакшы аш бўдерге андый јылу керек.

255. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүги, эрмектин кандый члени, јартагар. Кубулбастар бар эрмектерди бичийле, ылгагар.

1. Аш јуунадар эрчимдў ой башталды. 2. Аштын тўжўмин бийиктедерине бастыра колхозчылар эрчимдў туружат. 3. Бистинг самолёттор бастыра телекејдеги самолёттордон түрген учат. 4. Кадыннын агыны түрген. 5. Бистинг школдын балдары јакшы ўренип јат. 6. Јаман атка мун камчы, јакшы атка бир камчы. (Кеп сөс.)

256. Бичигер. Кубулбастардын учурын јартайла, алдынан чийў тартып алыгар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгинен буткенин сөсти бўдўмиле ылгап јартагар.

Карчагалар јүзўн-јүүр томонокторло, чымылдарла азыранып јат. Ајас кўнде олор өрө бийикте болор. Онын

учун карчагалар да бийикте жүрүп, оморды тудуп жат. Тут алдында кей чыктып, томоноктор, чымылдар жерге жабыс учуп жат. Карчагалардын жабыстай учуп турганы ол. Ар-бүткенди аяктап жүрзөң, нени ле көрөрин, нени ле билерин. Жер үстинде бастыра ла неме бой-бойы колболу. Омордын колбузын билип алган кийинде кандый ла сурактардын жартына чыгар арга бар.

(У. Садыков.)

257. Бу үлгерди кычырып, төс шүүлтезин айдып беригер. Кубулбастар эрмектин кандый члени болгонын айдып береер.

Качан калаш кезеримде.
Жылу калашты,
Жымжак калашты
Мен жара кезип ийдим.
Ашту жалаңдарды
Терлү жүстерди
Кенейте эске алындым.

(Б. Укачин.)

● Калаштын учуры керегинде, оны ненин учун чеберлеер жаңдузы керегинде бойыгардын шүүлтегерди айдып, сочинение бичигер.

26 §. Кубулбастардын бүдери.

Кубулбастар бүдүмиле тегин ле колболу болор. Бир тазылду кубулбастарды тегин кубулбастар деп айдар: кече, анда, кышкыда.

Эки тазылду кубулбастарды колболу кубулбастар деп айдар: ары-бери, түргөн-түргөн, эртен тура, бир катап.

Кезик тегин кубулбастар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла адалгыштардан, жарталгыштардан, глаголдордон бүдүп жат.

1) Адалгыштардан:

- а) таңда, энгирде, түште;
- б) жаскары, күскери;
- в) кыжыла, түжиле;
- г) көзинче, үстинче.

2) Жарталгыштардан:

- а) кышкыда, күскиде, тирүде, жабыста, бийикте.
- б) чийге, жеңилинче.

3) Глаголдордон:

таркада, содойто, шылырада, көргөнүнче

258. Берилген кубулбастарды турган бұдүмиле ылгап, ол куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүткенин жартап беригер.

Түжинде, ичкери, тышкары, калырада, көзинче, жуугында, алыста, кылайта, жолой, шылтакка, туйка, жаскары, жайгары, кызарта, уйалта, бодоштыра, келиштире, жама-нынча.

259. Кычыраар. Кубулбастар кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн кандый кожулталардын болушына бүткенин жартагар.

1. Күскиде, аяс күнде, балдар агаш аразына экскурсияга жүрдилер. 2. Койоннын балазын балдар тирүүге тудуп алдылар. 3. Бийикте турналар кыйгырыжып, түштүк жаар баратты. (Л. Кок.) 4. Жаскыда күндөр узап, жылый берет. 5. Эңиргери жанмыр жаады. Колхозтын өлөңин жууган балдар орой эңирде жандылар. Түште изүүде олоор сууга эжинген. 6. Оромдо оттор түнине күйет. 7. Койлорды жаскыда ла күскиде кырккып. 8. Ууракты бозуга жылуга ичирип жат. 9. Үредүчинин сурагына каруузын Тана билгенинче берди. 10. Суунын ол жанында, ыраакта, одычак өчө берди. (П.) 11. Агаш-таштын үстинче, албатынын көзинче баатырды тармачы апарат. (П.)

260. Скобкадагы сөстөрдөн кубулбастар бұдүрүп бичигер. Эрмектердин члендеринин алдыла чийү тартаар.

1. Карабашла кожо үрөнгөн балдар (жайгы) бригадада иштегендер, эмди школго барарга белетенип турдылар. (Л. Кок.) 2. Чылап калган шонкор (бийик) жүк арайдан учуп турды. 3. Октябрь айдын калганчы күндөрүндө кар жерди (агар) бүркөп ийди. 4. Колхозчылар суббот күн (эңир) клубта лекция уктылар.

261. Берилген сөстөрдөн тегин кубулбастар бұдүрүп, эрмектер тургузып бичигер. Кубулбастар кандый член болгонун үстине кыскарта бичигер.

Эңир, бозом, жабыс, тарка, кышкы, жаскы.

262. Кычыраар. Кубулбастар учурыла нени темдектөп, кандый куучын-эрмектин бөлүгүн жартап, канайда бүткенин жартагар.

ТОШТО.

Айдын түндө төмөн тошто жыгылап жаткан балдардын табыжы угулат. Комсомолдор Одойго баштадып, анда жаан каток жаап салгандар. Конёкту балдар ас. Көп лө сабазы

агаш таманду ботинкаларлу жынылагылайт. Жииттер күнүн ле энгирде ай ашканча мында жуулыжып, кожондожып, өйди анайда өткүрүп тургандар.

Карабаш уулчактарла кожо тошко ончозынан озо келет. Ол бойына агаш конёк жазап алган, эмди жалтыркай тоштын үстинде ары-бери учуп ла турды. Чокол Пайскан жынылаарга агаш таманду ботинказынын каблугын кече энгирде өнөтийин кезе чаап алган, эмди эски тонынын эдеги эзинге жайылып ла турды.

(Л. Кокышев.)

● Кыскарта изложение бичигер.

27 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери.

Колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн башка-башка эп-аргалардын болужыла бүдүп, чийүчек ажыра, башка да, жаба да бичилип жат.

1. Кубулбастардын төзөгөзи такып айдылып бүткен эмезе ологго учуры жок сөстөр кожулып бүткен ле удаура учурлу кубулбастар чийүчек ажыра бичилер, темдектезе: түрген-түрген, ээчий-деечий, анда-мында, ары-бери.

2. **Катап** деп кубулбас тооломолорло эмезе **көп** деп сөслө колбожып бүтсе, **эмеш** деп кубулбас **бир** деп тооломоло колбожып бүткен тушта, **жок** деп сөстөрлө кожо туруп бүткен колболу кубулбастар башка бичилер: темдектезе: эки катап, көп катап, бир эмеш, ол тушта, эрик жоктон.

Бу деп солума эмезе **башкы** деп жарталгыш адалгыштарла биригип бүткен колболу кубулбастар жаба бичилер: бүгүн (Бү+күн), быжыл (бу+жыл), башжыл (башкы+жыл), башкүн (башкы+күн).

263. Кычыраар. Колболу кубулбастар табаар. Олордын бүткенин ле учурын (группазын) тартаар.

1. Ада-Төрөл учун Улу жууда алган жөнүлери чактын чакка ундылбас. 2. Азыйда улус түни-түжиле де иштезе, ырысту жүрүмге жедип болбойтон. 3. Бу жуукта аш жайканган жалаңдар эмди ээн тургулайт. 4. Колхозчылар жалаңдарда коно-түне иштегилеп, аш бышкалакта өлөнүнүн планын бүдүрерге албадангылап жат. (Л. Кок.) 5. Арай-керей тапканынды артык деп бодобой жүр. (Кеп сөс.)

1. Князь талайды жакалай
Ары-бери базып жүрди,

Көк талайдан көс албай,
 Узак-узак көрүп турды.
 Талай суунын үстиле
 Куу жүзүп једип келди,
 «Јараш князим, јакшы ба?
 Эзен-амыр кондын ба?
 Кандый санаага алдырдын?
 Эр бойын не кунуктын?» —
 Князьтан куу сурады. (П.)

264. Бичигер. Колболу кубулбастар таап, олор кандый эпле бүткенин јартагар. Кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзсө.

1. Ада-Төрөл учун Улу јуу тушта черулерис чечен, јакшы мылтык-јепселдү, јакшы тон-өдүктү болзын деп, бистин улус заводтордо, јаландарда түни-түжиле иштеген.
 2. Бис ончобыс јергелей отурып алзабыс, ол тушта музыка јаранар. (Кр.) Бир катап, изү күнде, најылар агаштарла, јаландарла, өзөктөрлө керип базарга сананды. (Кр.)
 3. Эңирде јуун кыйалта јогынан болотоны ончозына јарт болды.
 4. Метродо текпиштер бойлары өрө-төмөн јылыжат.
 5. Бөрү жүзүн-јүүр имдеп, Турнаны кычырып турды. (Кр.)
 6. Јалтанбас шонкор кенетийин кыймыктанып, јүк арайдан турала, капчалдын ичин айландыра көрди. (М. Г.)
 7. «Јаңыс ла катап теңериге база учуп чыксам кайдат!.. Ол тушта шыркалу төжимле өштүни јапшыра базар эдим, аккан канымла оны тумалап, јенер эдим!..» (М. Г.)

265. Кычырып, кубулбастар табаар. Олор учурыла нени темдектейт, айдып береер.

1. Эки ай... Бу айдын туркунына Тийинчи ады анданган, одузы чедиргентиген одын-суулу Алтайында болор. Калын арканы одыра, өзөктөрдү керий базар Кара терге түшкенче базар...

2. Кандый макалу ой! Учы-куйузы јок ак јууркан көстин алдында јиргилјинделип јадар. Анда ис, мында ис — ал түмен истер болор. Чарып койгон истерде бойынын башказы бар. Тийинчи оны јазымы јоктон таныыр. Кандый ан мантаган, кайдаар ууланган...

● Чийүчек ажыра бичилер колболу кубулбастар таап, 4—5 эрмек бичигер.

266. Берилген эжер сөстөрдүн колболу кубулбастар бүдүреле, олорло эрмектер тургузып бичигер.

Анда, мында, ары, бери; түни, түжи; түрген, түрген;

анда, мында; ээчий, деечий; анан, мынан; башкы, жыл; күнүң сайын, каа-жаа, бир катап, башкы, күн

267. Кычыраар. Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый болуги, жартагар. Бичигер. Ол сөстөр эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

Борјон Ыргалович чек уйуктап болбой јат. Столдо лампа **өчөмик** жарыйт. **Өчөмик** отко төрдө радионын шил јүзи јалтырайт. Турада тым. Јаңыс ла тышкары каа-јаада көзнөккө кам-көбөлөктөр талтырап согулгылайт. Онон улам көзнөк талырап турат. **Амыр** уйку аразында кезикте сыпышкадый шыпылдап салат. Борјон Ыргаловичтин ка-байда балазы **амыр** уйуктап јат.

(J. Каинчин.)

268. Сөскөлбулардан 1-кы столбикке эдилгенин ойин көргүскен, 2-чи столбикке јерин, 3-чи столбикке аайын көргүскен кубулбастарлу сөскөл-буларды бичигер.

Эрте тур, түрген кычыр, ыраактан көр, жакшы үрен, жарыкта кел, бийикте учат, эмди айт, удабас келер, жайканып басты, араайын базат, жылбилү куучындайт, анда жүрет, ары барды, бери келди, кече куучындаган, жаскыда иштеер.

● «Бис агаш аразына экскурсияга жүрдис» деп темага сочинение бичигер. Кубулбастар тузаланыгар.

269. Точкалардын ордына берилген кубулбастарды шүүлте аайынча тургузып, эрмектерди бичигер.

Бис Самарский губернияда жадарыста, Владимир Ильич күнүн ле ... садка баратан ... ол книгагар кычырып, керектү немелерди тетрадине бичип алатан.

Владимир Ильич книгагарды ... кычыратан. Жангыс ла эмеш соодонып базып аларга кычырыжын үзүп туратан. Ол бастыра жүрүминде ... иштеген. (М. Ульянова.)

Керектү сөстөр: анда, түжине ле, анайда, турумкай, эртен тура.

Кубулбастар нени көргүскенин үстине кыскарта бичигер.

270. Бичигер. Кубулбастарды табала, алдынан чийү тартып, олардын учурын жартагар.

Уулдар жарыжарга жазанып тургулайт. Штандарын тѳнмѳккѳ чыгара түргүлейт. Эңчейип туруп алала, жерге тайанган колдорынан озо алтап алала, буттарынын тизезине тайанып, жарыш башталарын сакыгылайт.

— Жүгүр! — деп, жолдын кырында турган Жыбаш кеден торбычказын өрѳ таштап, атту жарыжын жаткан улусты божодып турган чылап кыйгырды.

Жарыш башталды. Чамчалары жайылган, чачтары атырайган, эриндерин ырсайта тиштенген, көстѳрин тостойто көрүп алган Байсаноп ло Камду ончо уулдарды озолой берди. Кеден штаны шабыланып, маргаан алдырбаска албаданып, Анчы оморды торсыктап жадат.

(И. Сабашкин.)

● Текстти база катап кычырала, бажалыктап алыгар.

Школдо ѳткѳн жарышты эске алынып, куучын тургузар.

271. Кубулбастарды колболыжып турган сѳстѳриле кожо чыгара бичийле, нени кѳргүзип турганын јартагар. Кубулбастар канайда бѳткенин айдып беригер.

МЕН НЕНИ КОРДИМ.

Мен космонавт болорго тын кѳүнзеп јѳргем. Онызы бойымнын ла кѳўним болгон. Космонавт болорына мени јарадарда, мен ол учушка белетене бердим.

Ол сананган санаам јѳрѳмимде бѳтти. Мен космонавт болдым.

Алдында мен 15 мун метрден бийик кѳдѳрилбейтем. Самолѳтко кѳрѳ, јер спутник-керептен коомой кѳрѳнет, је андый да болзо, сѳреен јараш.

Ай меге кѳрѳнбеген. Ак-айаста ол јердегизинен тын јаркындалат. Јылдыстар база сѳреен јаркынду ла чоком кѳрѳнет.

Тын бийикте менин бескем јоголо до берерде, сукадыгым јакшы болды. Не ле немени эдерге сѳреен јенгил боло берген. Колы-будым јенилип, предметтер кабинанын ичинде учужа берген. Мен бойым да, алдындагы чылап, креслодо отурбай, кейге кѳдѳриле бердим. Бу ѳйдѳ мен, јерде чилеп ок, ажанып та, иштеп те, ајарып кѳргѳнимди бичип те турдым.

Бу ѳйгѳ јетире мен самолѳтло учуп туратам, је бу учуш меге сѳреен, сѳреен јарады.

Самолѳтло баштапкы катап учканымды бу учушла тѳндеерге де болбос. Баштапкы учуш канатту машинала болгон, мынызы дезе — канады јок машинала. Баштапкы катап учарымда, бир часка тѳргениле јѳс бежен километр учкам, бу тушта дезе — часка јирме сегис мун километр учкам. Баштапкы катап учарымда, јерден бѳдѳн јарым километр бийик кѳдѳрилгем, спутник-кораблье дезе ѳч јѳс километрге кѳдѳрилгем.

(Ю. Гагариннин бичигенинен.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Кубулбас деп нени айдар?
2. Кубулбастар учурыла эдилгенин кандый темдегин кѳргүзет?
3. Кубулбастар кѳп сабада эрмектин кандый члени болот?
4. Тегин ле колболу кубулбастар куучын-эрмектин бѳлѳктеринен кандый эп-аргаларла бѳдет? Канайда бичилет?

VI класста үренгенин катап көрөри

Сурактар ла якылтадар.

1. Бежинчи, алтынчы класстарда слер тил керегинде науканын кандый бөлүктериле таныштыгар?
2. Фонетикада, лексикада, морфологияда, синтаксисте нени үренип жат?
3. Кубулткыштарла кандый куучын-эрмектин бөлүктери кубулып жат? Алтай тилде адалгыштар кубулткыштарла кандый ээжиле кубулып жат. Орус тилде кандый?
4. Кандый куучын-эрмектин бөлүги жүзүннүн мензинер кожулталарын алынып жат? Темдектеп беригер.
5. Адалгыштар ла жарталгыштар бүдер эп-аргалар керегинде куучындап беригер.
6. Солума бойынын учурыла адалгыштан, тооломодон ло жарталгыштан незиле башкаланып жат? Кажызына ла сөстөр темдектеп беригер.
7. Кубулбас өскө куучын-эрмектин бөлүктеринен канайда башкаланып жат?

272. Бичигер. Эрмектин төс члендерин алдыла темдектеп салаар.

Баштаачылар кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартагар.

БААРЧЫКТЫН БАЛДАРЫ.

Эртен тура бойынын уйазынан баарчыктын сары көстү боро балдары баштапкы ла катап учуп чыккылады. Баарчыктардын уйазы бистин көзнөктин алдында өскөн агашта болгон. Баарчыктар балдарын канайда кычырып тургандарын мен аяктап көрүп турдым. Олор коштой турган агашка отуруп алала, чыйкылдажып турдылар. Баарчыгаштар уйазынын эжигинен карап көрүп, учуп чыгарга тидинбей турдылар. Онын кийнинде бирузи канаттарыла түргөн-түргөн талбып, ада-энезине уча берди, онын учун сыйга бир чойлошкон алды.

Онын кийинде өскөлөри учтылар.

28 §. Куучын-эрмектинг бөлүктөри.

273. Кычыраар. Карарткан сөстөрдү куучын-эрмектинг бөлүгүнө ылгагар.

УНИ ТУНУК КҮҮК.

Јодро чечектеп калган. Кенетийин күн сооды, түндө ак кыру түшти.

Агаш аразында тым. Јаңыс ла күүк эдип јат. Өскө кушкаштар кожондобойт: тамагы соокко алдырар болор деп коркып, турган ошкош.

Күүк десе эдип ле јат: «Күк-күүк! Күк-күүк!»

Эниргери уксам — уни чек тунуп калтыр. «Күк-күүк» деп үндөнердин ордына «кык-кыык» деп унчугат. Тамагын, байла, соокко алдырды ошкош.

(Н. Сладков.)

274. Адалгыштардын кубулткыш кожулталарын тургузып бичигер.

Бистин ороон... темир јолдор көп. Ол јолдор... машинисттер поездтерди түни-түжиле жүргүзип јадылар. Эмди бисте сүрекей түргөн жүрер поездтер бар. Андый поездтер электричество... күчиле иштеп јат. Поезд баштап жүрерге күүнзеп турган болзон, машинисттер... школына барып үрөн.

275. Глаголдор кандый ойдө турганына ажару салып, текстти кычыраар. План тургузып, куучындап беригер. Бойыгардын бичикке үренгенигерди кожуп, изложение бичигер. Келер ойдө турган глаголдорды өткөн ойгө тургузып кычыраар.

МУНДУЗАК.

Мундузак бичикке үренерге сүрекей јилбиркеп туратан. Ол адазынын бичиктерлү кайырчагын ачала, андагы бичиктерди алып, јаантайын көрүп туратан. Онын адазы Анчыбай јиит тужында эки кыш бичикке үренген. Онын учун ол кычырып билетен. Анчыбай уулын букваларла таныштырып, кычырарга уредип салган.

Мундузак јылдын кандый ла ойинде ада-энезине болушып туратан. Күскиде ол энезиле экү кендир јулатан, учукка танкы тизип кургадатан, картошко казып оролойтон.

Кар жаап ийгенде, Мундузак агас истеп, онын ичегени-не чертки тургузып туратан.

Иштенип те жүргенде, бичикке үренери керегинде санаа онын бажынан чыкпайтан. Кышкыда мал сугарып барганда, жолдын эки жанындагы карга колындагы тарыскыла улустын ады-жолун бичип туратан.

Мундузак кычырарга үренип алала, најызы Баслейди бичикке үретти. Бир жыл өткөн кийинде, Баслей база бичикчи боло берди.

Мундузак ла Баслей эки айылдын ижин өмөлөжип бүдүреле, энирлерде бичик кычырып, чөрчөк айдыжып турар боло бергендер.

(Ч. Чунижеков.)

276. Түней тазылду карарткан сөстөрдү колбошкон сөстөриле кожо ээчий-деечий чыгара бичигер. Түней тазылду сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Олорды бүдүмиле ылгагар.

Бис Маскайла экү бир элик адада, жанып браадыс. Чынын айтса, эликти мен эмес, ол аткан. Же кожо андаган анчылардын жаңы андый: бирүзи атса да, экинчизи атпаза да, экилези атканына бодолор.

Же мен бойым, баштапкы ла катап эликтеп жүрген кижин, эмди коркышту ачынып жанып брааттым. Тозуулда отура-рымда, эликтер келбеген эмес — келген. Мени арай ла жыга табарбаган, же мен оларды көрөлө, сүүнген бойынча кыймыктанып ийгем. Эликтер мени сезип ийеле, сан төмөн мантагылай берди.

277. Кычыраар. Ларталгыштарды көргүзүп, бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

ЖАСКЫ ЧӨЛ.

Чөл жаскыда жарана берет. Көк-жакыл өлгөннүн ортозынан кызыл-торко, сары-торко чечектер көрүнүп келет. Андый чечектердин жараш жыдын жыткарып ла отургадый. Жаскы чөлдө кулан деген жылкылар, эликке жүзүндөш жеерен деп тындулар жүрөт. Кулан сүрекей түргөн мантап жат. Ол мантап, бир часка алтан беш-жетен километр жер өдөр.

278. Журукты көригер. Анда не јуралганын куучындап береер. Куучында адалгыш ла глаголдон өскө јарталгыш, тооломо, солума, кубулбас бар болзын.

279. Чокым, јарт кычыраар. Эрмектерде үренген куучын-эрмектинг бөлүктөрүн темдектегер.

Јети өңдү солонгы
Јеримди менин кееledi.
'Алтын-Көлдүн үстине
Арта түжүп керилди.
Күн араайын ажарда,
Күнөт кырлар таңдакта.
Ай кылайып чыгарда,
Айдын Алтай тымыкта.
Ак туманын койдонуп,
Тымык кырлар уйуктады.
Алтын-Көлдүн тыныжы
Араайын оны јайкады.

(Б. Суркашев.)

- 1. Колболу сөстөр таап, јартагар.
- 2. Улгерди үренип алыгар.

7 КЛАСС

1. Текстти кычыраар. Поэт алтай тил керегинде нени айдат? Алтай тил керегинде слер нени айдар күүндү?

Араан-чороонду туулар ортодо
Алтай журттарда — тилдин судазы.
Оңдо байлык, жөөжө оңдо,
Оңдо тилистин жеезелү уйазы.

Собырып ылгазан, ол сөстөрдөн
Солонгый жараш жолдорды да чөйөрин!
Соныркап жүрүп, оморды тындазан,
Согушка баргадый жйданы да эдерин!

(Ш. Шатинов.)

Шатра Шатинов тил керегинде үлгеринде алтай тилдин жеезелү уйазы, ээлгир-чечен кебери, өдүни курч сөстөри алтай журттарда деп темдектейт. Поэттин тил керегинде жылу сөстөри албаты ортодо чедиргендер болуп жайыла берген. (А. Тыбыкова.)

- 1. Улгердин жолдыктарын эске үренип алыгар.
- 2. Колболу сөстөрдиг чын бичилерин жартагар.
- 3. Жеезелү, собырып деп сөстөргө фонетический ылгамал эдигер.

2. Текстти кычырала, токтой түжөр темдектерин жартап, бичип алы-
гар.

Жер үстүндө кандый да тилге үренип алзам, же түнгөй ле
энемнин сүдиле кожо эмген төрөл тилимди мен ундып
болбозым. Төрөл тилим — ол албатымнын жебрен история-
зы, онын бүгүнкү күни ле келетен ойи. Төрөл тилин жаныс
ла албатызынан айрылып калган, тазылы, угы-төзи жок
улус ундып жат.

(Л. В. Кокышев.)

- 1. Поэт алтай тил керегинде нени айдат?
- 2. Төрөл тили кижиге кандый тузазын жетирет?
- 3. Энемнин, тилимди деп сөстөргө толо морфологический жартамал беригер.

3. Байрам Суркашевтин «Сүүген ойим — кеен жай» деп үлгеринен
алынган үзүктү чокым-жарт кычырып үренигер.

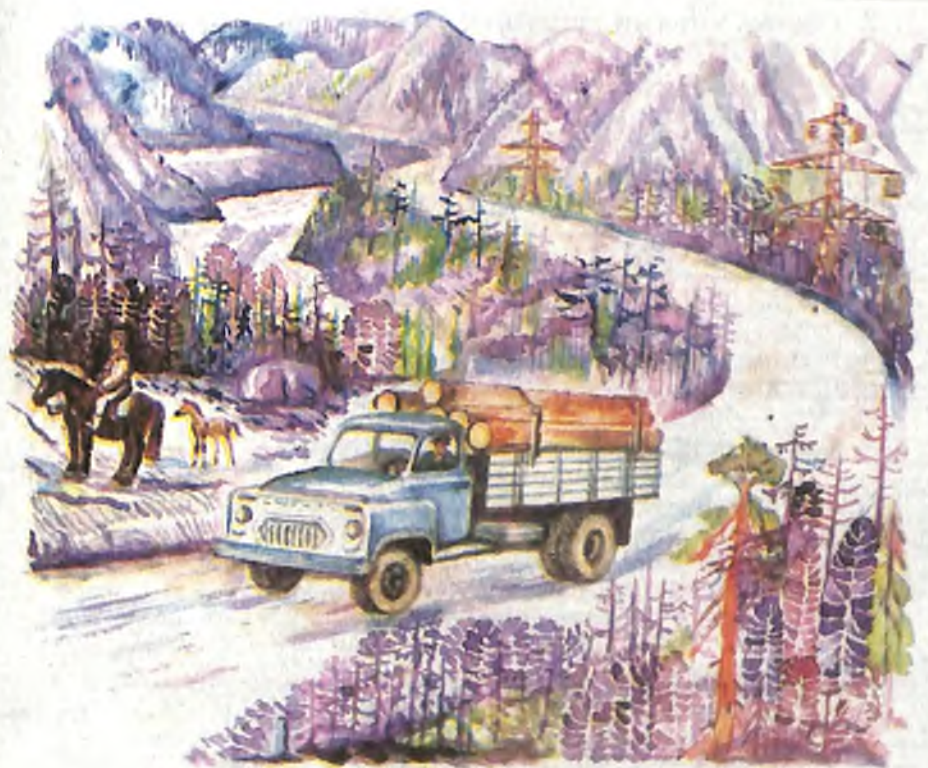
Эске алып жүргеним —
Эл-жүрөккө кеен жай.
Эңир-түндө сүүгеним —
Ээн жерде алтын ай.

Кайа көрүп сананзам,
Качан да ундылбас кайран жай.
Кажы бирде суузазам,
Сүтке илден сүүген жай...

Келер жылды сананзам,
Кеен жайым көрүнөт.
Санаам салып сакызам,
Чечектери түжелет.

Сүүген ойим — кеен жай,
Элен-чакка эзен жай.
Солонгы сайылган солун жай,
Соодоп жүрөр ойим — жай.

- 1. Поэттин жай керегинде айткан сөстөри кандый деп билдеер?
- 2. Ундылбас, кеен, чакка деп сөстөрдү будүмине ле куучын-эрмектин
бөлүктөрине ылгаар.
- 3. Откөн жайды, жайгы каникулдарды кандый өткүргенигерди жараш-
тыра куучындап беригер.

4. Берилген журукла тузаланып, куучын өткүрүп, сурактар тургузып, сочинение бичип алыгар.

Эпиграф эдип (талдап) тузаланыгар:

Ас та калык тилинде
Ай-солонгы сөстөр бар.
Албатылар ортодо
Аргымак кептү макталар.

(Б. Укачин.)

Алтай тилибис ундылбазын мында,
Алтай жаңарыс тымыбазын мында,
Үч-Сүмердин бу алдында
Үзүлбей, алтай журтым, кыймыра.

(А. Агаров.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРІ.

Сурактарды кычырып, каруу берерге белетенигер.

1. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн тил керегинде наука-нын кандый бөлүгүндө үренип жат?

2. Сөстөр куучын-эрмектин бөлүктөрине канайда бөлинип жат?

3. Куучын-эрмектин бөлүктери кандый эп-аргалардын болушыла бүдөриң билип алдыгар? Темдектеп беригер.

4. Куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн сөс кубултар ла сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилери кандый ээжилерге тайанып жат? Темдектеп беригер.

5. V леVI класстарда тил керегинде науканын кандый бөлүктөрилө таныштыгар? Онон нени үренип, билип алдыгар?

5. Кычыраар. Эрмектер айдылар амадузыла кандый? Олорды члендериле ылгагар.

1. Яш кайыннын бажынан
Жалтыраган тамчы түшти.

2. Калын кардын алдынан
Кара суучак коркырап агат.

3. Колхоз-совхозтын жалаңдарында
Омок улус иштегилейт.

4. Кобы-јиктин корбозын
Койыс јийле тойынзын!
Колхоз-совхоз јаранып,
Кожултазы көптөзин!

(Кожон.)

● Калганчы үлгерди оморкогон үнлө кычыраар. Оморкогон, кайкаган, сүүнгөн, ачынган үнлө айдылар эрмектердин учында кандый темдектер турар?

6. Кычыраар. Карарткан буквалардын чын бичилерин јартагар.

Бистин улус маала ажын түндүкте де өскүрип јадылар. Олор јердин кыртыжыла трубалар өткүрет, ол трубаларла буу эмезе суу божодып турулар. Мынайда этсе, јердин кыртыжы ла кыртышка јуук турган кей јылый берет.

7. Керектү орфограммаларды тургузып кычыраар.

Ј А Й .

Күнчыгыштан күнүн ле сайын
Күл...мзиренип, јайгы күн чыгат.
Учы-бажы көр...нбес чөлд...рг...
Уз...н-уз...н чокторын чачат.

Јер-энебис өлөнг... бастырып,
Јенгил тынып, чечектеп јадат.
Бозом киргенче, кушкаштар кожондойт.
Ботоолор сүүнип чөлдөрл... јарыжат.

8. Божодылган букваларды тургузып кычырала, бичигер.

Эртен тура, кўн чарчап тийип турарда, Јанап уйк...дан ойгонып, төжөктөн өрө турды. Ол тышкары чыгала, элден ле озо Тарбаанду межелик јаар көрди. Межелик өчөм...к ле кунук, кандый да соок бұд...мдү немедий болды. Онын јап-јажыл өз...миндеги чалын кўннинг јаркынына јалтыра-јарда — межеликтин көстөринин јаштары мелтирежип тургандый болуп көрүнди.

Јанап кызылдарды өлт...рген солдаттар барган деремне јаар баштанала, кекенип эрмектенди:

— У-у, көрмөстөр, баштарыгарды үзерим!

(И. Шогоев.)

● Божодылган үндү букваларды кандый ээжиге тайанып коштыгар?

9. Кычырала, куучындап береер. Карарткан глаголдордын бұдүмин ылгагар.

ТОШ АЛДЫНДА КОЖОН.

Соок кўн болгон. Мен тошло чаналу бараткам. Тоштын алдынан кожон угулды. Токтоп, тошко јада түжеле, бажым каран јаар энип көрдим. Тош ло суунын ортозы кокпы эмтир. Көлдин суузы кышкыда тартылып калган. Тынгдазам, јараш кожон угулат. Анайып јангыс ла кушкаш **кожондоор**.

Мен чанамла тошты тыг соктым — кожон токтой берди. Мен тым турдым — кожон база ла угулды. Айдарда, **тошты** бар јок кўчимле база катап **соктым**. Тоштын алдынан кушкаш **чыга конды**. Ол бажырып тургандый, бажын канча-канча катап кекип, караннын кырында турды ла турды, онон **кожондой берди**. Бу суунын кушкажы эмтир.

Кожонын токтодоло, ол катап ла тоштын алдына **кире берди**. Удабай анаартынан база ла кожон угулды. Тоштын алдында салкын јок, жылу, анда карчага да јок. Анайдарда, канайып кожондобойтон?

(Н. Сладков.)

● Тазылы бир (угы јангыс) сөстөр табып, олар куучын-эрмектин кандый бөлүктери үстинен темдектеп салыгар.

10. Кычырала, башка-башка эпле бүткен сөстөрдү таап жартар.
Күстин темдектерине аяру салып, база катап кычырала, көрбөй бичигер.

Күстин учы жаар эбире турган ыраак тайгалардын баштары жаңы түшкөн кардан кажайыжа бердилер. Жылу жерлер жаар учкулап брааткан куштар мендегилеп, чөлдин үстиле кыйгырыжып, ыраак мөңкүлөр жаар чубашкылайт. Олорды ээчий келип жаткан сооктын тыныжы күнүн ле билдирип, чөлдин өңин кубултып ийди. Эбире агарыжып турган туулардын ортозында жаткан күрөң чөл эмди кара-ра бергендий билдирет. (Л. Кок.)

11. Сөстөрдүн чын бичилерине аяру салып, кычыраар. Караткан сөстөрдүн бүткенин, чын бичилерин жартар.

КАНЗА ТАЙГА.

Адалу-уулдунун алдында айландыра жабыссу кырларга курчаткан жаан онкок жатты. Онын түбинде элбек жалан жайылыптыр: узуну да, тууразы да жети километрге жедер. Онын ортозыла аккан суунун жуукалу жараттары тыйрыкталып чөйилиптир.

Суунун эки жаныла кырларды эдектей жыраалар көп. Кырлардын эдегинен өрө жабыс барбак мөштөр. Онон өрө — кунурак жыраалар. Жаланнын коо-салаалары бойынан кичинек, жалбаксу өзөктөр болуп, жабыс болчок кырландарды ажыра жажынып чөйиле берген. Бу жаланды курчаган сындар учы-куйузы жок чөйилип, тенгериле бириге берген. Анда-мында болчок таскылдар көрүнөт. Суулардан башталган өзөктөр, көксимек түдүскөккө бөктөлип, сан-томон жажынып жүрө бергендий.

(Н. Менгеш.)

Диктант бичигер.

12. Улгерди кычыраар. Мензинер кожулталу адалгыштарды көргүзүп, жүзүнүн ле тоозын жартар.

АКЧАБАЙДЫН КОЖОҢЫ.

Адым менин Акчабай,
Айга жедер күүним бар.
Бүткен жерим Саксабай,
Буруттар өдөр күүним бар.
Айдын, күннин жаркыны
Жаантайын турзын Алтайда,
Акка-Көккө жеделе,
Карузынып көрөйүн.

Јаш җыйениң јаңары
Серибес болзын Алтайда,
Көк тенери түбиле
Көкип учсан, угайын.

● Кажы ла жүзүнге эки адалгыштан талдап, чыгара бичигер. Олорды кубулткыштарла кубултыгар.

13. Орõги таскадуда берилген үлгерде жаркыны, жаңары деп сөстөр бар. Ол сөстөрдү чыгара бичип, лексический учурын јартагар. Кажызына ла синоним таап бичигер.

14. Орус тилден кирген адалгыштарга 3-чи жүзүнниң мензинер кожулталарын кожуп, сөскулбулар бичигер. Чын бичилерин јартагар.

Вратарь, класс, специалист, телескоп, космонавт.

15. Адалгыштардың кубулткыжын көргүзеер. Береечи ле өмөлөөчи, јерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган сөстөр эрмекте база кандый сурактарга, каруу берер?

1. Амыраар өйдө улус театрға, киного барат.
2. Өзөктөги јолды суу алып ийерде, айылчы кырла јанды.
3. Газеттер ле журналдардың аттарын јаан буквала бичи-
ир. 4. Сууны ат маңла кечти. 5. Аралда јөдро чечектеди,
јараш јыды кейге јайылды. 6. Јайгы каникулда балдар
төрөл колхозына болужат. 7. Туулардан келген эзинек
тулунғымды сыймады.

● Бејинчи эрмек бүдүмиле кандый? Оны члендериле ылгагар.

16. Сөстөрдүң чын бичилерине ајару салып, кычыраар. Карарткан орфограммаларды јартагар. Тооломолорды база јартагар.

1943 јылдың сентябрь айының ичинде немецкий разведканың органдарында ајдары јок ујатту неме болгон. Олор бүткүл орус дивизияны тапкылабай калган. Кече ле јаңы ол дивизия Нежинниң түндүк јанынан табарып турган, бүгүн дезе јердин алдына түже берген немедий — јок. Немецтердин кейле жүрер разведказы оны бедреп, чагы чыккан.

Ленинниң ордениле кайралдаткан Кызыл Маанылу 6-чы стрелковый дивизия дезе 14 сентябрьда Нежиннен түштүк-күнчыгыш јаар кезем бура соголо, түрген маршла Остер городтың түндүк јанынан Десна сууга једип келеле, токтоду јоктон оны кечип чыгала, түнде сүрекей ыраак јолдор өдүп, түште дезе ағаштар ортозында шык ла јзжынып, Днепр јаар ууланган.

Бүткүл дивизия немецтердин терең тылына кирип калган деп, олордын генералдарынын санаазында да жок.

(Е. Алексеев.)

● Солумалардын кубулткыжын үстине кыскарта бичигер.

17. Ар-бүткенди, жерди кандый сөстөрлө чүмдеп көргүскенине ажару салып, кычыраар.

Кан дый? канайда? канайып? деп сурактарга каруу берген сөстөрдү таап, олор кандый куучын-эрмектин бөлүктөри болгонун жартагар.

Тайыс жуукада шоркырап аккан суучакты кечеле, ошон ары барзан — бийик койу теректер турар. Олордын ортозыла барган орык жол слерди бийик эмес серүүн ажуга экелер.

Боочынын үстине чыгып ла келзегер, слердин алдыгарда көгөргөн Кадын ыраак-ыраак чөйилип калган жадар. Оны жакалай ак учуктый барган Чуйдын жолыла өрө-төмөн манташкан машиналар торт ло ойынчык немедий көрүнөр.

Кадыннын ол жанында ыраак турган туулар дезе чангыр ынаарга өчөмик тартылып калган.

Эбире жаткан талалар сүрекей телкем ле жайым!

Кей ару, булуттар жайым ла бийик, күн сүрекей жаркынау.

Кандый бир чибинин серүүн көлөткөзине отуруп ала-ла, алдында жаткан өзөктөрдү узак-узак аяктап отуруп күүнүн келер.

(Л. Кокышев.)

● Кандый-кандый жер, өзүм керегинде эмезе тынду керегинде бойыгар куучын тургузып айдыгар.

18. Скобкалардагы буквaлардын керектүзүн талдап, эрмектерди кычыраар. Кандый ээжиге берилген сөстөр эмтир?

1. Кече салкын жорыкчыларга удура соккон болгон, бүгүн дезе алдынан өрө сок(к,г)уп жат. 2. Кары кайылган жерде, кыска да болзо, жажыл боржон өлөн түргөн ө(с,з)уп жат. 3. Кичинек буунтыны жааштын суузы бу(с,з)а согот. 4. Чуйдын жолы чечекке курчаткан корымды ке(з,с)ип, ыраак чөйилет. 5. Меринос укту кайлык койлор көп түк ле эт берип жат. 6. Энем сүттен, быштак сы(к,г)ат, эжегей э(д,т)ет. 7. Койлордын у(к,г)ын жарандыраар иш бистин жерде жакшы ө(т,д)уп жат.

● Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү, эрмектин кандый члени?

ГЛАГОЛ

1 §. Катап көрөри.

Сурактарга каруу берип, жакытталарды бүдүрүп, глаголдор керегинде билерин эске алыныгар.

1. Глаголдын лексический учурын темдектер ажыра тартап беригер. Олор кандый суракка каруу берет?

2. Глагол кандый ойлордо турар?

3. Глагол жүзүндөрлө кубулар ба? Темдектер ажыра тартап беригер.

4. Глагол эрмектин кандый члени болуп турар?

19. Тексттен глаголдор таап, олордын учурын, ойин, тоозын, жүзүнүн тартагар. Глаголдор эрмекте кандый член болуп турар аргалу.

1. Тошто буланннын жаагы жадыры. (Табышк.) 2. Коо кожонын угулбай, кайда бардын, кару күүк! 3. Ак куулары талбынган, амыр жайды санайдым. 4. Карлу, соок кыш өдөр, катап жазым жедип келер.

20. Адалгыштарды, тарталгыштарды табала, морфологический ылгамал берер. Глаголдорды чыгара бичип, оларды тартаар.

Мен эмди де түш жеримде ол Кайчы эште чөрчөк угуп отуарым. Кайчы эш... Мында чөрчөктин телекейи... Жырытык час печкенин жаркынына кыскылтырым жарыган онын тоомжылу жүзинен бис көстөрис албазыс. Ол кородозо, бис кородоп отуарыс, ачынза — ачынарыс, оморкозо — оморкоорыс, сүүнзе — сүүнерис, макасыраза — маказыраарыс, каткырза — каткыраарыс, кычырза — туруп чыгарыс...

(J. Каинчин.)

● 1. Бу эрмектер кандый куучыннын алынган? Слер чөрчөк сүүп жадыгар ба?

2. Жеримде, тоомжылу деп сөстөрдү турган будумиле ылгагар.

21. Кычыраар. Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөри? Адалгыш ла глаголдын башказын тартап беригер.

1. Агаш, өлөң, ан-куштар жасты мактап кожоңдооды. Эдискелү жаңы кожоңдор Алтай үстине жайыла берди!..

(П. Куч.) 2. Јастың жараш ойыны Эртечини эрте ойгосты.
(Ч. Чун.) 3. Пионерлер школдың жанында мячик ойнойт.
4. Бистин орооныс качан да болзо чечектеер. 5. Алтан-
жүзүн чечектер күдүчини уткыды.

● Туней тазыду сөстөрди чыгара бичигер.

22. Кычырып, глаголдорды көргүзеер. Олор кандый ойдө, кандый тоодо ло жүзүнде турганын жартагар.

Бу комыстың үнин
Мен кайкап тыңдадым.
Сындарга түшкен
Салкындык коолойт.
Үйелердин эткен
Керектерин тоолойт.

(Б. Суркашев.)

● Глаголдорды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер. Бичиген сөсколбулардын төс лө камаанду сөзин көргүзеер.

23. глаголдордың божодылган кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла керектү чийү тартыгар.

1. Сыгын ай жаңыр..., кузуктап барар ой кел... 2. Күле —
Каанның күмүш бажынан куу туман чөйилип жат...
3. Тууы көөркий балдарыла жарым ай кузукта... 4. Тууы
омок сүүнип, эмегенин эмди макта... (Ч. Чун.) 5. Јиген
јаак кугарып кал... , јидирген төңгөзөк јажарып өз... (Кеп
сөс).

● Кандый кожулталар коштыгар?

24. Кычыраар. Глаголдор кандый жүзүнде, кожултазы кандый, айдып береер.

I. Чындык најыны табарым,
Кижиге мен бүдедим.
Јүрегимди ончозын ачарым.
Јилбиркеттирерим, сүүттирерим.

(Ш. Шатинов.)

II. Төрөл јерим, кырларым,
Слерден ийде аладым.
Алтай јиит уулыгар
Эзенин ийет, тыңдагар.

(Б. Суркашев.)

25. Глаголдордын бұдүмин ле буткенин жартагар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктеринен буткенине аяру-салыгар.

Куучында, каткыр, ыйла, ашта, одында, жуукта, эркеле.

● Глаголдордын кажы ла учурлу бөлүктерин бой-бойынан чийү — чекле бөлип бичигер.

26. Глаголдорды чыгара бичийле, морфологический ылгамал эдигер (бй, жүзүн, тоо). Глаголды бұдүмиле ылгагар. Эрмектерди члендериле, куучын-эрмектиг бөлүктериле ылгагар.

Италиянын билимчилери солун шинжү өткүрген. Туранын ичинен айрылбас чымылдарды кырар аргазын бедреп, башка-башка өңдү чаазындар илгилеп салган. Көрөр болзо, көп саба чымылдар кызыл ла сары өңдү чаазынга жуулгылап турды. Анайып, кызыл ла сары өңдү чаазыннан чымылдар тудар кайырчактар жазап алган. Чымылдар удабай ол кайырчактарга толуп калат дежет.

2 §. Тегин ле колболу глаголдор.

Бұдүмиле глаголдор тегин ле колболу болор.

Тегин глаголдор бир ле сөстөн турар, темдектезе: бар, көр, иште, карар, каткыр, о. ө.

Колболу глаголдор эки сөстөн турар: төс глагол ло болушчы глаголдон. Темдектезе: барып жат, иштеп жүр.

Колболу глаголдын ойин, тоозын ла жүзүнн болушчы глаголдоры көргүзип турар. Темдектезе: көрүп ийдим, өзүп жадыбыс, билип аларыгар.

27. Кычырып, тегин ле колболу глаголдорды, колболу глаголдын төс ло болушчы глаголдорун көргүзеер. Озо баштап тегин глаголды, онон колболузын чыгара бичип, жартагар.

I. Күндер там ла соойт. Эртен-энгир кижинин колы тонуп турат. Ачу-корон кыш келип жат. Аш бу жыл тыг буткен. Государствого аш табыштырар план түрген бүде берди.

II. Эр улус жууга баргалы учинчи жыл өтти. Письмо до келбес болды, суру да угулбас болды. Фронттон Эрекеннен өскө бир де кижини жанбады. Уч жайдын туркунына колхозтын өлөнүн үй улус бойы эткиледи. Уч күстин туркунына ажын бойлоры согуп турган.

(С. Манитов.)

28. Болушчы глаголдор кожуп эрмекти бичип алыгар. Тос глаголдор-
ды бүдүмиле ылгагар. Тос ло болушчы глаголдың кажызында керектү
учур салынган?

1. Чакпынду суулары жалдалып... ,
Чагкыр туулары ышталып ... (Кок.)
2. Кок олонди көмө баспай
Кони жорго барып ...
Јаш олонди јайа баспай,
Јараш жорго барып ...
3. Орө коруп адып ...
Олтургенин сойып ... (Чун.)
4. Јааш јааш јаап ...
Менин бажымды суулап ...
Менин бажым сууланып ...
Менин јажым јемелип ...

● Глаголдордың ойин, јүзунин, тоозын јартаар. Карартылган гла-
голдордың лексический учурын јартап, синонимдер табар.

3 §. Колболу глаголдордың чын бичилери.

Колболу глаголдордың тос глаголы -уш, -уп, -ып, -ии,
-и деп кожулгалар алынып турар.

-Уш, -уп деп кожулталар төзөгөзи бир уиелү эрин чойи-
лер унду табышту глаголдорго кожулып јат (јунуп ал,
јүзүп јат). Арткан учуралдарда тос глаголдор -ыш, -ип,
-п деп кожулталар алынып турар (јүгүр-ип, ой-ып, кел-
ип, туу-п, үрк-п).

29. Колболу глаголдордың тос глаголынын кожулталарында кандый
учуралда -уш, -уп кожулта кожулат, качан кожулталары -ыш, -ип болот
берилген таблицадан көрүп јартап беригер. Кандый глаголдорго јук ле-
-п кожулта кожулат?

-а, -е, -о, -ө	-уш, -уп	-ыш, -ип	-п
ач-а, чой-ө ийде, коно	коруп, јонун јуруп, үр-уп, јун-уп	1) југурип 2) тойып 3) шуур-ыш	көки-п јутки-п уткы-п

30. Бичип алала, ылгап жартагар: -уп, -уп деп кожулталар канча үйелү, кандый үндү табышту глаголдорго кожулып жат?

көрүп жүр,
өзүп ал
өчүп жат
өдүп ал

конуп жат
болуп жат
уруп бер
туруп ал

жүрүп жат
үзүп ал
үрүп жат
күйүп жат

● Колболу глаголдордун кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

31. Колболу глаголдордун төс глаголдорына керектү кожулта кожуп, эрмектерди бичигер.

1. Ийттер кенетийин үр... чыктылар. Солун улус келгенин айылдын ээзи көр... ийди. 2. Сүрлү жараш чечектер жалаңдарда (өс)... жат. (Б. Сурк.) 3. Чуйдын жолун өрө-төмөн кошту машиналар (өт)... жат. 4. Городко журт жерлерден келген улус гостиницада кон... жат. 5. Кузук бүтпеген жылда тийиндер жыштан жышка көч... 6. Буды талтак, ичи чербек, көзи тосток, оозы жаан — кургак жерге жүр... болбос. (Таб.)

32. Берилген глаголдорго керектү кожулталар ла болушчы глаголдор кожуп, колболу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Жүр, көр, өч, өс, бол, ук, үс, ур, сөк, төк

Көргүзү: жүрүп жат, ...

Je төзөгөзи бир үйелү -уп, -уп кожулта алынар глаголдорды төзөгөзи эки үйелү, калганчы үйези ачык, -п кожулта алынар глаголдордон ылгаптырар керек, темдектесе: көр-үп — коры-п, коркы-п; уг-уп — уткы-п; жүр-уп — жүтки-п.

33. Берилген сөстөрдү төс глагол эдип тузаланып, кожултазынын чын бичилерин жартаар. Караргылган глаголдорды бүдүмиле ылгаар. Кезик глаголдорло эрмектер тургузып, оларды члендериле ылгаар. Глагол эрмектин кандый члени болун турар?

Тудуп, туруп, уткып, ундып, корып, коркып, **жортуп**, мүргүп, жүткүп, **кекип**, көрүп, куруп, толуп, **толып** (тол, толы деген глаголдораан), уруп, **түрүп**, жүрүп, болуп, **бурып**, сүрүп, сүртүп.

34. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып бичиир. Глагол куучын-эрмектин кандый бөлүгүнөң бүткөн жартаар. (Бүдүмиле ылгайла.)

База бир кыш өд...п калды. Ончо тындулар жасты утк...п сүүн...п тургандый. Удабас баштапкы көк өлөн өз...п келер. Онон ыраак түштүктөн куштар уч...п келер. Күүк көк...п, сүүн...п кожондоп баштаар. Койчылар турлуларына көч...п баштаар.

35. Текстте не керегинде айдылганын куучындаар. Колболу глаголдорды табала, оорды бүдүмиле ылгап, кожуталарын жартаар.

Адарунын короны — көп ооруларга сүрекей болушту эм. Же мындай тузалу эм эдерге адарунын коронын алган кийинде адару өлүп жат. Эмди десе Польшанын учёныйлары сүрекей эптү арга тапкан. Адарунын билезин аңгыла жазаган (ичинде электрический ток өдөр сабактарлуу) рамдарга отургызып жат. Керек болгон тужында токты божодып жат. Адарулар коронын тамчыладып ийет, бойлоры десе өлөрдөн болгой, бир де эмеш уйдабай жат. Анайып, бир биле адарудан күнине 6 грамм кургак корон алып жат.

36. Кычырып, колболу глаголдордын бүткенин ле чын бичилерин жартап беригер.

1. Тегин јолго токтобой,
Онон ары јортул ийди.
2. Алты кулакту айгырдын
Уйуктап јатканын көрүп алды.
3. Ак булутты аралап,
Көк булутка көмүлүн јүрөт.
4. Алтан алып јүгүрүп келди.
Аттын ээрин алып ийди,
Эрен-Чоокырын агыдып ийди.
«Алтайына амырап јүр,
Аржан суудан ичип јүр» — деди.

(Кай чөрчөктөн.)

37. Кожуталардын божодылган табыштарын кожуп, бичигер.

1. Чанкыр трактла машиналар ары-бери өдүж...п јатты. Андый машиналардын бирүзинде алты бала город јаар үренерге баргыла... јатты. Олор јолдын эки јанындагы агаштарды көр...п брааткан. 2. Балдар, омок, ачык-јарык бол...п јүригер. 3. Карабаш јенил тынып ийеле, козин араай јум... п, амыр уйуктай берди. (Л. Кок.) 4. Јети јашту

Кичемкей түнيله жанып брааткан куулардын табыжын удаан уг...п жаткан. Уулчак нени де түженип, жүзин ачымчылу жуур...п турды. 5. Ачык көзнөктөрдөн балдардын кожонгы угул...п турды.

38. Эрмектердин төзөгөзін чыгара бичигер. Колболу глаголдор кайда бүткенин тартап беригер.

1. Май айда баштапкы ла жааш көнөктөн ургандый жаап ийди. Суулар тыг кирип, жарадынан ажып чыкты. 2. Быжыл улус өлөңди эрте божотты. 3. Пионерлер сборында жылбилү сурактар шүүжип жат. 4. Өлөң тартар ишти колхозчылар механизировать эткен. 5. Мен чадырдан чыга кондым. Тан атту үч кижиле жортуп келди. (С. Тока) 6. Тенгерикий чыдырт эдет, темирдий шынгырт эдет. (Кай чөрчөктөн.)

39. Берилген сөскөлбулар айдылаачы болгондый эдиле, эрмектер тургузаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган?

Көргүзү: Николай Улагашевич кайчы болгон.

Кайчы болгон, үлгерчи болгон, үредүчи болор, ремонттировать эткен, изү болгон, күчтү болгон, жалт этти, күзүрт этти.

4 §. Токтодулу глаголдор.

Глаголдор — ба, -бе, -бо, -бө, -па, -пе, -пө деп кожулталар алынып, действие болбогонун ла болбозын көргүзүп турар.

Темдектезе: барба, бичибе, табыштанба, келбе.

Токтодулу глаголдор тургуза, өткөн, келер өйдө турар, көп тоонун, жүзүндөрдүн кожулталарын алынар. Темдектезе: мен барбай жадым, бис барбадыс, сен барбадын, олор барбагандар, мен барбазым.

40. Кычырып, карарткан глаголдордын токтодулу төзөгөзін көргүзө-ер. Олордын ойин, тоозын, жүзүнүн тартагар.

Текстти токтодулу глаголдор тузаланып куучындагар

МЕЕЛЕЙ ӨДҮК.

Карабаш араай турала, Койлонын өдүктөри жаар көрди. Ол эки өдүгүн жастанып алала, уйуктап калган эмтир. Карабаш аргазын таппай турды. Ол бир эмеш турала, энезинин илмекте илип салган көктөлбөгөн тере меелейлерин алды. Койдын терезинен эткен жаан меелейлер Кара-

баштын будына жарай берди. Меелейлер будынан **түшпезин** деп, кажыктарынан кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу эмтир. Карабаш тонын да жетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн жүгүрди. Же Карабашка бүгүн эгирде жыңылаарга **келишпеди**. Тере меелей карга өдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштын оноң ары барар аргазы торт жок болды. (Л. Кок.)

41. Кандый глаголдорго үнгүр туйуктан, кандыйларына тунгак туйуктан башталган кожулталар кожорын эске алынып, токтодулу глаголдор будурип бичигер.

Мойно, боли, өөркө, тургус, чап, ташта, кас, ич, сал, жан.

42. Токтодулу глаголдордын ойин, жүзунин коргузеер. Бир кеп состиң учурын кыскарта жартап бичигер.

1. Иштенкей кижн аштабас, жалку кижн байыбас.
2. Адучынын огы аспас, ажарынкайдын жолы бузулбас.
3. Тон жерге казык кирбес, тон тенек жопкө кирбес. (Кеп ле укаа сөстөр.) 4. Энемнин эдип берген жуурканынын жигин тиштеп болбодым. (Таб.)

43. Токтодулу глаголдордын кожулталарын тургузып бичигер.

Качан да оройты...с керек, ойди калас откүр...с керек. Баштап алган керегинди учына жетир...генче ташта... . Уредүде, иште шалыр бол... . Бойынды ару-чек тут. Айылдын ичин јудат..., кийимди кирлет... . Улус ортозында тын табыштан... , улуска чаптык эт... . Улусла кезем, кату куучындаш... . Кижиге јалакай, күндүзек ле киленкей бол.

● Кандый табыштан башталган кожулталар коштыгар? Ненин учун?

5 §. Глаголдордын кеберлери.

Глагол беш кеберлү: Ойлү (үренип јат, үренди, үренген), молју (үрензе), јопсинер (үренгей), амаду (үренерге), јакылта (үрен).

6 §. Ойлү кеберлү глагол.

Ойлү кеберлү глаголдор тургуза, откөн лө келер ойлү болор, јаныс ла көп тоолордо јүзүндерле кубулар.

44. Улгерди кычыраар. Ойлу кеберлу глаголдордын бйин, тоозын, журунин коргузеер.

Агаш аразына барзан,
Анда андар журуми керегинде
Ак карда история бичилет.
Анчы оны кычырганда
Агаш аразында журумди билет.
Ак борукту тонгош тозинен
Агас кулук жолын баштаган.
Какпак таштын алдынан
Кара киш мантап барган.
Жылбындууш кулугур тулкучек
Жыраалар ортозында жемзенген.
Улып-улып ач борулер
Узак тайгадан тушкулеген.
Тойынбас тарал мош бажында
Тобого токтоп соодонот.
Байбак моштин тазылында
Тийинг ажанып отурат.

(J. Кыдыев.)

● Башка-башка ойлу кеберлу глаголдор тузаланып, кажы ла анын журумун коргузеер.

45. Ойлу кеберлу глаголдордын алдыла чийучек тартыгар. Олорды бско ойлордо тургузып беригер.

Жут кундерлу кус огти. Карлу шуурганду кыш келди. Жалангар ла кыралар ак кебисле буркелген. Агаштар, жыраалар, тонгоштор кар борукту тургулайт. Кар кунге мызылдап жадат.

Же соок кыш жажына турбас. Ойи жетсе, кун изиир, кайракан кар кайылар. Катап ла жараш жас келер.

46. Кычыраар. Ойлу кеберлу глаголдордын учурын, грамматический темдектерин коргузеер. Келер бйдин глаголдорун чыгара бичип, олорды будумиле ылгагар.

1. Кобы-икти эдектей кожонго барып жадырым. (Е. Брош.) 2. Оскурген агаштар колхозтын садын да, ажын да корыыр. 3. Майма суу корым ташту, калын жышту Чадрат тайганын элбек эдегинде жыраа агашка буркеткен курее кажаттын алдынан башталып чыккан. 4. Лиза Чайкина Руно деп деремизинде баштапкы пионерский отряд тозогон. 5. Бийик ажуга чыгып келгемде, чанкыр тенгери ачыла берет. (С. Сур.)

47. Кычырып, глаголдордын ойин, тоозын ла жүзүнин жартагар. Баштапкы столбикке тургуза ойдинг, экинчизине өткөн ойдинг учинчизине келер ойдинг глаголдорын чыгара бичигер.

Чуйдын трагынан чыгып, бис Жүс-Тыт деген суунын күринен келип кечтис. Мында агаштан болгой төңөш тө жок эмтир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскүлөп жатканы көрүнди. Олордын өңдөри де боро, бүрлери де сүрекей чичке эмтир. Мындай ок талдар Курайда өзүп жат...

Жүс-Тытты жакалай өскөн талдардын чырбаалдары колболыжып, кижиге өдүп болбогодый турат.

Айдарда, бу жерде өзүм өзөр аргалу. Мындагы кыштын соогы өзүмнүн өзөгүн тоңурбай жат. (А. Коп.)

48. Ойлү кеберлү глаголдорды көп лө жаңыс тоодо жүзүндөргө кубултыгар. Кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Үренип жат. Үренет. Үренди. Үренген. Үренер.

49. Учындагы тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, глаголдорды ойлөргө кубултып бичигер.

Сат — садар, садатан. Тут, жап, тап, тургус, кес, төк, чык, эш, аш.

● Берилген глаголдордо 2—3 эрмек сананып бичигер. Олор кыйгылу, суракту, табылу болзын.

50. -Атап, -етен, -итон деп кожулталу ойлү кеберлү глаголдор учурыла өткөн ойди, келер ойди көргүзөр эдип, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: Таадам жаш тужында киши адатан. Бу уулдар эртен аңдап баратан.

Адатан, чыгатан, көргүзөтөн, тарайтан, өзөтөн, келетөн.

51. Улгерди кычырып, ойлү кеберлү глаголдордын грамматический темдектерин жартагар.

ШООР.

Комыргай да болзом, качан да
Колдон түшпей жүрөтөм.
Кичинек койчы озодо
Шоорды жаап эдетен.
Жүреги сүүнип жүрзін деп,
Жүзүндөп мени ойнодотон.

Арка-тууга чыгала,
Алтайына көрөтөн.
Көстин жажы мелтиреп,
Табыскактап шоорлойтон.
Жайым учкан үнимди
Жайзан-байлар каргайтан.

(А. Ередеев.)

● Карарткан сөстөрдүн бүткөн эбин жартагар.

52. Баштап салган куучынды оной ары уалалтып бичигер. Глаголдор-
ды башка-башка ойго, жүзүндөргө тургузаар.

ЭКСКУРСИЯГА ЖҮРГЕНИ.

Бис городко экскурсияга жүрдис. Анда бис көп солун
неме көргөнис. Оны ончозын мен куучындап берейин.

53. Текстти кычырала, онойдо ок кееркемел чум-кеберлу эттире
куучындап бер. Глаголдордун чын бичилерин жартагар. Олор кандый
ойдо, жүзүндө.

Жас келген сайын эбире кырлар күнүн жажарат, туулар
көк түдүскекке көмүлгөн амыр үргүлөп турат. Күнге кана-
ды жалтырап кастар кайдаар да учат. Ичкери жалаңда
трактор жер сүрөт. Меесте койлор отойт. Мынын ончозы
кижинин жүрегин сүүндирет! Кууктер үн алыжа көкижип,
кижини кайдаар да кычырат!

● Карарткан сөстөрдүн чын бичилерин жартап беригер.

54. Чокым-жарт кычыраар. Глаголдордун ойин көргүзүп турган ко-
жулталарын аңылап беригер.
Үлгөр кандый санаа алындырат.

Жылдар өдүп, түмөн чактар ыраган.
Жылдыстарды көп үйелер кайкаган...
Килең ару тегерилү түн турды.
Кичинек уулчак чадыр айылда отурды.
Түнүк өткүрө түмөн жылдыс көрүнөт,
Тирү, тыңду немелердий билдирет.
Уулчак узак уйкузырап тым жатты,
Түш жеринде турген учуп баратты.

(Э. Палкин.)

Кажы ла эрмектен өткөн ойдин глагол-айдылаачызын баштаачызыла
кожо чыгара бичип алала, өткөн ой көргүзөр кожултанын алдыла чийү
тартыгар.

55. Кычырып, глаголдордын ойин, олордын кожултазын көргүзип беригер.

1. Кыштын кары кайылар,
Кырланда катап куук эдер.
Жажыл бүрин шууладып,
Жайлуга катап жас келер... (А. Кок.)
2. Озочыл уреду жөнуге экелер. (И. Коч.)

56. Глаголдорды тургуза ойто аб керектуу жүзунге тургузып, үлгерди кычыраар.

1. Олон тартып барган чанактын
Чөйлип барган изи жат...
2. Орооныстын устинде
Оттор арбадый жаткыла...
Отурган улус көзінде
Ак жылдыстар мызылда...
Ол — Октябрь отторы
Жүрөктерде тызырайт.
Октябрьдин чедиргендери —
Спутниктер учкула...!
Мындый улу кайкалды
Кижини көрөтөн тур... ине!

(Б. Укачин.)

● Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын талдап, чыгара бичигер. Баштаачылары кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган, кандый кожулта алынган?

57. Кычыраар. Слердин кем болор куунеер бар? Келер ойдин глаголдорун тургузып бичип беригер. Карарткан глаголдордын ойин, жүзунин жартагар.

1. Жажым једип јааназам,
Озочыл койчы **болорым**.
Сууген төрөл јеримде
Герой деп **бодолорым**. (В. Кач.)
2. Керек болзо, мен де
Тенериге чыгарым,
Космосты өдө учуп,
Ай үстине конорым. (Ч. Енч.)

58. Эрмектерди кычыраар. Откөн ойдин глаголдорунун кожулталарын коргузеер. Учурин, чын бичилерин жартагар. Кандый состор јаан буквадан бичилген?

СИБИРЯКТАР.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын кату жылдарында сибиряктар ат-нерелү жалтанбазыла макка кирген. Олор Төрөлине чындык болгонын көргүскөн. Төрөли бойынын уулдарынын ат-нерелү жуучыл керектерин бийик баалаган.

Неден де жалтанбас жуучылдардын тоозында бистин Туулу Алтайдын уулдары база болгон. Советский Союзтын Геройы Гордополов Геннадий Дмитриевич Горно-Алтайскта чыккан. Ол Днепр сууны өштүдөн корулаарында ат-нерелү турушкан.

Майма аймакта чыккан Тартыков Семен Владимирович — база Советский Союзтын Геройы. Ол өштүнин танктарына удурлажар тартыжуда бойынын ротазын корып, танктын алды жаар гранаталу калып ийген.

59. Глаголдорды өткөн ойго тургузып, учурына келиштире адалгыш эмезе солума кожуп бичигер.

Көргүзү: нөкөрине иженди, ол иженген.

Ижен, кожондо, жарыш, жура, жүр, чеберлен, туруп чык.

60. Кычырып, глаголдордын грамматический темдектерин жартатар.

Мында коркышту өрт болгон.
Мөнкулик мөштөр тызырап күйген.
Жерден жалбыш текериге жеткен,
Жылдыстар кайылып, жерге түшкен.
Түндү-түштү өрт күйген,
Таштары кызып, тайгалар оодылган.
Түндү-түштү жерин корулап,
Жеримнинг улузы мында турушкан.

(Б. Укачин.)

● Учур кочүрө айдылган састорди көргүзөөр.

61. Глаголдор кандай кожулга алынган, кандай ойди көргүзөт? Эре-мектердин төзөгөлөрүн чийу тартып темдектеер.

АЛТЫН-КОЛ.

Озогы чакта Чолушманда Чокул деп кижини журтаган. Ол андап жүреле, ат бажынча алтын тапкан.

Ачаналу жылда ол ат бажынча алтынды ашка толыырга айылдар сайын баскан. «Ат бажынча алтынды аяк арбага алыгар» — деп, албатыга жарлаган. Же оны алар кижини чыкпаган. Чокул басып-басып, чөккөнөлө, бийик туу-

га, чыгала, «Ат бажынча алтын аяк арбага јарабаган болзо, мынан ары албатыга јар болзын» — дейле, туунын бажынан јанындагы көлгө мергедеп ийген.

Онон улам туу Алтын-Туу, көл Алтын-Көл деп адалган.

62. Глаголдорго келер ойдин кожулталарын кожуп, бичип алыгар. Караткан орфограммалардын чын бичилерин ундыбагар.

1. Коркыбас нөкөрине киле... ,
Коркынчак бойына киле... .
2. Коркынчак очок ажыра кекен... ,
Кыр ажыра шыйдам көргү... .
Јенинин алдында јудругын түүн... .
3. Ачынган кускун јер чокы... .
4. Салкын тууны јемир... ,
Сөс јонды көдүр... .
5. Мал киштежип таныш ... ,
Улус угужып таныш

63. Глаголдорды келер ойдо тургузып бичигер. Чын бичилерине ајару салыгар.

К ө р г ү з ү : јара — јараар, ...

Јара, кайла, ижен, сели, кери, јуу, тушташ, озоло, ойгос, тургус.

64. Бу глаголдорды токтодулу кеберлү эдип, келер ойго тургузып, көргүскени аайынча бичигер.

К ө р г ү з ү : кайла — кайлаба — кайлабас.

65. Сөсколбуларды кычырып, қарарткан сөстөрдө эки түней буква кандый табыштарды темдектегенин јартагар.

Јылулап **ороор**.
Тайгалар **кериир**.
Солунды **кайкаар**.
Јалын **төлдөр**.
Ажыра **калыыр**.
Өлөн **белетеер**.

Төрөл **ороон**.
Јиит кижі
Каарган калаш.
Төөлөр күчтү.
Јеерен ат.
Малды **тооло**.

● Глаголдорго морфологический ылгамал беригер.

66. Узүкти чокым кычыраар Глаголдорды өйлөргө бөлип чыгара бичигер.

Јайдын сырангай ла тал-ортозы турган. Тайгада чечектер јайылып, балтыргандар өзүп келген өй болгон.

Эликтин чаабы сыйтылдада эдип, энезин кычырып турган. Олөнгө керик чөл дө жажара берген жатты. Кайдаар ла көрзөн: балалу куштар чуркурайт, жажынып турган чечектер мелтирежет.

Уур санаалар ундылып калгандый, жүректин ачузы жылыйып калгандый... Канчаны жыргаткан кайран жай! Элбек чөллө нени де сананбай, аргымак атту жаныс ла мантадып жүрер күүнүн келет. Аргымак атту чөлди мантадып өдөтөн чилеп, кижиге жүрүмдү өдөтөн болзо, кандый жеңил болбос эди? Же чөл элбек, аргымактын туйгагы темир эмес. Түнгөй ле жойу барарга келижер.

(Л. Кокышев.)

● Орө берилген үзүктү такып жылбиркеде кычырыгар. Шүүлтезин жартап алыгар. Куучындап беригер. Бажалык таап алыгар. Бойыгар жылбилү куучын бичигер.

7 §. Глаголдордун жүзүндөрлө кубулары.

67. Таблицаны кычыраар. Тургуза, өткөн, келер өйдүн глаголдоры жүзүндөрлө кубулып, кандый кожулталар алынып турганын шиндеп көригер.

ЖАНЫС ТОО	КОП ТОО
Тургуза өй	
1-кы ж. мен иштеп жад-ым	бис иштеп жад(ыб)-ыс
2-чи ж. сен иштеп жад-ың	слер иштеп жад-ыгар(аар)
3-чи ж. ол иштеп жат	олор иштеп жат(а)(ылар)
Өткөн өй	
1-кы ж. мен иштеди-м	бис иштеди(би)-с
2-чи ж. сен иштеди-ң	слер иштеди-гер
3-чи ж. ол иштеди	олор иштеди(лер)
Келер өй	
1-кы ж. мен иштеер-им	бис иштеер-ис
2-чи ж. сен иштеер-иң	слер иштеер-игер
3-чи ж. ол иштеер	олор иштеер, иштегилеер

Сурактарга каруу беригер.

1. Тургуза, өткөн, келер өйдүн глаголдоры жаныс тоодо 1-кы ла 2-чи жүзүндөрдө түнгөй кандый кожулталар алынып жат? Таблицадан темдектеп беригер. 3-чи жүзүндө кандый тоодо кожулта алынар, кандый тоодо алынбай жат?
2. Коп тоодо кандый кожулталар алынып жат?
3. Коп тоодо жүзүндөрдүн кожулталарын кыскарта канайда айдар аргалу? Таблицадан темдектеп беригер.

68. Таблицада тузаланып, тургуза ойдин глаголдорын жүзүндөрлө ку бултыгар.

Жүрет, туру, отуры, кычырат

69. Таблицада тузаланып, өткөн ойдин глаголдорын жүзүндөрлө ку бултыгар.

Келетти, тындаган, келбеди.

70. Глаголдорды үч ойго тургузып бичигер, жүзүндөрлө кубултыгар.

Јалкуурба, бүктебе.

71. Табышкактарды кычырып, глаголдордын ойин, тоозын ла жүзүнин айдып беригер, глаголдорды чыгара бичип, коргузу аайынча јартамал беригер.

Кбргүзү: чыга конды — тург. ой, 3-чи ј., јангыс тоо.

Килег кайа јарыла берди, јылангаш чыга конды. 32-ак ат, ортозында ойлок јеерен ат. «Тий» дезем, тийбес, «тийбе» дезем—тийер. Јарда јарганат јапшынып калтыр. Беш эмеген тош јуктеңип барат. Аркадагы кайыгдар јангыс аай ээлип калтыр. Чуй ичинде Боббой кам тунур согуп камдайт.

● Табышкактардын карууларын бойынын јерине тургузып бичигер.

Кижинин кабыргазы, беш сабар ла тырмактар, јилик, тил ле тиш, эрин, кулак, јүрек.

72. Глаголдорго удура учурлу глаголдор таап бичигер.

Кбргүзү: коргузип јат — коргүспей јат.

Сананып јат. Кууизейт. Күнзейт. Озолобогон. Јендирт-тис. Таптым. Кичеенбедис.

● Бичиген глаголдордын кезигиле эрмектер айдыгар.

73. Текстти кычырала, тос шүүлтезин айдып береер. Кичинек кызы чактын кылыгы јарады ба?

Таскадунын глаголдорын 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүндөрдө тургузып бичигер.

КОС ЈОК КИЖИ.

Кос јок карган кижи чеденге киретен эжиякти таппай, сыймаадап, азып јурди. Бир кичинек кызычак јүзүрин

барала, ол карганакты јединип алды. Кичинек сабарлу колдор јединген јер јаар ол киж и уккур басты. Карганакты эжиктен кийдирип ийеле, кызычак ойноп сала берди.

Ол тушта мен ол карганактың чырайын көргөм. Јердин үстинде андый быйанын айдынган, андый јалакай чырай көрбөгөн ошкожым.

74. Скобкадагы глаголдорды келер ойго, керектүү жүзүндөргө тургузып бичигер.

1. Бис ташту суулар (кеч), кайыр боомдор (өт). 2. Чапкан өлөңди сууга өткүрбей, кургакка (обооло) керек. 3. Алан анчада ла јайлуга көчөрин тың (суу). Энези ол тушта колхозтын уйларын (саап тур). Олор јаантайын Согонду кырдын ары јанында Марчалунын ичинде (јайла).

75. Глаголдорго откоп ойдин кожумталарын кожуп, эрмектерди бичип алыгар. Кожумталарының чың бичилерин јартагар.

1. Көп јайлар јажарып өт...
Канча кыштар соогын көргүс...
Бир мун тогус жүс он јети жылда
Тенери кукуртиндий восстание баштал...

2. Ойгор Ленинин улу адын
Ол тушта Арбачы база ук...
Јаанду-јашту кыйналган албаты
Јүрегинде ырысту оны ада... (П. Куч.)

3. Алтайдың бийик тууларына,
Ак чөл јалаңдарына
Сүүнчилу јар угулып кел...
Албаты каймыгып туруп чык... (П. Куч.)

4. Кайран тынын кысканбай,
Кыйналган албаты туруп чык...
Көзи канду јутпалардан
Јайым јурумди айрып ал... (П. Куч.)

● Кожумталарды кандай ээжиге тайанып коштыгар?

76. Тегин, колболу, токтодулу төзөгөлү, башка-башка ойдо лө жүзүнде турган глаголдорло тuzаланып, журукла куучын тургузыгар.

● Сурактарга каруу беригер, жакыттарды бүүдүригер.

1. Глагол дегени не?
2. Бүдүмиле глаголдор кандый төзөгөлү болуп жат? Тегин колболу, токтодулу төзөгөлү глаголдор темдектен беригер.
3. Глаголдын өйлөри керегинде нени билип алганыгарды куучындап беригер.
4. Жүзүнниң кожуталарын эске алынып, олордын таблицадын тургузыгар. Таблицагарла тузаланып, кандый бир глаголды жүзүндөрлө кубултып беригер.
5. Глаголдо канча кебер бар?

8 §. Молју кеберлӱ глагол.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болотон эмезе болбойтон айалгазын ла аргазын көргүзүп жат. Темдектезе: Күн айасса, Балдар экскурсияга барар. Жарадына келип көргөжин, шилдий суунын жаражын! Молју кеберлү глаголдын төзөгөзине -за, -зе, -зо, -зө; -гажын, -гежин, -гожын, -гөжин, -кажын, -кежин, -кожын, -көжин деп кожулталар кожулып бүдет: барза, үрөнзе, ойнозо, тушташса, жүргүссө, жангажын, ойногожын.

77. Молжу кеберлү глаголдордын учурын жартап беригер. Олор кандый кожулталардын болужыла бүткенине аяру салыгар.

1. Улус жуулза, жуун башталар. 2. Күн чыкса, чалын кургаар. 3. Малчылар, койчылар — ончозы көчүп жүрер улус ине. Жай болзо, тайгага чыгар, күс келзе, өзөккө түжер. «Меге кем де чаптык этпес, малым ла жакшы турза, меге өскө не де керек жок» — деп, Борлой сананды. Тайга чыкса, талбас адым, өзөккө түшсе, өлбөс адым.

78. Молжу кеберлү глаголдор бүдүрүп бичигер.

Жаран — жаранза, жарангажын. Иштеп жүр, божоп, токтобо, кеч, сүүн, бас, эрик, эрмектен, угуп ал, көргөн, көрүп турган, жүрер.

-За, -са ... деп кожулталу молжу кеберлү глаголдор жүзүндөрлө ойлу кеберлү глаголдорло түнөй кубулып жат.

Жаңгыс тоодо

Көп тоодо

1-кы 1. мен барзам

бис барзабыс

2-чи 1. сен барзан

слер барзагар

3-чи 1. ол барза

олор барза

79. Кычыраар. Молжу кебердин үнгүр туйуктан ла тунгак туйуктан башталган кожулталары тозогөзи кандый табышка токтогон глаголдорго кожулып турганын жартагар.

1. Уулым сонгында чыдаза, уулдар ортодо эр болор. Алакан жайып иш тутса, албаты ортодо макталар. 2. Жаңгыс кижичыдабаза, эл-жон чыдаар. 3. Ат киштепсе — билижер, кижичермектешсе — таныжар. 4. Алын туйгак кайда-арбасса, кийин туйгак анда ок базар. (Кеп сөс.) 5. Жолдош күйгөн тыттын жанына жүгүрүп келзе, кураан көңдөйлөп күйүп калган тазылга киреле, кысталып калган эмтир. (Л. Кок.) 6. Машинаны чеберлезе, ол узак та, жакшы да иштеер. 7. Кожондоор болзо — уни чичкечек, бијелеер болзо — буды јенгилчек. (С. Сур.) 8. Колы иштебезе, коногында јиири јок болор... Адарудый болбозо, ажы-тузы јок болор. (Чев.) 9. Тууразынан көргөжин, учы көрүнбес Алтын-Көл. Устинен төмөн көргөжин, күскүдий јараш Алтын-Көл.

80. Точкалардын ордына молжу кеберлү глаголдордын кожултазын кожуп бичигер. Эрмектерди члендериле ылгаар, бу канча төзөгөлү, кандый эрмектер тартагар.

I. Жайдын күни кел...жин, жажыл жадар Алтайым.
Күстин күни кел...жин күрен-сары Алтайым!

II. Кышкыда боро кушкаштар уйазын жылулап тур...сооктор болорынын темдеги. Кас будын көдүрип, жаңыс будына тур...а, сооктор тыңгырынын ыразы. Печкенин ыжы өрө көдүрилбей, жерге жайылып тур...а, жылу күндөр болорынын темдеги. Кышкыда түнде жылдыстар мызылдажып, чагылыжып тур...а, сооктор тыңгырынын темдеги.

81. Ойлү ле молжу кеберлү глаголдорды көргүзип, карарткан сөстөрдү бүүмиле ылгап, чын бичилерин тартагар. Жүзүнүн үстине темдектегер.

1. Мун албатылар бириксе, солонгудан жараш болбос беги... (К. Кош.) 2. Бис жолго чыгып, идиргеннин чик жок ырай да берген болзобус, мен токынап болбой брааттым. (Ч. Айт.) Жолго чыгып келеристе, машинанын колесолорынын алдында асфальт көни күүлей берди. (Ч. Айт.) 3. Жаш-өскүримнин жыргалын көргөмдө, жараш чечекке мен курчададым. (П. Куч.) 4. Жарадына келип көргөжин, шилдий суунын жаражын! (П. Куч.) 5. Кышкыда агаж аразына кирзен, чөрчөк жери сеге көрүнөр. (А. Ад.) 6. Аткыр күлүзүн чечип ийерде, карган өбөгөн оны кучактай алып, каны карара кадып калган эрди ле жаагына окшоды.

82. Үлгерди кычырып, төс шүүлтезин тартагар. Үлгер бистерди неге кычырат? Молжу кеберлү глаголдорды чыгара бичип, кожулталарынын чын бичилерин тартагар.

МӨРӨЙГӨ КЫЧЫРАРЫМ.

Эне, мен чыдазам,	Эне, мен чыдазам,
Эбиге улусла таныжарым.	Эрте ишке чыгарым.
Кажы ла кижиге жолыксам,	Иште жөнүлөр алзам,
Карындажым деп адаарым.	Мөрөйгө улусты кычыарым.

83. Берилген сөстөрдүн лексический ле грамматический учурын тартагар. Адалгыш ла глагол алала, жүзүндөр ле кубултыгар. Жүзүнүн солумалары бойлоры кожулта алынат па?

Адалгыш ла глагол алала, жүзүндөр ле кубултыгар. Жүзүнүн солумалары бойлоры кожулта алынат па?

Көөрөм, көөрөди, көөрөш, телкем, элбек, жөмөжөр, көки, жилбилү, куучын, амаду.

Бир глаголды ойлү (тургуза, келер өткөн), молжу кеберлерге тургузып беригер.

84. Скобкадагы глаголдорго молжу кебердин кожулталарын кожоло, керектү жүзүндөргө тургузып, эрмектерди бичигер.

1. (Жорт) — жол аларын, (жолыгыш) — сөс угарын. 2. Жакшыркабай (жүр), жакшы жолло барарын. 3. Бир катап (меке-ле), экинчизин мекелеп болбозын. 4. Агын сууны кемеле (кеч), кайыкту экүлөп эжер керек. 5. Керде-марда шокчылдар (табар), госуларствонунг јөөжөзин, калганчы тамчы каным јоголгончо, **корулаарым!** (П. Куч.) 6. Кайдаар ла (көр) эбире балдар, табыш, каткы-кожонг эмтир. 7. Жакшыга (јанаш), жакшызы јуугар. 8. Алтындый ажыс (быш), албатым оны оморкоп кезер. 9. Јалбагынанг (јат), күн де орой чыгар. 10. Балыктап билбес (бол), суу чайбалтпа.

● Карарткан сөстөрдү бұдүмине ылгагар.

9 §. Јөпсинер кеберлү глаголдор.

Јөпсинер кеберлү глагол кандый бир действиенин боло-рына јөпсингенин эмезе күүнзегенин көргүзип јат, тем-дектезе: 1) Эмилдү агаштын будагы эзин-салкынга ээл-гей, эдискедий үнибис калык-јонго јайылгай. 2) Айга айланып јеткенисти јер-телекей кайкагай.

Јөпсинер кебер -гай, -гей, -гой, -гөй, -кай, -кей, -кой, -көй деп кожулталардын болужыла бұдет: баргай, үрен-гей, орогой, көргөй, чыккай, өскөй.

Јөпсинер кеберлү глаголдор жүзүндөргө ойлу кеберлү глаголдорло түнгей кубулып јат.

ЈАНЫС ТООДО

1-кы ј. мен иштейдим

2-чи ј. сен иштегейинг

3-чи ј. ол иштегей

КОП ТООДО

бис иштейигис

смер иштегейигер(еер)

олор иштегей

85. Глаголдорды јөпсинер кеберге тургузып бичигер. Кожулталары-нын чын бичилерине ајару салыгар.

Јаран — јарангай; озоло, өскүле, ак, кичее, јынгыла, кемзин, тооло, төк.

86. Бичигер. Јөпсинер кеберлү глаголдордын алдыла чийү тартаар. Олор кандый кожулталардын болужыла бүткенин ле чын бичилерин јартагар. Мензинер адалгыштарды база көргүзеер.

1. Омок бистин кожоныс Алтайыска јайылгай. 2. Түжүмдү бүткен ажысты өмөлөжип јуугайыс. 3. Че-чектер јыдынанг јүрегис эзиргей, олор алдыста салкынга энилгей. (А. Ад.) 4. Јаскы кеен Алтайда салкынга мааны

132

89. Глаголдордын кеберин адап, учурын жартагар.

1. Кижн јыгылган болзо, турарга болуш. Карган улуска, кичинек балдарга јол кечерге болушпаска болбос. 2. Кижн бойынын ижин сүүзе, оны јилбиркеп этсе, оны бұдүрерге де јенил болор.

● Амаду кеберлү глаголдорды чыгара бичип алыгар.

90. Глаголдорды озо келер ойго тургузала, оной амаду кеберге тургузып бичигер. Кожулталардын чын бичилерине ајару салыгар.

Тут — тударга, кел — келерге, сүү, шуу, коры, боли, мөройлош, болуш, барба, тап, сук, мендебе.

91. Кычылала, глаголдордын кеберин жартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Учарга, артпаска, билип аларга, јааназа, үренип божозо, јарангај, онжигей, јаратсын, иштейли, көргөжин, иштеерде, төзөлөр, көптөдип јат.

92. Амаду кеберлү глаголдордын кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Олор эрмектин кандый члендери болгонун коргузин, алдыла керектү чийү тартыгар.

1. Јайлуга көчөтөн ой јеткен. Бүгүн эгирде айдын ак толуну көрүнзе, эртен тура көчөргө јараар. (П. Куч.) 2. Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, , је үренчи онын алдынан учуп чыкты. (Чөрч.) 3. Јалку иш этпеске шылтак бедреер, курсак ичерге озо келер. (Кеп сөс.)

11 §. Јакылта кеберлү глагол.

93. Айдылган амадузыла эрмектер кандый? Озо јартап алала, үнле көргүзип, угуза кычырыгар.

1. Мөройдин тебүзин там тыгыдыгар! 2. Алтайыстын агажы көптөзин. 3. Олой ижинде техника бир де калас турбазын деп јеткилдейли. 4. Бастыра ороондордын пролетарийлери, бириккилегер! 5. Балдар, ишти сүүгер, күнүн сайын тузалу нени-нени эдип турыгар! 6. Озочылдардан тем алзын. 7. «Алтайдын чолмоны» газетке бичидерин ундыбагар! 8. Јаантайын күн болзын! 9. Алтайым јажына јажарып турзын. Албатым онжип, амыр јатсын. (Б. Укачин.)

3—4 јакарган эрмектер чыгара бичип алыгар. Кандый кеберлү глаголдор эрмекти јакарган учурлу эдип јат?

Якылта кеберлү глагол кандый бир действиени бүдүрзин деп жакарып эмезе сурап турганын көргөзүп жат, темдектезе: Жаңы үйе шыра билбезин. Адалар айылда амыр отурзын!

Якылта кеберлү глаголдор көбизинде көп дө жаңыс тоонун 2-чи жүзүндө турат: бер, береер, айт, айдар, кел, келеер.

12 §. Якылта кеберлү глаголдордун жүзүндө кубулары.

Якылта кеберлү глаголдор жүзүндө кубулып жат, же 1-кы жүзүнү якылта учурлу болбой, жөпсинген ле кычыру эткен учурлу боло берет, темдектезе: мен барайын, бис баралы.

ЖАҢЫС ТООДО

мен барайын
сен барзан (бар)
ол барзын

КОП ТООДО

бис баралы (баралык)
слер барыгар
олор барзын(дар)

1-кы жүзүндө көп тоодо якылта кеберлү глаголдын -алы, -ели деп кожулталарынын калганчы үндө табыжы тужуп, көп тоонун кожултазын алынар аргалу: бис баралы — баралдар, көрөли — көрөликтер эмезе ологорго к деп туйук табыш кожулар аргалу: бис баралы — баралык.

2-чи жүзүндө жаңыс тоодо кожулта алынбай да турар эмезе -за деп кожулта алынып турар: тур, турзын; чык, чыксын; көп тоодо, өйлө кеберлү глаголдор чылап ок, -ыгар, -гар (аар) деп кожулталар алынар: барыгар (барар).

3-чи жүзүндө жаңыс тоодо -зын, -зин, -сын, -син деп кожулталар алынат, же бу ла кеберине көп тө тоонун кожултазы кожулар: барзындар.

94. Кычырып, якылта кеберлү глаголдорды, олоордун жүзүндөрин көргөзөер.

1. Поэттен шоркырап суу сурады:
«Үлгеринин мен чечени болойын.
Санаа-шуултеннин тереңи болойын.
Үлгерине кирип, жалтырайын».

(С. Суразаков.)

2. Ойно, ойно, топшуурым,
Үнин улай угулзын!
Омө-жомө ижибис
Элде-жондо макталзын!

(Албатынын кожонгы)

3. Амыр-энчү бистин ижисти
Амыргыдый үнингле мактазан.
Ыраактагы нөкөрлөристи
Ырысту жүрүмге кычырзан.

(Л. Кокышев.)

95. Кычырып, глаголдордун кеберин ле учурын тартагар. Жакылта кеберлү глаголдор бар эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Ажанар алдында колыңды самындап жунарын унды-ба. Столдо түс отур, столго жатпа, чаканактаба, буттарыңды буландаптай отур. Мендебей, табыштанбай ажан, курсакты жакшы чайнап жи.

2. Жүзүн-жүүр сырга, жүстүк, жинжи кийерге жылбиркебе. Кийимин баалу бөстөн эмес, тегин де бөстөн болзын, же сен оны ару тудуп, чеберлеп кийип жүрзөн, ол жараш көрүнөр.

96. Глаголдорды молжу, жөпсинеер ле амаду кеберлерге тургузып, өйлөрдө, жүзүндөрле кубултып бичигер.

Ажыкта, бириктир, көрүп жүр, шинде, кичеен, үрен.

97. Кычырып, жакылта кеберлү глаголдордун жүзүндерин тартагар.

1. Карыбас жүрүмди биске берген
Болот баатырга мак айдалык.
Качан да болзо кожо болорго
Ару жүректен сөс алалык.

2. Икилимнин коо үнин
Кобы-жиктерге апарзан.
Кожондоп айткан сөзимди
Колхозторго жетирзөн.

3. Алтай-Буучай баатырдай
Өлбөс, мөңкү ийделү бол!
Аткан огын көстүдий болуп,
Ачап өштүни жаспай тийзин.

(П. Кучияк.)

98. Жакылта кеберлү глаголдор бар лозунгтар сананып бичигер.

Көргүзү: 1-кы Майдын байрамы эзендик болзын!

99. Улгерди кычырар. Эрмектерди жакылта кеберлү эдиң кубултала, бичигер.

Комыргайды кезеле,
коолодо шоорлогом.
Чалкойто жадала,
чактар түбин санангам.
Сабарларымнын алдынан
сан ла башка үн чыккан.
Солонгы түшкен талайдан
солун, жараш жыт соккон.

(А. Ерегеев.)

Сурактар ла жакылтаалар.

1. Глагол кандый беш кеберлү? Олорды адап, учурын ла бүдерин жартап беригер.

2. Башка-башка кеберлү глаголдор эрмекте кандый член болуп турат? Темдектеп, глаголдор айдып беригер.

3. Глаголдын кажы ла кебери канайда кубулып турганын жартап, глаголдор кубултып беригер.

100. Улгерди кычырып, глаголдорун ылгап беригер: кандый кеберлү глагол, учуры кандый, канайда кубулып жат.

1. Керек болзо, мен де
Таң чолмонго учарым.
Кайкамчылу немени
Оноң көрүп табарым.

(А. Саруева.)

2. Кызыл энгир кирерде,
Jerине таандар жеттилер.
Энгир көгөрүп келерде,
Баарчыктар једип келдилер.

(Ч. Енчинов.)

3. Азырап јаткан ак малаар
Ардак-семис кыштагај...
4. Кабайда јаткан баламнын амырын
Кандый да јеткер буспазын!

(И. Шинжин.)

101. Молју кеберлү глаголдорлу эрмектерди табала, чыгара бичигер. База кандый кеберлү глаголдор бар, јартагар.

Энем јаантайын ла тайгада соок-јутка алдыртып, түни-түжи койлорло кожо. Айла энем кандый арыбас бүткен.

Жас келзе, кураандар эдектенип алган жүрер. Жай келзе, ыраак мөңкүлөрдүн эдегине көчүп келер. Күс болзо, кыштузуна түжүп турар. Энем неден де жалтанбас. Күкүрт-жалкын жазырап та турза, ол бийик таскылда койлоп жүрөт.

(А. Ерегеев.)

102. Божодылган глаголдорду тургузып бичигер. Олор кандый келерлү глаголдор? Ойин, жүзүниң жартап береер.

Кажы ла кижинин бойынын Төрөлине, албатызына чындык болгону ижиле Кижинин билгири ижинен, эткен керектеринен Кижини иштеп турган жери жаран...ырып турган эмес, кижинин ол жерди Бистин жашоосун кандай ла ишке

Талдаар сөстөр: көрүнөт, жарандырып жат, көргүзүп жат, куунзеп барат, жаралган.

● Баштапкы эрмекти члендериле ылгагар.

103. Кажы ла глагол-синонимдерге учуруна келиштире адалгыштар кожуп, сөскөлбүлөр бичигер.

Көргүзү: Азырал белетеер.

Белетеер, эдер, тозоор, жазаар; электеп жат, шоодып жат, уяттап жат; жүргөн, жаткан, журтаган.

104. Берилген глаголдорго удур учурлу глаголдор кожуп бичигер. Бу кандый глаголдор?

токтобогон — ...

божогон — ...

таппады — ...

жүрө берген — ...

соогон — ...

жукарган — ...

105. Берилген сөстөрдү келиштире кубултып, оскө до керектү сөстөр кожуп, куучын тургузып бичигер.

Эртен тура, мен, тышкары, чык. Ак, кар, кижинин, көстөр, кылбык, тур. Ончо, неме, мындай, жараш, будум, болгон, мен, качан да көрбө. Кайдаар ла, көрзө, ак, бол, жер, туралар, үсти, агаштар, жыраалар, жууркан, жабын, ат. Агаш, кажы ла, будак, ак, жун, кар жат. Мен, узак, труба, бастыра, бойым, ак, бол, бер.

Удабай, берди, кун, айаза. Бис, чанак, чана, конек, жыгыла.

106. Алтай тилде сөстөр бүдөр темдектерге тайанып, сөстөр алып, жартап көригер. Тексттин төс шүүлтезин кыскарта бичип, эрмектерин члендерине ылгап, глаголдорына толо жартамал беригер.

ЭН ЛЕ БӨКӨ ТЫНДУЛАР.

Jaан тындулардын бөкөзин кижн кайкаары жарт. Слон бүткүл жоон жадыкты тумчугыла көдүрнп апарып жат. Кер-балык дезе талайдагы агаш керептердн куйругыла оодо согуп ийетен дежет. Айу аттын арказын сый алакандап ийетенин бистин улус жакшы билер. Же ол тындулардын бойынын да бүдүм-кебери jaан, онын учун оlorдын ийде-чагы тын болоры жолду.

Чын ла кайкамчылу баатырлар оок тындулардын орто-зында бүткен болуптыр. Тегин кижн бойынын бескезине көрө 6-нын 5 үлүзнн көдүрнп жат. Ол эмезе 60 килограмм бескелү кижн 50 килограмм жүктүк көдүрер аргалу. Адару дезе бойынын бескезинен 24 катап уур неме көдүрнп жат. Андый бөкөлөрднн тоозында чымалы, айры-куйрук ла өскө дө кичинек тындулар.

● Тексттен нени билнп алдын куучындап бер. Глаголдорды чыгара бичип, оlor канча сөстөн туруп, канайда бүткен шнндегер.

107. Бернлген глаголдордын сөс бүдүрер кожултазын чийүчек ажыра көчүрнп бичийле, бу глаголдор кандый куучын-эрмектнн бөлүгннен бүткен, сөскө сурак тургузып жартап беригер.

Лыта, малтала, күндүле, кыруты, куугар, ашта, жута, жарта, ээрте, өрөлө, jaанзын, эркелет, белгеле, жөпснн, айылзын, бийирке, улурка.

13 §. Глаголдордын бүдери.

Экн сөс колбожып, колболу глаголдор бүдүрнп жат, темдектезе: бичнп жат, билнп ал, көрүп тур.

Глагол сөс бүдүрер кожулталардын болужыла база бүдүп жат.

Глаголдор адалгыштан, жарталгыштан ла кубулбастан бүдетен кожулталар:

1. -та, -те, -то, -тө; -да, -де, -до, -дө. башта, иште, жаман-да, төмөндө.
2. -ла, -ле, -ло, -лө; кайла, күндүле, тооло, эркеле, озоло.
3. -ар, -өр, -р: агар, көгөр, каткыр.
4. -а, -е, -о, -ө: ада, түне, ойно, өртө.
5. -сын, -снн, -зын, -знн: сооксын, жакшызын, көпснн, мензнн.

108. Берилген кажы ла адалгыштаң глагол бұдүреле бичигер. Сөс бұдүрер кожулталарының алдыла чийүчек тартыгар. Сөсколбулар тургузыгар.

Балык, иш, кыш, жай, жорык, кузук, чай, кыра, баш, айыл, жол, ат, соок.

Балык — балыкта — көлдөң балыкта.

109. Кычырып, глаголдордың тазылын ла сөс бұдүрер кожулталарын көргүзеер. Кажы ла глаголды үч өйгө тургузып бичигер.

Көктө, озола, одорло, башкар, жолык.

110. Талдап бичиир диктант: жүк ле глаголдорды чыгара бичийле, олардың бүткен эп-аргазын, чын бичилерин жартап беригер. Кандый кеберлү глаголдор?

САН БАШКА АГАШ.

Академгородок жаңыс ла Сибирьдин жаан научный төс јери эмес, анайда ок сүрекей жараш город. Асфальтла жабынган оромдоры ағаштардан бийик көдүрилген көп этажтарлу туралары јык эткен кайын ла карагай ағаштардың ортозында көмүлип калган туруп јат.

Оромло базып баратсаар тийиндер јаныгарда мантажып жүрер. Олорго кем де јамаиын јетирбей јат, карын, кезик улус карманынан курсак кодорып берип јат.

Бистин јерде мөш ағаш сүрекей ас. Онын учун тийиндерге јемит база ас. Анайдарда, бис карагайдың чаалдарына мөштин торыназын кондырып өскүрер ченемел өткүргенис. Ченемел келишкен. Эмди бистин питомнигисте сан-башка — төзи карагай, бажы мөш ағаштар өскүлеп јат. Андый ағаштын кузугы келер јуук јылдарда тыңдуларга јөмөлтө јемит болор деп иженип ле кичееп јадыс.

(Газеттен.)

111. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Эрмекти члендериле ылгап, глаголдордың кожулталарының чын бичилерин жартап беригер.

«АЗАТПАЙЛАР».

Јылу јаскы күнде кайындардың ортозына бар...ам. Жаңы ла жарылын келген бүрчүктер, азатпайлар чылап, борбой...ып калган отур...ылар. Олор јажыл чоқыштарын ачып алала, күннен курсак сурап тур...улары. Олордың энези, байла, Күн.

(К. Төлөсов.)

14 §. Глаголдордон глаголдор бүдери.

Глаголдын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулып, жүзүн-жүүр учурлу глаголдор бүдүп жат.

1) -ын, -ин, -ун, -үн, -н деп кожулталардын болужыла жандыра учурлу глаголдор бүдүп жат: ачын, кийин, јунун, көрүн, таран.

2) -ыл, -ил, -ул, -үл, -л деп кожулталардын болужыла алдырар учурлу глаголдор бүдүп жат: жарыл, көдүрил, согул, мактал.

3) -ыш, -иш, -уш, -үш, -ш деп кожулталардын болужыла омо учурлу глаголдор бүдүп жат: алыш, кириш, уруш, көрүш, тараш.

4) -тыр, -тир, -дыр, -дир, -дүр, -ур, -ар, -ир; -гус, -гүс, -кур, -күр, -т деп кожулталардын болужыла албан учурлу глаголдор бүдүп жат: бастыр, кондыр, өскүр, тоскур, јундур, отургыс, жүргүс, ойнот.

5) -гыла, -гиле, -гула, -гүле, -кыла, -киле, -кула, -күле деп кожулталардын болужыла такып эткенин көргүзөр глаголдор бүдүп жат: аткыла, тургула, көргүле, конгыла.

112. Кычырып, карарткан глаголдордын учурин, омор кандый кожулталардын болужыла бүткенин, кандый ойдо турганын јартагар.

I. 1. Көптөй берген малыбыс көк өлөңгө тойынды. 2. Түрген суунын чакпыны ташка тийип чачылды. 3. Таштуу тууларды эдектей чанкыр јолычак чөйилет.

II. Август айдын учында агаштардын јалбрактары каа-јаа саргара берет. Кайыннын јажыл бүрлеринин ортозында анда-мында сап-сары јалбрактар көрүнөт. Саргарган јалбрактар күнүг сайын көптөп турат. (К. Ушинский.)

113. Сөскөлбуларды кычырып, глаголдорынын учурин, кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Тын тудун, кебисти түрүш, малды көрүш.

Чечек өскүр, орус тилден көчүр, ижин көргүс, эрмектер тургус, аякка урдур, от күйдүр.

Сууны төктир, айылчыны кондыр, сууга чөндир, агашты јондыр.

Көнөктөргө ургула, коштой өткүлөди, карандаштарды јонгыла.

114. Тут, бичи, арчы, башта деп глаголдордон јандыра, алдырар ла омо учурлу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Көргүзү: јун-ун, јун-ул, јун-уш.

115. Берилген глаголдордын учурын жартагар. Глаголдын төзөгөзінде канча сөс бүдүрер кожулта турганын жартагар.

Кичеен, жайыл, јундуур, јундурт, өскүр, өскүриш, тургус, тургустыр, көргүс, таныт, келгиле.

● Глаголдордын сөс бүдүрер кожулталарын тазылынан чийүчекле бөлип бичигер.

116. Ат, јул, көр, тут деп глаголдордын төзөгөзинен албан учурлу ла катап эткенин көргүзөр глаголдор бүдүрип бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

Көргүзү: кеч-ир, кеч-киле.

117. Эрмектерди кычыраар. Глаголдорды көргүзип, бүдүмин ле бүткенин ылгап берер.

1. Озогызынан он артык болуп, Малчы-күдүчи жазылды, ойноп-јыргап суунди, ончо бойы чечектеди. 2. Какпы таштын алдынан кызыл түлкү чыгып мантады. 3. Ак булутка једип калган ак өргөө көрүнди. (Чөрчөк.) 4. Иван Сергеевич Тургенев романдарында ла куучындарында јадын-јүрүмди чындык көргүскен. 5. Орел деп городто Тургеневтин јаан музейи төзөлгөн. 6. Кујурлу сууларды жакалай јиилектү агаштар јайканышты.

118. Глаголдон бүткен глаголдорды өскө куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн бүткен глаголдордон аңылап, эки бөлий бичийле, глаголдордын учурын жартап беригер.

Аткарып ийди, көрүнүп келди, јамандап айтты, көдүриле берди, аткылап ийди, кондырып салды, күндүлей берди, каткыра берди, түрткилеп турды, улужып турды.

● Сөс бүдүрер ле сөс кубулар кожулталарын темдектегер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдор кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн бүдөр аргалу? Кажы ла учуралга сөстөр темдектеп беригер.

2. Глаголдон глаголдор кандый кожулталардын болужыла бүдүп јат? Олор кандый учурлу болот?

3. Колболу глаголдор канайда бүдүп јат? Темдектеп беригер?

4. Глаголдордын бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

Күндүлеерим, јакшызынган, јалкуурба, уренгей, кыйналат, айасса, ажангылады, отурзын.

5. Кандый кожулталар глаголдын төзөгөзине кирип жат?
Орөги сөстөрдөн темдектеп көргүзсөң.

6. Глаголдын кандый кожулталары сөс кубултар кожулталар болор? Темдектеп беригер.

119. Кычырып, глаголдордын учурын, бүткенин, грамматический темдектерин ылгагар.

1. Меке макка баштабас. 2. Иш жок болзо, амыр да жок. 3. Кырачы кижн аштабас, кылгалу ажы түгөнбөс. (Укаа сөстөр.) 4. Бака таш ажыра жарганатка жудрук көргүзөт. (Кеп сөс.) 5. Жалку жайды жадыла өткүрөт. 6. Айландыра тудуп челдеерге аннын мойны амтанду. 7. Эки койонды истезен, бирүзүн де тутпазын. 8. Балазы кирерде, энези кинирт этти. (Түлкүүр ле сомөк.) 9. Түште мен иштейин, түнде сен иштегейин. (Күн ле ай.) 10. Айылдын ичин жангыс неме жарандырат. (Ийне.) 11. Бир мынча-чак немечек ыраак жерден көрүнөт. (Жылдыс.). 12. Ары отур, отурган жерине мен отурайын. (Аттын туйгактары.) 13. Жылым кайа жарыла берди, жыланаш уул чыга конды. (Сөөк лө жилик.) 14. Алтын казык чакыга адым буулап салайын.

● Глаголдорды ылгап, көргүзү аайынча чыгара бичигер.

1. Ойлү кеберлү: баштабас, этти, ...
2. Молжу кебер: болзо, ...
3. Жөпсинер кебер: ... ,
4. Амаду кебер: ... ,
5. Жакылта кебер: ... ,

120. Кееркемел сөстөргө аяру салып, кычырыгар. Эрмектерди члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

Ак чабыдар кайындар
Аркалар сайын саргарды.
Күски өлөңдө жалбрактар
Кан чалыгандый кызарды.
Аркага барзан, эликтин жолы
Тарал ачу калактап учат.
Көлгө барзан, куштардын жуны,
Күрөң өлөң такталган жадат.

(Э. Палкин.)

● Караткан глаголдорды бүдүмиле ылгап, жартап беригер.

121. Берилген глаголдорды көргүзү аайынча жартап, сөстин кажы ла учурлу бөлүгүн темдектегер.

Көргүзү: чечектегер— адалгыштан бүткен, өйлү кебер, жакылта учурлу, II жүзүндө, көп тоодо.

Амадагар, көрүнди, кокырлаза, агарыжат, ойнозын, көөрөгилезин, тудуштылар, жылдырым, үзүлди, бергиледи, ытанза.

122. Текстти кычырала, изложение бичигер. Слерге Мызайдын ийттери незиле жарады, шүүлтегерди жемергер.

КАРАТАЕВ МЫЗАЙДЫН ИЙТТЕРИ.

Мызай эртен тура койлорын чеденнен чыгарла, кедери айдады. Эжиктин жанында жаткан эки жаан желбер ийт тургулайла, үүрдин кийнинче база бергиледи. Мызай бойы ыраак барбай, ойто бурылып, менле коштой тоормоштын үстине келип отурды.

— Койлорды кем кабырып баратан? — деп сурадым.

— **Ийттер** кабырбай. Менин ийттерим чабандар ине. Бойлоры **үүрди** айдап апарар, бойлоры энгирде айдап экелер. Түште кабырар, түндө **каруулдаар**. Эң артык болушчыларым змей.

Бойынын айтканын чын деп көргүзөргө тургандый, ол кенетийин турала, кыйгырып ийди:

— Кайдаар, кайдаар айдап жадыгар? Мееске чыгараар!

Ийттер оны ондоп ийгилегендий, мантап барала, үүрдин бажын бурып, Мызай колыла көргүскен мееске койлорды ууландыргылады. Мен мыны ончозын кайкай бердим. Мызай дезе тоормошко ойто отуруп, база ла күлүмзиренип ийеле, онон ары куучындады:

— Олор экү энелү-кысту. Нени ле айтсам, билип ийер.

● Карарткан сөстөрдүн чын бичилеринде кандый ээжи керектүзүн жартап, ол сөстөрдүн грамматический учурын айдып беригер.

ЭРЕНИС

15 §. Эренистин учуры ла грамматический темдектери.

123. Берилген эрмектерди члендериле, куучын-эрмектин бөлүктөрилө ылгап, карартылган сөстөрдүн сурактарына ла грамматический учурына ажару салыгар.

Текши эл-жон клубта **жуулган**. **Жуулган** улус сүрекей көп болгон. Олордын ортозында **жиит** уулдар база болды. **Ка-**

рангуй аркада **кара** суу шоркырап **аккан**. Кожондоп **аккан** суунын жарадында жергелешкен чибилер баштарын **жайкаган**. Келер кўсте мында **јаан байрам** болор.

● Глаголло түней кеберлү, кандый? деп суракка каруу берип турган сөстөрдү камаанду сөстөриле кожо чыгара бичип, кандый сөсти тартап, эрмекте кайда туруп турган, тартагар.

Предметтин действиеле колбулу темдегин көргүзүп турган сөстөрдү эренис деп айдар.

Эренисте глаголдын ла тарталгыштын учуры бар.

Эренис предметти действиеси ле айалгазы жанынан тартап тар.

Эренисте келер ле өткөн өйдүн кебери бар. Ол кандый? деп суракка каруу берип, эрмекте тартаачы болуп турар.

Темдектесе: **Чапкан** өлөн кургай берди. **Учар** куштын уйазы узун агаш бажында. (Кожон.) **Энелү** уулдунын **туштажатар** күни једип келди.

124. Кычырып, эренистин глаголло, тарталгышла түней темдектерин көргүзсө. Эренисти колбожып турган сөзиле кожо чыгара бичигер. Ол эренистер кандый өйдүн глаголдорыла айдылган?

Сени айландыра таркан не ле неме: отурган партан, үренип турган школын, клазын, кычырып турган бичигин, кийген кийимин, јип турган курсагын — ончозы кижинин колыла эдилген. Üренип алзан, јүрүмге керектү немени сен бойын эдерин. Јалкуурбаган кизи ус болор деп, кеп сөстө тегин айдылбаган.

125. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, көчүрүп бичигер (божодылган орфограммалар кандый ээжиге?).

Эрмектерден эренистерди табала, алдынан чийү тартыгар. Олор кандый сөстөрдү тартайт, эрмектин кандый члени.

Мызылдаган јылдыстар, туујыраган туулар, амырагылап көр...п тургандый. Тенериге јөлонгөн ыйыктар амыр тынган Алтайын, јалтыраган айды бийик көд...рип алала, телекейди јарыдып көр...п тургандый. Көскө кару көр...нген көөрк...й Алтай! Кабайым бол...п јайкаган кару Алтай!

126. Кычырып, карарткан сөстөрдүн кажызы эренис-тартаачы, кажыны глагол-айдылаачы, айдып беригер. Адалгыштарды эренистерле кожо чыгара бичигер.

1. Күс келген, аш **бышкан**. 2. **Бышкан** аш алтын јаландый саргарат. 3. Эмди колхозчылар аш **кезер**. 4. Удабай

ла учы көрүнбес јаландарда аш кезер машиналар таркыража берди. 5. Тенкейишкен клаттар, јаан городын туралары чылап, јергелей тура берди. 6. Колхозтын јаландарында јайгы обоолор, күскиде дезе ашту клаттар тенкейишкен турар. 7. Күскиде анчылар көп ан аткан. 8. Аткан ок јерге түжер, айткан сөс жүрекке тийер. (Укаа сөс.)

127. Берилген сөсколбуларда эренгистер кандый предметти јартап јат: действиени эткен предметти бе айла действиеге бойы алдырткан (действие ого көчкөн) предметти бе?

Оскөн агаш, өскүрген агаш, бүдүрген иш, бүткен иш, уйуктаган бала, уйуктаткан бала.

128. Берилген сөстөрдү бир эрмекте глагол-айдылаачы, экинчизинде эренис-јартаачы эдил, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: Удабас ла турналар јанар. Күскиде јанар куштар бистин јерде көп.

Чыгып келген, кургап калган, бичип алар, үренер, амырайтан, атанган.

Эрмекте эренис айалга да болуп турар. Темдектезе: Борјон Јыргалович чеденге артылып калган узак турат. (Ј. Каинчин.)

129. Эренгистерди табала, олоер эрмектин кандый члени, јартап беригер.

Туралар көзнөктөрин ачып алган тургулады. Ајас тене-ри үстинен төмөн Алтайды карап калган турды. Уйлар, койлор јаланда јайымжып калган отоп жүргүледи. Балдар суунын јарадында јуулыжып алган ойноп јаткылады. Ыжык јердин чечектери туку качан өзүп калган јайканы-жат. Јаскыда Алтайда кандый јакшы!

● Эренистин, глаголдын ла јарталгыштын туней ле башка темдектерин јартап беригер.

Эренис ле глаголды, эренис ле јарталгышты эрмекте канайда ылгаштырып јадыгар?

130. Эренгистерди табала, колбожып турган сөзиле кожо чыгара бичип алыгар. Эренгистер эрмектин кандый члени болуп турат?

Мөш агаштын төзинен
Эптеп эткен топшуурым!
Јыргап јаткан элиме

Јаңарлап берзен, топшуурым!
Мөш ағаштын төзинен
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп жүрген жоныма
Ойно, ойно, топшуурым!

(Н. Улагашев.)

16 §. Эренистердин бүдери ле чын бичилери.

Эренис өткөн ойдин -ган, -ген, ... -кан, -кен, ... келер ойдин -ар, -ер, ... -атан, -етен, ... -йтан, -йтон, йтен деп кожулталардан өскө, аңылу сөс бүдүрер кожулталар алынып бүдет:

1. -галак, -гелек, ... кургагалак јер,
-калак, -келек, ... баскалак бала,
2. -гадый, -гедий, ... баргадый јер,
-кадый, -кедий, ... чапкадый өлөн.

Эренистер тегин де, колболу да болор: јайылган чечек, эрте јайылган чечек.

131. Кычыраар. Эренистер кандый кожулталардын болужыла бүткенин көргүзеер.

1. «Аңчы, аңчы, сен аткадый борү көрдим, экү барып адалык» — деп, боро кушкаш айтты. (Чөрч.). 2. Ачар оозы бар — ажырап тамагы јок (Табышкак.) 3. Билер кижиге бир сөс, билбес кижиге мүн сөс. (Кеп сөс.) 4. Аткан ок јолдон јанбас, айткан элчи сөстөн јанбас. (Кеп сөс.) 5. Амадалган иш тебүлү өдөт. (А. Адаров.) 6. Ёренген топпок баш јарбас. (Кеп сөс.)

132. Бир ле глаголдын төзөгөзинен башка-башка кожулталу эренистер бүдүрүп, ологго адалгыштар кожуп бичигер.

Көргүзү: кес — **кескен** сыр, **кезер** одын, **кезетен** аш, **кескелек** аш, **кескедий** ағаш.

Ёрен, катап көр, амыра, иштен, кичее, болуш.

133. Текстти кычырала, тыттын тузазын тоолоп беригер. Ар-бүткенди корырга слер нени эди турыгар?

Эренистер кандый сөстөрдј јартап турганын көргүзеер.

Эренистерди ол сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

ТЫТ.

Туулу Алтайда сүрекей элбек бүткен өзүм — тыт ағаш. Бу эн артык строительный материал. Кызыл тыттардан

туткан туралар жүс жылдан ажыра туруп жат. Тынган эткен күрлер де сүрекей бек болот. Же мындый бек тыттар бистин орооннын бастыра жерлеринде өспөй жат. Анчада ла түштүк талаларда тыт агашты көрөргө дө таппазын.

Албатынын хозяйствозынын стройкаларында тыт агаш сүрекей керектү. Онын учун оны элбеде өскүрер иштер тзөлгөн. Тынган чочогойларын жуур ишке үренчик балдар жаан жомолто этти. Школдын үренчиктери Себинин, Жайзан журттын тыттар өскөн кырларынан он тоннадан ажыра чочогойлар белетеп берген.

Бу чочогойлардын үрендери областтын ла орооннын көп тоолу питомниктеринде отургузылар. Бир канча жылдар өткөн кийинде ай-кара тыттар ар-бүткенди жарандырып, албатынын хозяйствозына тузазын жетирер.

134. Албатынын кожонгыннын учурын жартап беригер. Эренгистерлү эрмектердин эренгистери эрмекте глагол-айдылаачы болор эттире кубулала бичип, жартагар.

Карангуй түнде
Кабайлаган энебис.
Канза-башча бойысты
Кижиткен энебис.
Эки алаканыла сыймап,
Эркелеткен энебис.

Эргекче бисти чыдадып,
Эр жетирген энебис.
Журунчадан жууила,
Жууркан эткен энебис.
Жудрукча бойысты
Кижиткен энебис.

17 §. Жайылган эренгис.

Бир эмезе бир канча жартаачы сөстү эренгисти жайылган эренгис деп айдар.

Жайылган эренгис эрмекте бир эчени членнин бодолы болуп, бир суракка каруу берет. Темдектезе: Элен-чакка бузулбас үлекери албаты-жонго жайыла берди. (С. Сур.)

135. Жайылган эренгистерди көргүзеер. Олорго сурак тургузаар.

Жайылган эренгистү 3—4 эрмек талдап, чыгара бичигер. Жайылган эренгистин алдыла тыйрык чийү тартыгар.

1. Мөрөйдө туружатан аттарды уулчактар кичееп көрөт. 2. Уйада жаткан жымырткадан учар куш бүдер. (Кеп сөс.) 3. Жүректен айдылган сөс жүрекке тийер. (Кеп сөс.) 4. Ада-энеме тай ат көдүрбес, тар эжиктен батпас эзенимди мен ийип жадым. 5. Эмдиги ойдин ийиттери телекей кайкагадый немелер эдет. 6. Кыжына жигедий курсагын тийинг белетеп алат. 7. Бүгүн чыккан кызыл күн озогызынан жаркынду. Бүгүн жүргөн өскүрим озогызынан ырысту. (Н. Ул.) 8. Жаскы күнде эдетен жаагы талбас алтын күүк. (Мод.) 9. Волейбол ойноор площадканы балдар бойы жазап алды.

136. Жайылган эренгистер болзын деп адалгыштар кожуп бичигер.

Кöргүзү: Жаскыда көгөрип өскөн көк өлөн.

Тенериге түртүлген ... , кийим көктөйтөн ... , жолло түрген брааткан ... , түжүми арбынду ашты тартатан

137. Улгерди кычырып, жайылган эренгистерди адалгыштарла кожо чыгара бичип алыгар.

Чуйдын ичи кату жер—
Бойынын аңылу кебери.
Каранага кабай жер
Оскөн-чыккан төрөли.
Учуп бараткан куулардый,
Апагаш **кийкс айылдары**.
Нени де шүүнип жаткандый
Ак боржонду чөлдөри.
Жылкы саап сүдинен
Жылдын ла кымыс эткен жер.
Бор-боткозын коштойло,
Төөлү көчүп жүргөн жер.

● Карарткан сөстөрдүн лексический учурын жартап, олардын бүткен эп-арагазын айдып беригер.

138. Кычырала, эренгистерди көргүзеер. Олор эрмектин кандый члендери? Олор кандый сөстөрдү жартап жат?

Чактар туркунына Юпитердин жылыжын аяктап, Төс Азиянын **көчкүндери** Юпитер жылып **баштаган** жерине он эки жылдан ойто келип турганын билип алган. Юпитердин он эки жылга өдөтөн жолун он эки түнөй бөлүккө үлөп, Азиянын албатылары ойди он эки жылдан турган бөлүктөрилө кемжип баштаган. Мындый бөлүктеги кажы ла жыл кандый бир **тындуунун** адыла адалган. Он эки **жылдыктын** баштапкы жылын алтай улус чычкан жыл деп айдат. Кезик албатыларда бу эрлен жыл. Чычкан жылды ээчий уй, бар, койон, улуу, жылан, ат, кой, мечин, такаа, ийт ле чочко жылдар келет.

● 1. Укташ члендерлү эрмекти табала, токтой тужер темдектерин жартагар. Бу кандый укташ члендер?

2. Карартылган сөстөрдү бұдумиле ылгап олардын бүткенин жартагар.

3. Эренгисту эрмектерди бичип алыгар. Алдыла керектү чийүлерин тартыгар.

139. Эренистерге учурына келиштире адалгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Јергелей өскөн ... , кураандар азырайтан ... , түүлип калган ..., кўнге кургагалак ... , кармакка сап эткедий ... , јойу кижі јадып көрөр, атту кижі тўжўп көрөр

140. Кычырып, эрмектерди члендерине ылгагар.

1. Эркей ичкери алтаарынанг коркып, ийнин кызынып алган кўлўмзиренип турды. 2. Уулдар јангы чаналарын кийип алган келдилер. 3. Көл јаказынанг кееркеде јазанган көбөлөк келди. (Чев.) 4. Арина таарын тудунып алган рокзаадынг эжигинде турды. (Л. Кок.) 5. Оксой берген кўн чакта јерди кызыдып турды.

● Айалга болуп турган эренистў эрмектерди чыгара бичип алыгар.

141. Текстти кычырала, план тургузаар; эренистер тузаланып, изложение бичигер. Ўзукке ат адагар.

Тымып калган јыш. Чөйө-ө кар јаайт, будактарга чөкөмөлдү-ў конот. Аркада ап-апагаш тымык. Каа-јаа кайда да «тырс» эткен табыш аңдарды чочыдып ийет. «Кылырт-кылырт» этире јорголоп, көктийек деп кушкаш јемзеп жүрү. Кар дезе чөкөмөлдү-ў жаап ла јат, жаап ла јат. Эбиреде не де көрүнбес! Бу аркаданг эмеш ле ыраза — јазым јок азыш. Орө бийик учарга база јеткерлү. Не дезе, ончозы боп-боро — ондонып та болбозын! Канайдар, јангыс катап эмес, көктийек мөштөрдинг чобразына «кылырт-кылырт» этире јорголоп, нени де бедреп жүргени ол. Тайга онын — төрөли, арка дезе — айлы. Мында ыжык, јеткер сессе, јажына беретен уйазы бар. Агаш аразында јүксү-ў, мөшсү-ў јараш јыт. Көктийекке ананг артык не керек.

18 §. Эренис адалгышка көчөри.

Эренистер адалгыштын учурын алынып, адалгыш чылап, кубулып турар. Андый эренистер эрмекте башка-башка член болуп турар. Темдектезе: 1. Озологоны от алар, кыймыктанганы кыр ажар. Кем? — озологоны, кыймыктанганы — баштаачылар.

2. Арыганды амырадатан, аштаганды азырайтан. Кемди? — аштаганды, арыганды — толтыраачы.

Је кезик эренистер бойынын учурын жылытып, адалгышка ла јарталгышка көчуп јат. Темдектезе: 1) Кычыраачы, көчүрөөчи, башкараачы; баштаачы — адалгышка

көчүп калган эренгистер; 2) Учар куш, жалтанбас киж, кычырар бичик, көктөнөтөн машина — жарталгышка көчүп калган эренгистер; озор неменин жаантайын бар темдегин көргүзип јат.

142. Кычыраар. Эренгистердин бүдүмин, кандый член болуп турганын јартагар.

1. Эдердин эргеги ус, этпестин тили ус.
2. Мылтык алганы аңчы болды, салда алганы кырачы болды.
3. Үүрлү жүргендер үркибес, кожо жүргендер коркыбас.
4. Эптү жүргени элге туза, јөптү жүргени јонго туза.
5. Бирлик жүргендер бийлетпес, эптү жүргендер эзлетпес.

● Эренгистердин сурагын ла кубулткыжын скобкада көргүзип, кеп сөстөрдн бичип алыгар.

143. Кычыраар. Карарткан эренгистер кандый суракка каруу берет, кандый кожулталар алынат? Эрмектин кандый члени болуп јат?

1. Сад **өскүреечи** кижн яблоняны чеберлеп отургызып салды. 2. Амыр-энчү учун **тартыжаачылардын** тоозы там ла көптөп јат. 3. Ар-бүткенди **кубултаачы** ученый И. В. Мичурин көп тоолу јангы плодовый ағаштар өскүрген. 4. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыш эрмекте баштаачы болор. 5. Көктөнөөчи үй улус мөрөйдө јенү алды. 6. Болужаачылар једип келди.

144. Берилген эренгистерге адалгаштын кожулталарын кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: Аңчылар күннин чыгарын сакыды.

Озологон, келген, јарыжар, айылдап барган, јажарган, билип алган, кычыратан.

145. Эренгистин согултазын чын тургузып эрмектерди кычырала, учурын јартагар. Бу кандый эренгистер айдып беригер.

1. **Көргөним** көптөди, көрөрим астады. Мен эмди де көпти көрөрим.

2. **Конорымды** кобы билер, јадарымды салкын билер (Таб.) 3. Алтай төрөл јериме айланып келип конорым, јаан согуштан јангандый, јайымжып мында јадарым. **Тайкыл-бастан** тайкылдым, тайанып турарым качан не? Тошту суудан коркыбай, тайкылбастан кечерим, одош бийик

жараткан колым жаңып турарым. 4. Жедип тудары астады, жер **тайанары** көптөди.

● Эрмекте эренгис-жартаачы, эренгис-айалга болуп турган сөстөрди камаанду сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар. Карартылган эренгистерди бұдүмиле ылгап, кожулталарынын учурын жартагар.

146. Кычырып, карарткан сөстөрдиг учурын, бұдүмин, эрмекте кан-дый член болуп турганын жартагар.

1. Кылык ла Толя «баатырлардын чакызы» дейтен содон таштын жанына жедип келдилер. Чындап та, бу содон таш эки жолдын белтиринде турган темдек ошкош. Кыш болзо, онын бажында ак кар, бөрүк чилеп, чокчойгон жадар. Уулчактардын чакпыларынын кезиги табылбай турды. Табылгандарында өркөнинг табаштары сырайыжат. (Ш. Шатинов.)

2. Келген улустын тоозы колхозтын текши жуунында да жуулганынан көп болгон. Кызыл черүге бараткандардын ортодо күүни карангуйлап, кунугып турган кижи жок. Солдатка бараткандарды ончозын стройго тургустылар. Амырчы качан да көрбогон темир жолго отуруп, ыраак черүге бараткан.

(Ш. Ялатов.)

● Таскадунын 2-чи бөлүгүн бичип, эренгистердин алдыла керектү чийү тартыгар. Адалгыштын учурын алынган эренгистердин кубулткы-жын үстине темдөктеп салыгар.

147. Эренгистерди, жарталгыштарды, глаголдорды камаанду адалгыштарыла кожо үч башка талдап чыгара бичийле, оlorдын түнгейин, башка-зын аңылап жартап беригер.

Кайындардын жалбрактары алтындый саргарып, тыт агаштардын бүрлери эмеш ле эзинге шалырап, төгулип турган ой. Койу чибилерге буркелген калын аралдын жанында аланчык айыл туру. Онын үсти жанында кызыл тыттардын тозинде ылгый ла ак койлор тебелеп жат. Чеден жок илдем ле конуп турган койлор болгодый. Тазылду жадыкка улай туткан чеденнин ичинин бөлги такталбаган.

(У. Садыков.)

Сурактар ла жакылталар.

1. Эренгис деп кандый сөстөрдү айдар? Эренгисте кан-дый куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн учуры ла кебери бар?

2. Түней кеберлү эренгисти ле глаголдорды эрмекте канайда ылгыштырар? Эренгисти јарталгыштаг канайда ылгаштырар?

3. Јайылган эренгистер деп кандый эренгистерди айдар? Темдектеп беригер.

4. Эренгистер кандый эпле бүдерин билип алдыгар? Темдек беригер.

5. Кубулткыштын, көп тоонун ла жүзүннин мензинер кожулталарын кандый эренгистер алынып турат? Темдектеп беригер.

6. Эрмектерди члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар:

Кара сууны јакалай өскөн чибилерде кара куйрукту эне тийин јайлап турган.

Боомды күреелей турган солонгы там ла јаркындала берди. (И. Шод.)

Амыраар күнде Митяш адазыла кожо сымдалап жүрген. (И. Коч.)

148. Узүкке ат адагар. Чокым, јарт кычырала, түней кеберлү глаголдорды табыгар. Ол эрмектерди чыгара бичип, оморды ылгаштырып, јартап беригер.

Коркыганына Маклайга Агыртунын айткан эрмеги бир угулып, бир угулбай турды. Онын козинин алдында эмдиге ле оозын ачала, огырып турган айу, онын кандалып калган көстөри ле **арсайышкан** тиштери. Јүрүмде айу **агдаган** эмес. Онын мындыйын билбеген ... Онын учун аткан айузы јаар мылтыктарын тудунып алала, басып отурган нөкөрлөрүн көрүп, кийнинен ары базайын ла деерде, эки буды јерге кадалып калгандый, кыймык та јок.

(У. Садыков.)

● Карартылган сөстөрдү будүмиле ылгап салыгар.

149. Кычыраар. Кажы ла эрмекти толо ылгагар.

Кожон табылу. **Кожонды** баштаган кижы бастыра куунин салган, акту жүрегин берген. **Кожондогон** улус та ас, айла ончозы ла **кожончы**, үнгүр. А Байјүрек бойы **кожончы** кижы. (Ј. Каинчин.)

● Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү, эрмекте кандый член болуп туру?

Алтай албатынын кожонун айдып беригер. Ол неге учурлу. Бичип алала, куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

ЫЛГАНААЧЫ

19 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдекте-ри.

Предметтин тос действиезин жартап, онын кожолта дей-ствиезин коргүзип турган сөстөрди ылганаачы деп айдар. Темдектезе: Энезин эмеле, бозулар тойына бер-ген.

Ылганаачыда глаголдын ла кубулбастын учуры бар. Ол, глагол чылап, действиени темдектеп жат, кубулбас чы-лап, действиенин жүзүн-жүүр айалгаларын коргүзип жат. Ылганаачы эрмекте айалга болуп турар.

Ылганаачы болушчы глаголдорло колбожып, колболу глагол будүрип жат. Темдектезе: Кычырып жат.

Ылганаачы кубулбай жат.

150. Кычыраар. Ылганаачыларды коргүзип, оlorдын учурын жартап беригер.

1. Уйгендери шынкырап,

Аттарыс отойт.

Откөн ой керегинде

Карган кайчы кайлайт.

(К. Козлов.)

2. Жаанап келеле, ыраак

жолдордон

Ырысты мен табарга

баргам.

(К. Кошев.)

151. Ылганаачыны глагол-айдылаачыла кожо айдып, оlor кожолта действиени коргүзип турганын жартап беригер.

Эне Алтайды эбирип,

Элик маарап мантаган.

«Эне кабай бу» — деп,

Энем туруп алкаган.

Алтай үстин айланып,

Ан балазы мантаган.

«Алтай төрөл жер бу» — деп,

Адам туруп алкаган.

(Албатынын кожоны.)

● Колболу глаголдор бу текстте бар ба?

152. Предметтердин тос действиезин жартап турган сөстөрдин учурын айдып беригер. Учунчи эрмекти чыгара бичийле, члендериле ылгаар, тос лө кожолта действиелерин коргүзигер. Карартылган сөстөрди будумине ылгап, оlor кандый сөстөрдөн бүткенин жартагар.

САНЫСКАН, ТҮЛКҮ ЛЕ СЫГЫРГАН.

Тарсыл бажы жалтырашкан, канча тууларга курчаткан,
кажат болгон жаратту тегерик сүт кол жатты. Тегерик

кӱлдин жаказында, айры талдын бажында ак мыкынду Сагыскан уйа жазап алган. Ичин якшы жылулап алала, жети жымыртка салып, жети баланы базып алала, оларды якшы чыдадып аларга энези жаантайын килеп журди. **Эгирде**, тунде соокко тонгурбаска, эки канадыла жаап турды. **Энезинин** экелген жемин балдары тойо жигилеп, конжоорыла экелген ару сууны маказы канганча ичкилеп отурды.

153. Кычыраар. Карарткан сӱстӱрди тундегер: олардын кажызы ылганаачы, кажызы глагол-айдылаачы? Оларды канайда ылгаштыраар? **Кыйналып** деген сӱскӱ синоним табыгар.

1. Кичеемкей радиаторды **ачты**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачала**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачып**, жыды коомой суула тамагын жибитти.

2. Кичеемкей **аштаган**, ол кыйналып турган. Кичеемкей **аштап**, кыйналып турган. Кичеемкей **аштайла**, кыйналып турган.

3. Адыга ачынбай, бисти эмеш **миндирзенг**. Бисти адыга **миндирип**, жорттырзан, Кичеемкей! Бисти адыга **миндиреле**, эмеш жорттырзан!

● 3-чи эрмек айдылар учурыла кандый?

154. Кычыраар. Ылганаачыларды таап, олар эрмектин кандый членин жартап турганын айдып береер.

Эзе, жымжак карды кыжырадып, сарайга кирди. Алып деп бука бойынын жылу тӱжӱгинен турала, ынгыранып, чӱйӱ **мӱӱрӱйлӱ**, семис **мойнын** сунуп келетен. Ол эзенде-жип, **якшылажып** тургандый, **бажын** да кекийтен болгон... Же бу тужында Алып ненин де учун турбады. Эзе **манзаарып**, бозомтык, сарайдын ичин аяктады: бир де табыш жок. Турген барып, онын турган жерин корди. (П. Куч.)

● Ылганаачыларла айдылган укташ айалгалу эрмекти таап, чыгара бичип алыгар.

Ангыланган сӱстӱрдин кӱч орфограммаларын жартагар.

155. Берилген эрмектерде карарткан сӱстӱр — айалгалар. Олардын кажызы ылганаачыла айдылган, кажызы кубулбасла айдылган, жартагар. 2. Тексттен -уп, -уп, -п кожулталу ылганаачылар табала, чын бичилерин жартагар.

1. Јанап бажын кодурип, таштын кийнинен карап корди. Атту солдаттар сан тӱмӱн жорткылап браатты.

Јанап өрө туруп алды. Ол кун түнде Јанап уйуктабай, төжөктө узак јаткан. Эртең тура Јанап ойгонып, төжөктөн өрө турды. Ол тышкары чыгала, элден ле озо Тарбаанду межелик јаар көрди. (И. Шод.)

2. Темир печкенин үстиндеги суулу чөйгөн шуулап, түргөн кайнап чыкты. 3. Јакшы одорго малымды одорло-доло, сонзун өзөккө көчөрөм.

● Ылганаачынын глаголло, кубулбасла нези түней, нези башка? Олорды канайда ылгаштырар?

156. Кажы ла эки төс действиенин бирүзин кожолта действие эдип кубултып, эрмектерди бичигер.

Көргүзү: Анчы аттан түжеле, чакыга буулады.

1. Анчы аттан түшти, адын чакыга буулады. 2. Ол будынын карын кактап алды, айылга кирди. 3. Карган јуучыл медальдарын кийди, пионерлерге айылдап келди. 4. Ол јуулашкан өйлөрдү эске алынар, балдарга көп солундар куучындаар. 5. Јорыкчы тенеринин түмөн јылдыстарын ајыктап јатты, уйуктаганын билбей калды.

● Ылганаачылардын алдыла чийү тартыгар.

20 §. Ылганаачылардын бүдери.

Ылганаачылар глаголдын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулуп бүдет:

1. -ып, -ип, -үп, -уп, -п	отуруп, кирип, туруп, јурап;
2. -ала, -еле, -оло, -өлө,	отурала, киреле, коноло, көрөлө;
-йла, -йле, -йло, -йлө	тарайла, иштейле.
3. -галы, -гели, -голы, -гөли,	баргалы, келгели, ойногослы;
-калы, -кели, -колы, -көли	көргөли, баскалы, кескели;
4. -ганча, -генче, -гончо, -гөнчө	барганча, келгенче, ойногончо, төзөлгөнчө;
-канча, -кенче, -кончо, -көнчө	јатканча, јеткенче, ооткончо, өскөнчө.

5. -й деп кожултанын болужыла ылганаачы токтодулу глаголдордон бүдер: барба — **барбай**, јүрбе — **јүрбей**.

Бу кожулталардын болужыла тегин де, колболу да ылганаачылар бүдер, темдектезе: барып, учала, турганча; барып келеле, андап баргалы, уйуктап јатканча, билбей туруп.

6. -а, -е, -о, -о, -й деп кожулталардын болужыла бүткен ылганаачылар бойы башка турбас, оlor болушчы глаголдорло кожо колболу ылганаачы бүдүрүп турар: чыга коноло, түже секирип, сооло береле, бдо коноло, орой согуп.

157. Параграфта берилген кажы ла ылганаачы кандый глаголдын төзөгөзиненг, кандый кожулталар кожулып буткенин ылгап беригер. Бу ылганаачылардын учурында кандый аңгылар бар?

158. Ылганаачыларды көргүзү аайынча бичип алыгар. Кожултазынын алдыла чийү тартыгар. -уп, -уп ле -п кожулталардын чын бичилерин эске алып, тартагар.

Јүгүрүжип, сүүнип, көргүлөп, ойноп, оодып, јолонип, жулып, түжүрип, үргүлөп, үзүп, болип, бүдүрбей, өңжип, шоодып, јумуп, көчүп, јалкуурбай, өзүп, јунуп, көктөп.

1. Төзөгөзи эки эмезе үч үйелү: отурып, отургызып, ...

2. Төзөгөзи бир үйелү узун үндү табышту: соодып, шүүжип, ...

3. Төзөгөзи үндү табышка токтогон: корып, ойнобой, ...

4. Төзөгөзи јангыс үйелү эрин үндү табышту: јулуп, јүрүп, ...

159. Ылганаачыларга -уп, -уп эмезе -п кожулта кожуп бичигер.

Көк...п учат, көр...п турат, утк...п чыкты, унд...п салды, ул...п ийди, јут...п турды, тур...п келди, бур...п ийди, уч...п келди, кур...п салды, шург...п турды, јун...п берди.

● Кандый ылганаачыда јүк ле-п кожулта?

160. -ып, -ип, -уп, -үп, -п деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрүп бичигер. Оlorдын чын бичилерине ајару салыгар.

Кес, аш, ийт, чык, уч, јүгүр, тут, јуу, шүү, јун, јул, үс, јүс, јет, көруш, төзө, көр, коры, боли, бүт, чочы, коркы, соот.

● Кандый сөстөрдө тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берет?

161. Кажы ла глаголдын төзөгөзине ылганаачынын келишкедий кожулталарын кожуп бичигер.

Көргүзү: тут — тудуп, тудала, туткалы, тутканча, тутпай, туда берди.

јет	туун	коркы
иштет	јуу	солы
сус	оот	боли
болуш	суу	коры

162. Кычыраар. Эрмекте айалга, айдылаачы (колболу глагол) ылганаачыларды агылап көргүзээр.

1. Озогызынан он артык болуп, кула чычкан жазылала, ойноп мантап жүре берди. 2. Анда једип келеле, јаан јыргалга кожулды. 3. «Баланын күүнин јандырганча, амзанын кайдар ан кардын» — деп, абакайы ого айдала, аннын кардын амзап ийди. 5. Арслан каан база амзады, амтанына чыдап болбой, он эргегин үзе чайнады. 6. Эки боро карчагалар түнге-түшке учуп келип, Олөнгинин түнүгинен самара бичикти божодып ийди. 7. Јалтанды деп айттырганча, барып та келзе кайдар ол. 8. Алтын-Тууы баатыр бала алтан анды катай көрүп, јангыс окко тизе атты. 9. Кайран бойы Алтын-Тууы Эрлик бийден келген эки јыракыны тудунганча, темир бозогого тееп кирди. (Чөрчөктөрдөн.)

● Карарылган сөстөрдүн лексический учурын јартагар.

163. Точкалардын ордына -ып, -ип эмезе -уп, -үп ле -п деп кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берер ээжини эске алынар.

I. Кургак четтин будактары тызыра..., јалбыштала куй... јатты. Энези өрө тур..., очоктогы казанын ајыкта... турундарды ичкери јылдырат. Онон бар..., ооктогон эт экелеле, казанга толтыра сал... ийген.

II. Көк-јажыл торкодый өзүмдер чөлдө бир ле айдын туркунына быж..., үрендери јерге төгүл... калат. Онын кийнинде олоз изу күннин чогына күй..., чек јогол... калар. Үрендери јердин кыртыжына салкынга көмө соқтыр..., такы... келер јылда ойто өз..., чөлдү көк-јажыл кебисле бүрке... ийер.

● Кандый сөстөргө -ып, -ип, кандыйларына -уп, -үп ле -п кожулта коштыгар, ненин учун?

21§. Јайылган ылганаачылар.

Бир эмезе канча јартаачы сөстү ылганаачыны јайылган ылганаачы деп айдар. Темдектезе: Бозулар кулактарын талбайтып, куйруктарын чычайтып, омок мантажып турды.

Јайылган ылганаачы эрмекте бир эчени членнин бодолы — айалга болор, бир суракка каруу берер. Темдектезе: Эркелей күнкелди деп чечекти төжине јаба тудуп, кожондоды. (П. Куч.)

Јайылган ылганаачыларды эрмекте үнле анылап айдар, бичиир тушта он јанынан запятой тургузар. Чайды азып салала, энем уй саарга чыкты.

164. Токтой түжер темдектерине ајару салып, кычыраар. Јайылган ылганаачыларды көргүзип, сурак тургузыгар.

1. Сорко ыйлаарга турала, тымый берди. Танала экү омор најылар болгон. Соркого ол јараштыра кожондоп, баатырлардын јилбилү јорыктары керегинде куучындап беретен. 2. Сыргаачы тонын араайынанг кийип алала, тыш-кары чыкты. Ол эски чадырга кирип, от одырат. Табылана отурып алала, кангазын азат. 3. Агылтырым-куу тенгерини база катап ајыктап көрөлө, Јаңар мотоциклин күркүредип, јолго чыгып алды. (А. Демч.)

165. Кажы ла тегин эки эрмектин баштапкызын јайылган ылганаачы-лу эдип, кычырып беригер.

Көргүзү: Кула чычкан мантап келеле, сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди.

1. Кула чычкан мантап келди. Сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди. 2. Айга јуук агдап јурди. Алты тийин адып алды. 3. Турна сөөкти чыгарды. Тургуза ла јалын сураган. 4. Јулукту козыр јиилектерди көрди. Түлкүчек сүреен ачаптанды. 5. Талай суузын јара кезет. Керептер жүргүлейт. 6. Калапту салкынга соктырат. Парусту кемелер өткүлейт.

166. Куучынды кычырып, ылганаачыла айдылган укташ айалгалу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Бир катап адаручы солун неме көрди. Ак куш өлөннинг ортозында өрө секирип ийет, мойнын узадып, јерге јаба отура берет. Ол өлөннинг баштарын ачып, араай көргөн. Куш узуну бир метр јыланла соғужып турган эмтир. Јылан түрүле береле, онон ойто чөйилип, кенетийин куш јаар ичкери калыйт. Је куш бир де јана болбой, јыланды чоккырга ичкери секирип, калактап турат. Онын калагын угуп ийеле, бир канча такаалар жүгүрижип келген. Омор өмөлөжип, јыланды чүрче ле өлтүре чокып ийгендер.

167. Тегин ле колболу ылганаачыларга јартаачы сөстөр кожуп, јайылган ылганаачылар тургузып, эрмектер бичигер.

Кайылып, жүгүргенче, иштейле, баргалы, сүүнип; өзүп келеле, барып јадала, үренип албаганча, чыга коноло.

168. Колболу глаголдордын төс глаголынын чын бичилерин жртагар. Олорды чын бичилер ээжилери аайынча үч бөлүкке бөлип бичигер.

Жүрүп жат, жүгүрүп келди, көрүп турды, үзүп алган, өзүп жат, угулып турды, уруп бер, болужып жүр, көргүзүп бер, жүзүп келди, чөйип жат.

● Угул, көргүс, көрүп деген сөстөрдүн чын бичилеринде текши ээжи бар ба? Жртагар.

Ундыбагар! Колболу глаголдын төс глаголы — ылганаачы.

169. Кычырала, глаголдордын, эренистердин, ылганаачылардын учурын ла грамматический темдектерин жртагар.

1971 жылда, кышкы каникулда, Москвада производственный бригадалардын ла лесничестволордын члендеринин Бастырасоюзный слёды өткөн.

Слётто беш жүс үренчик турушкан. Анда Туулу Алтайдан Турачактын ла Жабаганнын орто школдорынан барган балдар база болгон.

Олор агааш өскүретен питомниктер төзөп, жаңы сортту буудай өскүрүп, кураандар азыражып, бийик көргүзүге жединген.

(Газеттен.)

170. Озо жайылган эренистерди, ошон жайылган ылганаачыларды жртап турган сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

Бир неделенин бажында кичинек журтты эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын жабынып, чек кубула бердилер. Өзөктин суузына калын тош тура берди. Кенетийин түшкен соокторго өзөктин суузы буулып, жолдорды, жаратка жуук турган чеден-кажандарды туй алып ийди. Өзөктө карарып турган аралда койондордын баштапкы истери чоокырлана берди. Анчылар кере ле түжине кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын жүзинде карды чалый-телий истеп тургулайт. Жаан улус уулчактарды элик агыртыртып турар ой башталды. Карабаш аспактан эткен эски чаназынын кайыштарын жаңыртып жазап алала, анчылардын кычырузын сакып отурган.

(Л. Кокышев.)

● Узун үндү табышту сөстөрдү табып, олорды бүдүмиле ылган, лексический учурын жртагар.

171. Кычырып, жайылган ылганаачылардын учурын жартагар.

1. Уйлар агаш аразында көк-жазыл өлөңди отоп, ару суудан ичип, тойынып алала, кепшенгилеп жаттылар. Кезиктери дезе эгү ошкош адырмакту узун тилдериле жаш өлөңди орой тартып, отогылап жүрдилер.

2. Кулаш куйрук суй салып, чичке белин кедейтип, кулактарын сертейтип, седең чекчил Түлкүчек жемзеп, желип жүреле, какпак таштын үстине чыгып, жада берди.

● Текстти жайылган ылганаачылар жогына кычырып көригер. Кандый текст артык, ненин учун?

172. Жайылган ылганаачыларла тузаланып, слер школго канайда беле-тенип турганыгарды эмезе кандый бир тындунын (Кулуннын, бозунун, курааннын, койоннын, тийиннин о. ө.) дейвиелерин көргүзип, куучындап беригер.

173. Кычыраар. Текстти адагар. Ылганаачы ла жайылган ылганаачыларды темдектегер. Текстке жуук эдип, куучындап үренигер.

Капшуун күлүмзиренип, көрүп жатты. Жаан удабады — быдыраган табыш угулды. Эң ле озо талбак кара кулакту ак кураан шундырттып клеетти. Ол Капшуунга жеделе, оны, байла, таш эмезе жадык деп бодогон — ажыра калып ийди. Арткан кураандар оны ээчиде калыгылады. Же бир быыраш шайрак кураан токтой түшти. Ончолоры тура берди. Олор солыктагылап, jerди тирс этире чапчыгылап, jaн кара көстөриле Капшуунды ширтегилей бердилер. Онон бир сары-чоокыр кураан, байла, эң жалтапбазы болбайсын, бастыра бойы тыркырап, Капшуунга жууктайла, оны жыткара берди.

(J. Каинчин.)

1. Ылганаачы деп нени айдар? Ылганаачы кандый куучын-эрмектин бөлүктөрине түнөй, оорды канайда ылгаштырап, жартап беригер.

2. Ылганаачылар кандый эпле бүдүп турганы керегинде куучындап береер. Сөс бүдүрер кожулталары кандый ээжилерге тайанып бичилер? Темдектеп беригер.

3. Кандый ылганаачыны жайылган ылганаачы деп айдар? Оорды канайда кычырап, кандый токтой түжөр темдекке анылап бичиир. Темдектеп береер.

4. Ылганаачы эрмектин кандый члени болуп турар? Ылганаачы кубулар ба?

5. Жайылган ылганаачылу ла жайылган эренгистү эрмектер тургузып бичигер.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИҢ БОЛУШЧЫ БӨЛҮКТЕРИ.

22 §. Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде жетиру.

Улантылар (јаар, кожо), колбоочылар (ла, ле, је), бөлүгештер (ба; бе) — куучын-эрмектин болушчы бөлүктери.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери, алдынан учурлу бөлүктерине коро, лексический учуры жок болор.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери эрмектин члендери болбос ологго сурак тургузылбайт. Эрмекте олог куучын-эрмектин учурлу бөлүктериле кожо турар (кыр јаар, эне ле ада, кордин бе).

174. Кычыраар. Куучын-эрмектин кандый болушчы болуктери бар журтап беригер, кожо турган сөзиле чыгара бичип, темдектегер.

Тоорчык жүрүмнин узун ла элбек жолын өткөн киж. Ол партизан болуп, Туулу Алтайда гражданский де жууларда турушкан, Ада-Төрөл учун Улу жуунун да учына жедишкен. Фронттон ол шыркалу, «За отвагу» медалду жанган. Жуулашканы керегинде куучындаганда, улус кыштын узун түни де өдө бергенин сеспейтендер. Карганнын куучынын угарга улус ол айылга солун кино көрөргө тургандый жуулатандар. Ол куучындаза, мендебес, табынча айдатан киж болгон. Кезикте нени де эске алынып, тымый да берзе күүни. Бу тушта улус онон ары та нени айтпагай деп, тыныш та жок тымыгылай берер.

(У. Садыков.)

175. Текстти кычырыгар. План тургузыгар. Алтай ла орус албатынын колбулары керегинде билип алганыгарды куучындап беригер.

СИБИРЬДИҢ БАЙЛЫК ЛА ЖАРАШ ЈЕРИ.

Алтайга орус улус келип журтап баштаганы 1604 жылда Томский острогты тутканыла колбулу. Орустар Күнбадыш Сибирьдин Түштүги жаар келерде, ологро алтай укту албатылардан элден озо телеуттар туштаган. Олордын башчызы Абак 1609 жылда орус жанга киреле, удабай мойноп салган.

1618 жылда Томь суунын үстиги агынында орустар жагы шибее Кузнецкий острогты туткандар. Оныла кожо орус жанга абинский ле кузнецкий татарлар — эмдиги шорлор кирген.

XVII жүс жылдыктын баштапкы жирме беш жылынын туркунына түндүктеги алтайлар: кумандылар, «кузнецктын татарлары», чалкандулар, тогулдар да өскө дө ук алтайлар орус государствонун улузы болуп калдылар. Олордын журттарын волостьтор сайын бөлийле, бойлорына ясак-калан төлөөр эткендер.

Түндүктеги алтайлар ол өйдө Орус государствонун жербойындагы органдарына багып турганы жанду ла болгон деп айдарга жараар. Орус воеводалар бийлегени бек эмес болгон. Оны тыныдарга алтай укту албаты журтаган жерлерде орустардын жагы шибеези керек болды.

Андый шибееи тудар бир канча ченелтелердин кийинде, 1709 жылда баштапкы Петр кааннын Указыла Бий ле Кадын суулар бириккен жерден ыраак жок Бикатунский шибее тудулган.

(Ф. Сатлаев.)

- 1. Куучын-эрмектин болушчы болуктерин таап, тартап беригер.
- 2. Ос адалгыштарга аяру эдигер.
- 3. Токтой түжер темдектерди тузаланганын тартагар.

176. Улгерди чокым, тарт кычыраар. Куучын-эрмектин болуктерине ылгагар.

Алтайымда кар ла кар,
 Апагаш куйунда кырлар.
 Ал-санаамда: аякча колдор,
 Уча берген анырлар...
 Чактарга чөнгөн жылдар,
 Жайналган күүлү жанарлар,
 Тан аттарлу көчкүндөр,
 Шуурганга жылыйган жолдор...
 Уча берген анырлар.

(Т. Садалова.)

177. Скобкаларды ачып бичигер, тартагар. Концерт коргонигерди куучындап беригер.

Экинчи концертке жетире эмеш (ле) ой арткан. Мехелен (жаар) мендей-шиндей атандыс. Жолой, тегеринин түби ойылган чылап, жаш анаар (ла) уруп ийген. Жеткен (ле) бойынча концертке билетене бердис. Удабас (ла) көжөгө ачылар. Кажы (ла) номердин кийинде тал-табыш бир канча ойго улалат. Мынызы көрөөчиге ойын жараганын керелейт. «Анчылар» деп бижеде айунын терезин жабынган артистти көрүп, тура (да) жүгүрүп келип тургандары бар. Кеендикке баккан жүректер андый ине.

(П. Агаров. Альманахтан.)

УЛАНТЫЛААР.

23 §. Улантылар керегинде билери.

Кубулткыштардын кебериле кожо сөскөлбудагы сөстөрди колбоп турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгүн уланты деп айдар, темдектезе: энгирден ала уйуктады, сенин учун келдим. Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо туруп (адалгыштарла, тооломолорло, солумаларла), жүзүн-жүүр учуралдарды: действиенин жерин (кайдаар? — школ жаар барды); ойин (качаннаа? — жастаа ала иштеди); аайын (канайда? — жакылта аайынча иштеди); шылтагынын (неден улам? — көрбөгөнненин улам аярбадым); амадузын (ненин учун? — сенин учун иштедим) көргүзөр.

178. Улантылардын болужыла колбошкон сөстөрдү көргүзүп береер.
Олордын учурын жартагар.

I. 1. Олег школдын балдарыла кожо колхозтын брига-
дазында иштеди. (Е. Кошевая.) 2. Бригаданын одузына
јастан ала тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат. 3. Бозу-
ны чыкканынан ала от салбай турган кыпта тудуп азыра-
ганда, онын су-кадыгы жакшы болот. 4. Ада-Төрөл учун
жуу тушта төрөлин корулап аларга, бистин албаты бир
болуп туруп чыккан. (Л. Касс.) 5. Гвидон көзнөктөн талай
јаар көрүп отурат. (П.) 6. Жакшы учун жаманын жетирбе.
(Кеп сөс.)

II. Акту ак-чек жүрүмдү
Жакшы кижиле болорун,
Чындык учун туружып,
Төгүнди көмө базарын.

(Н. Верет.)

179. Озо баштап сөс кубулар кожултанын болужыла колбошкон
сөскулбуларды, онон улантылардын болужыла колбошкон сөскулбулар-
ды чыгара бичигер.

1. Кыпчак кичүден ала жоктуга өскөн. Ол бүдүрген
иштери учун байлардан алатан жалы: жигенинен арткан
куруттын, быштактын оодыгы болгон. (П. Куч.) 2. Жуун
божоды. Улус таркап жандылар. Оскүс-Уул отурган жери-
нен өрө турбады. Ол эжик жаар көрөлө айтты: «Менин
комсомолго кирер күүним бар». Аймактан келген кижиле
ого колын сунуп айтты: «Сен бүгүнкү күннен ала партия-
нын солынтызы болорун». (П. Куч.) 3. Албаты учун
туружатан ийде-күчин кысканбайтан кижиле үргүлжиге алба-
ты-жонго мактадар... (К. Козл.)

180. Кычырала, тексттен озо баштап улантыла кожо туруп, действие-
нин жерин көргүскөн, онон — действиенин ойин, аайын, шылтагын ла
амадузын көргүскөн сөскулбуларды бичигер.

1. Толуш кече аймак жаар браатканын бойым көргөм.
2. Ол күннен ала мен амырым жылытып койгом. 3. Адам
бистин журтта эскиден бери тоомжылу кижинин сөзин
тындап отуратан. 4. Мен Кириштин адазы кем болгонун
укпагам учун житкемди тырмап, айдар сөс таппай бардым.
5. Мен бери сеге болуп келдим. 6. Ойроттор Боткуш жай-
зангла кожо жангылаарда, беш-алтузы коштой агаштарга
жакшынып, Эр-Жаанын келерин сакыдылар. (С. Сур.)

Улантылар кубулткыштын учурин быжулап јат.
Кезик улантылар бир ле кубулткышта турган, кези-
ги дезе эки-үч кубулткышта турган сөстөрлө айдылар,
темдектезе:

1) керегинде — төзөөчи кубулткышта турган сөслө:
ол керегинде куучындады;

2) кийинде, үстинде, јанында, јанына, ичине, јаны-
ла, ортозыла, аразынан, алдынан, өскө дө улантылар
энчилеечи кубулткышта турган сөстөрлө айдылар: стол-
дын үстинде, ағаштын аразында;

3) јетире, удура, јуук, болуп — береечи кубулткыш-
та турган сөслө: городко јетире јойу барды, ого удура
басты, школго јуук, сего болуп иштеди;

4) кожо — өмөлөөчи кубулткышта турган сөслө:
сыйнымла кожо;

5) ажыра, өткүре, кечире — көстөөчи кубулткышта
турган сөслө: чеденди ажыра, кырды өткүре кысталар,
сууны кечире;

6) ары, бери, озо — чыгытту кубулткышта турган
сөслө: городтон ары, суудан бери, ажанардан озо;

7) өрө, төмөн — көстөөчи ле чыгытту кубулткыш-
тарда турган сөстөрлө: кырды өрө чыкты, кырды төмөн
түшти; үстинен төмөн көрди.

181. Кычыраар. Улантыларды кожо турган сөстөрлө кожо чыгара
бичип, кубулткыжын темдектегер.

Николай Константинович Рерихтин башкарган шинжү
өткүрер экспедициязы беш жарым жылдын туркунына Төс
Азиянын тоозынду јолдорыла 25 мун километр јер өткөн.
Бойы јети муннан ажыра јурук жураган. Эмди ол журуктар
телекейдин музейлеринин ичин кееркедет. Ол ок өйдө
Николай Константинович Рерих культуранын ла искус-
ствонун байлыктарын от-јалбышту јуу-согуштан корулаа-
ры керегинде јартамалду элбек иш өткүргөн. Рерихтин
акту куун-санаазыла тургузылган јөптөжүни көп ороондор
јараткан. Учы-түбинде улу журукчынын адыла адалган.

Кандый ойгор ло иштегкей кижил! Кандый бийик ле
байлык јурум!

(Альманахтан.)

24 §. Улантылардын бүдери.

Алтай тилде јаар, учун, улам, ала, кожо, сайын, јире
(кирелү) деп улантылардан башка алдынан учурлу куу-
чын-эрмектин өскө болуктеринен бүткен улантылар
бар. Темдектезе:

1. Береечи, өмөлөөчи, жерлеечи ле чыгытту кубулт-кыштарда турган мензинер адалгыштардан:

а) керегинде (ол керегинде куучындады);

б) үстінде, үстиле, үстинен (столдың үстінде жадыры);

в) алдыла, алдында, алдынан, алдына (столдың алдыла өтти);

г) тужына, тужында, тужынан (бала тужында болгон);

д) жанына, жаныла, жанында, жанынан ла оноң до өскө (жолдың жанында турды).

2. Кубулбастардан:

удура, өрө, төмөн, ары, бери, озо, жуук ла оноң до өскө (сеге удура барды, ого жуук басты; кырды өрө чыкты, кырды төмөн түшти).

3. Глаголдордон:

ажыра, кечире, өткүре, жетире, болуп ла оноң до өскө (сеге жетире, кырды ажыра, стенени өткүре, жолды кечире).

182. Кычыраар. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткенин жартагар.

1. Булут **өткүре** биске кун чалыды. 2. Телекейдин **үстінде** жайым ла ырысту жаткан албаты бар деп, Юлиус Фучик билип турган. 3. Революциядан **озо** алтай улус түрениде жаткан. 4. Кижилик Айга ла өскө до планеталарга учуп чыгарга удааннан **бери** амадаган. Бу амадунун жөнүлөрүн эмдиги өйдө Айга **жетире** учуп турган космический керептер жарт керелейт. 5. Телекейдин **үстінде** албаты амыр-эңиу учун тартыжат. 6. Бир катап кышкы соок күнде агаш **аразынан** чыгып келдим. Тонди **брө** бир чанак будак тарткан ат браатканын көрдим. (Н.)

183. Улантылу сөстөрдү колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар. Улантылар кандый куучын-эрмектин бөлүгүнөң бүткенин жартагар.

Көргүзү: Тоннага **жетире** аладылар (жетире — глаголдон бүткен уланты).

1. Кит өлтүрер анчылар кажы ла киттен жууны он тоннадан одус тоннага жетире аладылар. 2. Нөкөрлөр ортозында жөп жок болзо, керектери бүтпес. (Кеп сөс.) 3. Кадын суузын кечире темир күр салынды. 4. Түк кийимди ич жанынан марля өткүрө гладить эдер. 5. Адыжок будынын жанында боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердин ордына соокко тонуп калган буды тудулды. (П. Куч.)

6. Ак жерде төг турды, айландыра талай эмир, төг устинде сок жагыс жажыл дуб бар эмир. (П.) 7. Бозом энирде көзнөк алдында үч кыс күдели ирип отурды. (П.) 8. Күски соок туман өткүрө Смольный айдары жок улукеен болуп көрүнди. (Л. Савельев.)

184. Улантыларла кожо турган сөстөрдү коргузу аайынча чыгара бичигер. Олордын учурын, тартагар.

Көргүзү: Баштаганынан ала.

I. 1. Үренип баштаганынан ала Олег общественный иштерди жилбиркеп бүдүргөн. (Е. Кош.) 2. Амыраар күнде сего болуп иштедим. 3. Бүрүнкүй, көк-боро булуттардын ортозынан кенетийин чичке чанкыр теңери көрүнөрдө, Мугаров сүүнө берди. (Л. Линьк.) 4. Ак байканын жайылткан кереп талайла жүзөт. Ортолыктын тууразыла, жаан городтын жаңыла ичкерлеп түргөн баратты. (П.)

II. Школдын ичинде сүрекей тым болгон. Сережанын кажы ла алтамы жагыс ла туранын ичинде угулып турган эмес, бастыра городто до угулып тургандый деп билдирген... (А. Фадеев.)

Уланты адалгышка көчкөн эренгисле кожо база турар: келгенинен бери, барардан озо.

185. Кычыраар. Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый болуги, тартагар.

1. «Эзен болзын, нөкөрлөр! — деп, Тарас казактарга устинен **төмөн** кыйгырып турды. — Мени эске алынып жүригер, эзенде ле жаскыда **бери** база келип, жакшынак жырғап алаар». (Г.) 2. **Төмөн** абралу аттар келетти. 3. Жастаг **бери** күн аяспады. 4. Слер, жакшынак эжелер, **кожо** барарга тергенеер... (П.) 5. Үренчиктер уредүчиле **кожо** городко экскурсияга жүрдилер. 6. Үске уймалган кийимди **озо** бензинле арчып, онын кийинде жуар. 7. Ажанарга столго ээзи ончозынан **озо** отурар, же ажанарын десе айылчылар баштаган **кийинде** баштаар. 8. Каруулчык **ары** болордо, Вова онын көзүн албай, склад **жаар** жүгүрди. (С. Самс.) 8. Жорыкчылар күрдөн **ары** жойу бардылар.

186. Озо баштап сөстөри тегин улантыларла колбошкон сөскөлбуларды, онын куучын-эрмектин оско болуктеринен буткен улантыларла колбошкон сөскөлбуларды чыгара бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый болуктерин колбоп турганын, олардын кубулткыжын тартагар.

1. Удура соккон серүүн эзин бышкан ийлек жыдыла кожо чагана жыдын экелди... 2. Артыбаштын жаагында

үч коноктын туркунына уулын сакып, баатыр үч сабарын көдүрбеди. 3. Үч түшке ле түнге улай сабырынын алдына жаан көлдин — Алтын-Көлдин жарык суузы агып түүлди. 4. Арт-учында, Сартакпай элбек чөлдө уулын көрди, огу удура барала, сүүнген бойы кучактады. 5. Кайыр туулар бажынан көчкөлөнүп кар түшкенде, эң жалганбас, күчтү кижиге ыраак жолго тидинбейтен. 6. Кеен жараш Алтайда чанкыр тайга колтыгында амыр-энчү журтап жаткан Сартакпай баатырдан болуш сурап, мен барадым. (К. Козл.)

187. Кычыраар. Улантылу сөстөрдүн учурын, кубулткыжын жартагар. Сен кире болор, он час кире иштеди; бир частын бажында келер, столмонын бажында.

1. Сөскулбуларла эрмектер бичигер.

2. Башка-башка кубулткышта турган сөстөргө улантылар кожуп бичигер.

Жолдын ..., түнүктин ..., үстинен ..., үредү ...

188. Кычыраар. Бажалыктап алыгар. Улантыларла кожо турган сөстөрдү чыгара бичип, кубулткыжын темдектегер.

Ийнегеннин ичи өрө тидиреде мантадып ийдибис. Онон Үстиги-Карасуу дейтен жерди өрө бардыбыс. Жаан толун ай чыгып келди.

Жажан өлөндү жерлерге аттарысты армакчылап койоло, өлөн эткен улустын жапажынын алдына кирип алдыбыс. Бийик боочыдан Чуйдын ол жанында мөңкүлөр, арсылкорсыл тайгалар айдын ак сүттий жарыгында кандый да сан башка көрүнөт. Олор кандый да илбизиндү чөрчөк жерине түнөй. Чаканчактанып алала, кыйын жаткан содон мөңүн бөрүктү, мөңүн куйакту баатыр ошкош тайга бар. Кайкамчылу айыл ошкош ак сүмөр туруп жат.

(А. Агаров.)

● Жеригердин кырларын сөслө журап, куучындап беригер. Куучынга ат адап, бичип алыгар.

189. Кычыраар. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүгүнөн буткенин, олорло кожо айдылган сөстөр кандый кубулткышта, эрмектин кандый члени, жартагар.

Кату күндөр тужында
Карган најым сен болдың!
Карагай ортодо журтта
Мени жангыскап сактадың.

Көзнөк алдына отуруп,
 Көөркий, санаага алдырдын,
 Чырышталган сабарларынла
 Араайын түүп отурын.
 Ундылып калган парата өткүрө
 Ыраак жолды аяктайдын.
 Эрикчил жүрүмди сананып,
 Кунугып калган турадын.

(А. Пушкин.)

190. Берилген сөстөргө шүүлте аайынча улантылар кожуп, сөсколбулар будурип бичигер.

Кöргүзү: Айга жетире учтылар.

Ай, үч; көзнөк, көр; жирме, тооло; энгир, иште; энем бар; ол, удур; сен, бар; марля, гладить эт.

● Эки сөсколбула жакарган эрмектер сананып бичигер.

191. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Улантыларла кожо айдылган сөстөр эрмектин кандый члени болгонун жартагар.

1. Якшы учун жаманын жетирбе. (Кеп сөс.) 2. Карганак докладтын учун жетире укпай, жана берди. 3. «Пролетарский айалга» деп статьяны Ленин Емельяновтордын сарайынын үстүндө жадып бичиген. (3. Воск.) 4. Кичинек тужмда таадамла кожо бого куштар айдап келип туратанис. (С. Мирер.) 5. Кадын суу айдып турды: «Сенин берген болужынла буудагы жок жалан жерде Бий эжемле биригеле, теңис ж.р агып жадым».

192. Божодылган запятойларды тургузып бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый болугиле кожо турганын жартагар.

1. Түрген Суунын оозында чанкыр туунын эдегинде чадыр айылда баатыр удааннаг бери журтап жаткан. 2. Тан атканча от жанында топшуур үни жыгырады жаан најы керегинде топшуурчылар кайлап турды. Уулыгарды мен көрдим, ол жолдон эмеш аскан эмтир уч-төрт куннин бажында Артыбашка једип келер. (К. Козл.) 4. Кадын суузын кечире жаткан күрле улус одуң барганда, Сартакпайды эске алынып, якшы сөстөрлө айдат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Уланты деп нени айдар? Куучын-эрмектин учурлу бөлүктерин адап, темдектеп беригер.

2. Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо нени коргүзөр? Темдек береер.

3. Мензинер адалгыштардан бүткен улантылар сананып табаар. Олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

4. Береечи кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантылар сананып табаар, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнүн бүткен, тартаар.

5. Омолөөчи кубулткышта турган сөстөрлө кандый уланты айдылар?

6. Ажыра, өткүрө, кечире деп улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнүн бүткен. Олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

7. Чыгытту кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантыларды айдып береер.

8. Орө, төмөн деп улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

9. Кандый кубулткышта турган сөстөр улантыларла кожо айдылып, кубулткыш кожолта алынбас. Темдек береер.

КОЛБООЧЫЛАР

25 §. Колбоочылар керегинде жетирүү.

193. Кычыраар. Колбоочыларды таап, нени бириктирип турганын айдып береер.

1. Кей ару, же соок. 2. Энирде ургун, же жылу жагмыр жаады. 3. Карабаштын ооружы бүгүн жазылган, же энези оны ишке божотподы. (Л. Кок.) 4. Бирде булуттар айды бүркеп ийет, бирде ай жерди жарыдып ийет. 5. Айдын түнде жайлунын жийттери жаантайын кечуде эмезе айылдардын төринде акта жуулыжып алала, кожондожып туратан (Л. Кок.) 6. Кичемкей айлынан письмолорды көп алып турган, же бойы ас бичип турды. (П. Куч.)

Укташ члендерди ле колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирип турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгүн колбоочы деп айдар, темдектезе: Төжөк лө тон ортозы жылыган. (П. Куч.) Күн ашпаган, же агаш аразында карануй.

Колбоочылар бүдүмиле тегин ле колболу болот: бир сөстөн тургандары (ла, ле, да, та, те, эмезе, деп) — тегин, эки эмезе үч сөстөн тургандары (онын учун, ненин учун дезе) — колболу.

Колбоочылар учурыла эки бөлүккө бөлинет: табышкан

(ла, ле, да, де, та, те, эмезе, је, бирде ле о. о.), камаанду (деп, онынг учун, ненинг учун десе о. о.).

Табышкан колбоочылардын кезиги укташ члендерди (Түкеш ле Экей көрүктөп жүргөн), кезиги эрмектерди бириктирер (Суу тайыс, је түргөн. Каанг күндөр туратан, је өлгөн жакшы өзүп жат.).

Камаанду колбоочылар колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирер (Аш жакшы бүтсин деп, колхозчылар жерди кичеейт.).

194. Кычыраар. Колбоочылар нени бириктирип турганын айдып берер.

1. Мен слердин суракты будүрип болбозым, је слерди качан да таштабазым. (П. Куч.) 2. Кичемкей эмди трактла көп катап жүрди, темир жолго көп түк, эт, тере жетирип, темир жолдон десе ойто колхозторго жүзүн-жүүр товарлар тартып жүрди. 3. Машиналар эмди араайын сыймадангылап браат, ненинг учун десе көлөсөлөр тошко чек ле чана. (Каинч.) 4. Кичемкей жерде чалкойто жадып, койу жылдыстарды көрүп турган, је онынг көзине жылдыс көрүнбейт. (П. Куч.) 5. Карган Иркит бойында сананды: «Колхозчылар бир тушта сууны алтын аяктанг ичип турар деп, жаан улус чын айткан. Ол ой келет» (П. Куч.) 6. Ол тушта Карчага колхозтын бир койын сойып ийген, онынг учун оны судка берерге санангандар. Эптешкенов адаанына кирип, айрып алган. (П. Куч.)

195. Текстти кычыраар. Укташ члендерлү эрмек таап, келишкедий башка-башка учурлу колбоочылар кожуп, бичип алыгар.

Улу керектердинг алдына табылып-көрүлүп келетен кайкамчылу кара таш керегинде кеп куучын ончо жерлерде бар. Индиядан, Тибеттен, Египеттен, Монголиядан келген кеп куучындардагы улу керектердинг ойи качан болорын түндөштиргенде, олар бир ойди керелейт. Телекейдинг историязы оосло база бичилет. Ол история историктер бичигениненг башка. Башка-башка эл-жондордын айдышкандарын түнөйлөөрге анчада ла аярулу.

(Н. Рерих. Азиянын эрјинези.)

1. Кеп куучын дегени не? Слер кандый кеп куучын уктыгар, айдып беригер. Олордо кандый кайкамчылу темдектер айдылат.

2. Экиленген туйук ла үндү табышту сөстөрдинг чын бичилерин жартагар.

3. Талдап эки эрмек бичип алала, толо ылап салаар.

26 §. Колбоочыларлу эрмектерде токтой түжер темдектердин туратан аайы.

1. Ла, ле колбоочыла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас, темдектезе: Ёренчик көзнөк алдына кайын ла мош отургысты.

2. Да, де, та, те колбоочылардын кийнинде запятой турар, темдектезе: Бистин јерде карагај да, чиби де, мош то өзүп јат.

3. База, эмезе, деп, деген колбоочылар укташ члендер бириктирзе, олордын алдында запятой турбас, темдектезе: Киного Валя база Чечек јүргендер. Салкын соккон, база јаш јаган (колболу эрмектерде турар).

4. Дезе, је, бирде деп колбоочылардын алдында качан да болзо, запятой турар, темдектезе:

1. Абрадагы кош уур эмес те болзо, је Куу сан өрө ууланат, кедер Рак кайра тескерлейт. (Кр.) 2. Кандый да барин өскө јерлерге барып келгенине мактанып, нөкөрине куучындады: бирде мында соок, бирде сүрекеј изү, бирде күн булуттарга јажынат, бирде ойинег өткүре чалып турат. Анда мындый эмес, рай ошкош эмей. (Кр.)

5. Деп, деген колбоочынын кийнинде запятой турар: Ваняны балдардын туразына алзын деп, батареянын командири оны тылга ийген.

6. Онын учун, онон улам деп колбоочылардын алдында запятой турар: Күреште маргаанды Ирбизек алган, онын учун јери-јуртынын албатызы оны мактап кожондоор болды.

7. Ненин учун дезе деп колбоочынын алдында запятой турар:

Толдой Чадакла јуулажып, онын черүзин кырган, је Чадакты өлтүрип болбогон, ненин учун дезе Чадак бастыра бойы көө-куйак кийимдү болгон.

А јару: Деп деген колбоочынын ла глагол-айдылаачынын ортозында сөстөр јок болзо, бу колбоочынын кийнинде запятой турбас. «Коркыбай ичкери бас, Ирбизек, кожо нөкөрлөрин бар деп ижен» — Ирбизектин нөкөрлөри айдышты.

196. Кычыраар. Да, де, та, те колбоочылар укташ кандый члендерди бириктиргенин айдып, олордын туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин јартагар. Токтой тужер темдектер јартагар.

1. Орой энир. Јурт амырап јат. Бүркүзи јок укпек туралар да, содон айылдар да туш-башка чачылып калган анаар ла тургулап јат. Ором до, огород то јок. Јурттын јери балкаштанбаган да, өтөксибеген де. 2. Көбөлөк арык

та, сырsak та бүүдүмдү болзо, је чыйрак уулчак болгон. 3. Жорпом чаазынды да, карандашты да таап болбой жүрөтөн. 4. Жугуш аткыр да, бөкө дө кижн болгон.

197. Божодылган запятотлорды тургузып бчнгер. Колбоочылардын үндү табыштарынын чын бчнчлер ээжнзн аыдып берер.

1. Бнстнн жерде жөдрө дө беле дө боронгот то агаш жннлек те өзөт. 2. Озөклө шуулап аккан суу да бүрлернле шылырашкан агаштар да Санатка сананарга чаптык этпедилер. (С. Сур.) 3. Мнллондор тоолу улус жерднн үстннде ле жерднн алдында талайларда ла сууларда суунын алдында ла кейде түштүк чөлдөрдө лө түндүк тундраларда күнүн сайын эрчнмдү нштегнлеп жат. 4. Кеен јаландарда ла кобыларда кызыл көк лө сары ондү жүзүн-јүүр чечектер өзөт.

● Калганчы эрмекте лө деп колбоочы учурыла ннн көргүзет, јартагар.

27 §. Табышкан колбоочылар.

Табышкан колбоочылар учурыла база үч бөлүккө бөлінет.

1. Бнрнктнречн: ла, ле, ло, лө, га, ге, гө, та, те, то, тө.
2. Удурлаштыраачы: је, дезе.
3. Улештнречн: эмезе, бнрге.

198. Кычыраар. Табышкан колбоочылар ннн бнрнктнрнп турганын кандый учурлузын аыдып берер.

1. Албаты јылдыстарга учуп барары јанынан мун јылдардын туркунына амадаган. Јебрнн өйдөгн албаты бу керегннде легендалар ла чөрчөктөр чүмдеп туратан. 2. Учуш тушта космонавттар теннстер ле кургак јерлер, ортолыктар ла суулар көргөндөр. 3. Карагайдын чочогйлоры жерде дө бар, је олордын үрендери какталып калат. 4. Уроктор белетеерге отурзан, лампа эмезе көзнөк сол јанында болор учурлу. 5. Ар-бүткенннн газы — баазы јеннл одыру. Ол куйгенде ып та, күл дө артпайт.

● Колбоочыларла бнрнккен члендерднн ле колболу эрмектерднн бөлүктнрннн ортозында запятот бар ба, јок по, ајарып көрөбр.

199. Текстн кычыраар, шннндегер. Колбоочыларлу эрмектер таап, чыгара бчнчнле, ылап, јартагар.

Чап-чанкыр тенгернде нзүден нзү күн турат. Ол көстөрнн јаандада ачып, алан кайкайт. Көрсөгөр дө,

түкү содон айылдын эжик алдында туулактын үстинде жаткан уулчакты! Бозулар да, такаалар да, ийттер де, керек десе Айылдаш эштин чоокыр чочкозы да куннин кызу чокторына чыдашпай, көлөткөгө жажынып калган. А ол уулчак десе качардан болкый, төжин төгөп алган, маказырап жадыры. Жаандаза, баатыр болотон уулчак болор бо? Алып-Манаштый, Алтай-Буучайдый.

(J. Каинчин.)

1. Узукти төкпөй-чачпай куучындап үренигер.
2. Жарталгыштар таап, учурын жартагар.
3. Колболу сөстөрдиг чын бичилерине аяру эдигер.
4. Токтой тужер темдектерди тургусканын жартагар.

28§. Камаанду колбоочылар.

Камаанду колбоочылар мындый болор:

1. Амадузын көргүзеечи (Малы жакшы кыштазын деп, улус көп олөнг эдип алат.)
2. Шылтагын көргүзеечи (Пөтүк күүкти мактаган, **ненин учун десе күүк Пөтүкти мактаган** (Кр.)

200. Камаанду колбоочылар нени көргүзип турганын айдып береер.

1. Оштүнин солдаттары Гаврошты көрүп ийеле, аткылар болор деп, баррикадада тургандар бир де унчукпадылар. 2. Балдар экскурсияга барып болбодылар, ненин учун десе бүгүн жаңмыр жааган. 3. Кичемкей айылдап келбей жат деп, энези оны көп катап каарып турган. (П. Куч.) 4. Кичемкей сүрекей тын аштап турган, онон улам бажы да оорый берди. (П. Куч.) 5. Ол бу түнде уйуктап болбоды, ненин учун көстин жыкпыктары торт ло кадып калгандый, көскө ичине десе кумак салгандый болды. (П. Куч.) 6. Төрөөндөр тушташпас та, бой-бойлорын танышпас та боло берген, онын учун мен шыралай-боролой кажызына ла айылдап турум. (С. Сур.)

● Бөлүктөри камаанду колбоочыларла бириккен колболу эрмектерде запятойдын турганына аяру салаар.

201. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Укташ члендерди бириктирген колбоочылардын алдыла бир чийү, колболу эрмектердин бөлүктөрүн бириктирген колбоочылардын алдыла эки чийү тартаар.

1. Володя куучынчы болгон же кереги жок неме керегинде көп куучындабайтан. (Веретен.) 2. Немецтер Саша

Чекалинди узак шылагандар је Саша унчукпаган. 3. Јалбрактар койу да јараш та болгонына мактаныжып, мынайда эзиндерге айдышты: «Бу өзөктин чүми бис болгоны чын эмес пе? Бистен улам агаш кеен, јараш, барбак, быјыраш... Тазылдар кургај бергежин, агаш та слер де јок болорыгар» — деп, ологго төмөртинен каруузын бердилер. (Кр.) 4. Борү тамагына сөөк туруп, карылды. Ол унчугып та тынып та болбой барды. (Кр.) 5. Кижі канча да јашту болзо — беш те бежен де — ого качан да болзо эненин әркези, ајарузы керек. (З. Воскр.)

202. Токтой тужер темдектерди тургузып бичигер. Колбоочылар учурыла нени көргүзип турганын устине кыскарта бичигер.

1. Эзен жүрерде, Кургунчы сүрекей анчы кижі болгон учун онын үйи јаан окту кырлу мылтыкты садыжып та сурап та келген улуска бербеген. Адазынын мылтыгы уулына кереес болуп артып калзын деп ол сананып жүрөтөн. 2. Эски суактарды жазаар керек, јангы суактарды ыраар керек ненин учун дезе күйгөк жыл болзо, ол керек, Кечү-Јердин меес јанында аш күйүп те калардан аяабас. Јаан јаланды база сугарар керек оноң башка чабар онду покос то табылбас. Түн ортозы болды деп карган пөтүк уйкудан ойгонып келеле, чочып, ачу кыйгырды... (А. Ад.)

Сурактар ла јакылталар:

1. Колбоочы деп нени айдар? Колбоочы ла улантынын түнөйи ле башказы кандый, темдектеп беригер.

2. Јаңыс ла сөстөрді колбогон табышкан колбоочыларлу эрмектер сананып табаар.

3. Колболу эрмектердин бөлүктерин бириктирген табышкан колбоочыларлу эрмектер сананып табаар.

4. Колболу эрмектин бөлүктерин бириктирген камаанду колбоочылу эрмектер сананып табаар.

5. Колбоочылардын туйук ла үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин айдыгар.

БӨЛҮГЕШТЕР.

29§. Бөлүгөштер керегинде билери.

203. Кычыраар. Эжер эрмектердин шуулатезин түндөгөр. Башказы незинде, ајарып короор.

1. Экскурсияга бис бүгүн барарыс. Экскурсияга бис бүгүн ле барарыс.

2. Састу јерле јүрер машина бар.	Састу да јерле јүрер машина бар.
3. Агаш аразында изў.	Агаш та аразында изў.
4. Сен пионерский лагерьде болдын.	Сен пионерский лагерьде болдын ба?

Ла, да, та — бөлүгештер. Олорло кожо турган сөстөр тынгыда айдылар учурлу.

Ба — эрмекти суракту учурлу эдет.

Сөстөрдү ле эрмектерди жүзүн-башка учурлу эдип турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгин бөлүгөш деп айдар. Бөлүгөштер башка-башка болор.

1. Суракту бөлүгөштер: **ба, бе, не, беги.**
2. Тынгыдар бөлүгөштер: **ла, ле, да, де, эш, керек десе, торт, чек, эн, там, ок, эмей, ине.**
3. Токтодулу бөлүгөш: **эмес.**
4. Түндөштирер бөлүгөштер: **чылап, чилеп, ошкош.**

204. Кычыраар. Бөлүгөштер сөстөрдү ле эрмектерди кандый учурлу эдет, тартаар.

1. Жайгыда туристический походко жүрдин бе? 2. Жүрүмис ырысту боло берген ине. 3. Логинов ученый эмес, ченемелдү тегин ле тракторист. 4. Коммунистический иштин бригадаларынын члендери жангыс ла жакшы иштеерге турган эмес, же үренерге де тын кичеенет. 5. Горно-Алтайск өскө дө городтор чылап, өзүп жаранат. 6. Күйүнчек улус нени ле көрзө, ийттер чилеп үрер, же сен олорды керекке алба, үрүп-үрүп, бойлоры токтой берер. (Кр.)

205. Бичигер. Сөстөрдү тынгыда айдылган учурлу эдип турган бөлүгөштердин алдыла чийү тартаар.

1. Кандый да жакшынак токыналу санаалар эбелип келет менин бажыма. 2. Эмдиги өйлөрдө агару иштерде тоозынды да болзо, тузам бар. 3. Шак ла анда, бийик жерде, күнүн ле энир киргенде, адамды жоктоп амыргы эдет, сунган сыгын тура түжет. 4. Та кайда күннин чогына жалбрактар тойып токынаган... (Сурк.) 5. Берден өй адазына сабатырала, онон бери эмдиге жетире жангыс та катап эжик ачпаган. 6. Каака десе Берденди көрөргө клубтап та тураачы болгон. (Каинч.)

30 §. Бөлүгөштердин чын бичилери.

1. Бөлүгөштер сөстөрдөн башка бичилер.

2. **Ба, бе, да, де** деген бөлүгөштердин туйук табыштары да, **де** деген колбоочылардын туйук табыштары чылап текши чын бичилер ээжи аайынча бичилер (Сүт те жок; сүт те, саржу да бар).

3. **Ла, ле, ба, бе, да, де** деген бөлүгөштердин үндү табыштары **ла, ле, да, де** деген колбоочылардын үндү табыштары чылап база текши чын бичилер ээжи аайынча бичилер (чиби де өспөс; чиби ле кайын).

4. **Бе**ди деген суракту бөлүгөш качан да болзо **б** букадан башталып бичилер: айткан бе, барган бе, келер бе, келбес бе.

5. **Чылап, чилеп** деген түндөштүрер бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилери олордын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: катү үндү табышту сөстөрдүн кийинде **чылап** бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийинде **чилеп** бичилер, темдектезе: ан чылап, көрүк чилеп.

6. **Эмей, ине, бе**ди, **эмес** деген бөлүгөштер эрмекте айдылаачынын кийинде турза, жүзүннүн кожултала-рын алынып турар, темдектезе: Мен киного барар эмей-им. Сен оны көргөн инең. Жайгыда сен колхозко болушкан бедин? Мен ойногон эмезим.

Аяру. 1. Эрмекте **ла, ле** деп бөлүгөштерди андый ок колбоочылардан ылгаштырар керек, түндөгөр: 1). Лёнька кузницага күнүн **ле** келип турган (**ле** — бөлүгөш). 2). Кызып калган косторды **ла** көрүкти ол жылбиркеп көрөтөн (**ла** — колбоочы).

2. Такып айдылганда: **де, та, те** бөлүгөштер бириктиречи колбоочынын учурын алынат, темдектезе: Кузнец Степаннын күчтү. колынан темир **де** жымжай берет (**де** — бөлүгөш). Степан өбөгөн кызыган темирди чөйип **те, бүктеп те** ийет (**те** — колбоочы).

3. **Ла, ле, да, де, та, те** деп колбоочылар **ла** бөлүгөштерди кожулталардан база ылгаштырар керек, түндөгөр. Ару коларткышла арчынар керек (**ла** — кожулта). Олег уулым **ла** Гриша нөкөрлөр болгон (**ла** — колбоочы). Олегтин нөкөри Гриша **ла** болгон (**ла** — бөлүгөш).

206. Скобкада берилген сөстөрдү жаба бичиир **бе, башка бичиир бе, жартап алала, эрмектерди бичигер.**

1. Тоозынду жол (до) аттардын туйгактары алыс тибире-жет. 2. Совет жаннан озо Туулу Алтайда жакшы жазалду жол (до) жок болгон. 3. Женька бир (де) Алёшанын, бир (де) Нюранын кийинче барып, бир (де) мешке таппай

турды. (Н. Ник.) 4. Кукуруза көп жерде эт (те), сүт (те), саржу (да), творог (то), каймак (та), жымыртка (да) көп. 5. Белок эт (те), сүт (те), творог (то), жымыртка (да) бар. 6. Кеткин куштар жаскыда жылу жерден учуп жанганда, элбек талайларды, бийик кырларды (ла) ээн чөлдөрдү өдүп келет. Олордын кезиги мөңкү кырларды (ла) учуп өткөнчө чагы чыгып, өлгүлөп калат.

207. Кычырып, тыңыдар бөлүгөштерди көргүзсөң.

Чын, балдар чыдаза, үренип, иштеп, кере-жара барар. Же эркеледип азыраган эне-адазын олор качан да ундыбас. Жүрүмдө уур-күчкө де учураза, ырыс, сүүмжи де болзо, ада-энезине жетирип, олорло кожо сүүмжиге, жүрүмнүн буудактарын өдөргө жөмөлтө алар. «Кижин мал өскүрзе — курсагы тойор, бала өскүрзе — жүреги сүүнөр» — деп, албатыда кеп сөс тегиндү айдылбаган. (У. Садыков.)

● Тыңыдар бөлүгөштерди тыш бүдүмиле олорго түнөй кубулткыштын кожулталарынан канайда ылгаштырат? Темдектеп беригер.

208. Скобканы ачып, кычыраар. Олордын кандыйлары бөлүгөш, кандыйлары кожулталар, жртагар, бичигер.

1. Мен жескинчек болгом. Улус келескен, жылан (ла) дегенде, чыгырып ийеле, чалканнын (да) ортозы жаар калып ийгедий туратам. (К. Төлөс.) 2. Тенери (де) бир (де) булут көрүнбөйт. Коркырап аккан чакпынду суудан соок-сымак жыбар согот, түжи (ле) изүте кызыган жер эмди серүүн боло берди. Күн жаңы(ла) ажа берген кырлардын баштарында тенери оошкы будук(ла) будынып ийди. 3. Чадак нөкөринин сурагына каруу бербей, нени (де) сананып, тым отурды.

209. Кычырып, бөлүгөштердин учурин жртагар. Олордын унду ле туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин айдып береер.

I. 1. Карын каанг бололо, албаты-жон колхозко до, эки-жаңызына да өлөң эдип алды ине. Эмди обоонын жаңыс ла тартыжы арткан. Былтыр тракторло тартарда, жер эрү бололо, чанактын алдына кыранын жөндөри кептелген. Обоо ары да эмес, бери де эмес тура берген. 2. Эмди колдо-белде көп чыдым бар эмес, чалгынын курчыла ла аргаданар. Азыйда Черткиш те жерди күн кырдын бажына чылбыр бажы отуруп жүрөргө жетире чаап койотон. Онон бойынын өлөңин чабар. Эңирде бозуга жаш өлөң бө эмезе үч күн одыратан будак па жүктенип эзелетен. Арышчылаш деп неме бар деп билбейтен де... (Каинч.)

II. Эл-телекейди эбирип те жүрзем,
Эне журтыма ойто ло келедим.
Эңмектеп ашкан жабыс бозогом,
Эңчейгенче каруузып алтаарым.
Алдыңда эмди жаш уулчак эмес,
Ак жарыкты көргөн эр келди.
Телекей меге тапчы эмес,
Жаш ойиме жүрегим экелди...

(А. Агаров.)

210. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Болүгештер кожулта учурды сөскө бө, эрмекке бе алындырып турганын жартагар.

1. Сүүнер бу ашты жаантайын ла кузук ч...л...п чертип жүрер эмезе тегине ле балбара чайнап браадар. (Каинч.)
2. Качан темир аттын ичи кызып, жүрек согуужы көптөй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийеле, чакпынду Чуйданг б..., күркүреп аккан Айкулактан ...а сабатка толтыра суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан. (П. Куч.)
3. Кичемкей курын бектеп курчанала, бөрүгин жазап кийеле басты. Же беш-алты алтам базала: кенетийин онын танынан кем...е туткандый, тура түшти. Ого кемнинг...е каарып айткан сөзи угулгандый болды: Сен кайда барып жадын? Сени бу ишке улус көстөгөн эмес ...е? Сен кандый да уур керектен жана баспазына омор бүтпей кайтты...» (П. Куч.)
4. Карганнын суу ч...л...п урулып турган эрмегине чаптык этпеске колхозчылар экиден-үчтен келип, жажыл торко олонтө отургылап алдылар.
5. Оскүс-Уул, качан да айтпас учурлу сөзүн айдып ийген ч...л...п, аргазын таппай, эрди тырлажып турган неме ч...л...п, кыймыктанып турды. (П. Куч.)

211. Кычырып, кажы ла сости куучын-эрмектин болүктерине ылгагар.

ПЕХОТИНЕЦТЕР.

Бистинг пехотинецтер — төс жуучылдар. Омор жогынанг жентү де жок.

Самолёт бомбаны чачып, ойто уча берер, танк жолды салып береле, жүре берер. Пехотинецтер кажы ла тураны алып, кайда ла жажынып калган өштүни таап алат.

Пехотинецтер келип, окоптор казып, ичкери барарга жакару сакыйт. Омор жууда өлүмнөнг де жалтанбас. Омордын пулемёттору бойынын жеринде, патрондоры мылтыктарында, гранаттары дезе колында белен.

(Л. Кассиль.)

МӨШ.

Мөш тайганын тындуларын азырайт.

Күскиде көрүк мөшкө чыгып, жаагына толтыра сай жууп алала, уйаларына апарып сугуп, кышка белетенет. Кузукты кышка тарал да белетейт.

Айу уйуктаар алдында жакшы семирп аларга күскиде мөшкө чыгып, онын бажын сындырала, тобогоны чайнап, сайын жийт.

Мөштө кузук бүтпеген жыл тайгада таралдын да, көрүктин де уни угулбай жат. Будактарда жаңыс ла көктөштөрдүн чыйкылдашканы ла томыртканын ачынчылу үнденгени угулат.

Торолоп калган тийиндер курсагын бедреп жүре бердилер. Кушкаштар кырлар ажыра учуп баргылайт, оларды ээчий казыр киш барат. Ач айулар кышкыда уйаларында жатпайт, тайгада баскындап, тамаштарын ужыдып алгылайт.

Мөштө кузук бүдөр-бүтпезин аңчылар көрүктерден билип алат: көрүктердин уйаларына сегис килограммнын ордына он-он беш килограмм болзо, келер жылда мөштө кузук бүтпес. Кузук бүтпезин көрүк ажындыра сезеле, азыгын келер жылга белетеп алат.

Сурактар ла жакыталар.

1. Бөлүгештер деп нени айдар? Бөлүгештерди колбоочыла, улантыларла түндөгөр: олардын түнгейин ле башказын жартагар.

2. Бөлүгештер учурыла канча бөлүкке бөлинет? Темдек береер.

3. Ба, бе, да, де деген бөлүгештердин туйук табыштарынын чын бичилерин жартагар. Темдек береер.

4. Ла, ле, ба, бе, да, де деген бөлүгештердин үндү табыштарынын чын бичилерин жартап, темдек береер.

5. Ла, ле, да, де деген бөлүгештерди куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен ылгаштырар керек жартагар. Темдек береер.

6. Түнгей бөлүгештерди ле колбоочыларды канайда ылгаштырар? Темдектер беригер.

7. Кандый кубулткыштардын кожулталары бөлүгештер ле колбоочыларга түнгей, оларды канайып ылгаштырар? Темдектер беригер.

213. Текстти кычыраар, шиндегер. Кандый күч учуралдар бар жартагар.

Же, балдар, качан (да) жажыл агаш-ташту Алтай (да) сүреен жылбиркек Казар деп атту кичинек күчүгөш журтаган эмтир. Онын кулактары талбак, тамаштары дезе тарбак. Менин көстөрүм курч, тумчугым жыткыр деп, ол кезик ан-куштарга мактанып (та) ийетен. Качан куйругун белине тегерийте салып алган (да), көрөргө (дө) жараш. Онон күлүктин тен жыткыры (да) сүрекей. Чала талтайа туруп, чертик тумчугу тырын-тырын эдип, кейди жыткарып ийзе, женип бараткан жолун тургуза (ла) таап ийер. Чындап, балдар, ол качан (да) көнү женип барбас жанду. Жолой кандый бир ташты эмезе жырааны жыткараар. Кезикте өскө ийттер токтогон жерди айлана женип, тура (да) калардан айабас. Баш (ла) болзын, бу жер-телекейдин үстин (де) онын (ла) жылбиркебес немези жок болор.

(А. Ерегеев.)

КЫЙГЫЛУЛАР.

31 §. Кыйгылулар керегинде билери.

214. Кычыраар. Кижинин чочыганын, суунгенин, ачынганын, кайкаганын көргүскөн сөстөрдү табыгар.

1). «Эх, жаңы-жаңы жылдыстарды мен ачатан болзом!» — деп, Кирюша жаантайын сананат. (Ю. Яковл.) 2) Кала-ак, Барымай, кой балазыла жогыла. (Л. Кок.)

Жүзүн-жүүр сезимдерди көргүскөн куучын-эрмектин аңылу бөлүгүн кыйгылу деп айдар.

Ненин-ненин үнине, табыжына өткөнгөнүн көргүскөн сөстөр база кыйгылулар болор: **ха-ха-ха, мбб-мбб, жипп-жипп.**

Такып айдылып бүткөн колболу кыйгылулар чийүчөк ажыра бичилер: **так-так, как-как.**

Кыйгылулардын кийнинде запятой эмезе кый темдек турар, кый темдектин кийниндеги сөс жаан буквадан бичилер: Эй! Капшай бери бассан. Эй, сен кажы жердин кижизи?

215. Эрмектерди кычырып, кыйгылуларды көргүзүп берер.

1. Эйт-эйт, сен нени айдазын, уулым! (П. Куч.) 2. Ба-таа, мында кандый көп улус жуулган. 3. Ой-ой, түнде

јоткон болуп, карагайларды тазылыла кодорып жыгатын туру. 4. Эх, агаш аразында кандый јакшы! (М.—С.) 5. Эй! Менле коштой отур, најым. (Н.) 6. Ой, Петр Иванович, будыма базып ийдеер. (Г.) 7. О јайла, бүгүн јанмыр болотон эмтир! 8. Батаа, бу Карманның кейин угуп отурганча, карангуй торт кирип калган эмтир ине! (Л. Кок.) 9. Ой-ой, мынызы канайып барды? (П. Куч.) 10. Күзүңи шын-шын-шын! (П.)

Кыйгылуларды көп сабада куучындашканда тузаланып јадылар. Олор эрмектин бажында турар, жүзүн-јүүр учуры кижинин үнинен билдирет:

а). Кородогоны: О, мының ачу-корондузын не деп айдар! (Л. Кок.) б). Сүүнгени: О, кару најым! Бис экү удаан тушташпаганыс. в) Коркыганы: Калак-кокий, кайран балам, Малчы-Мерген баатырым, көк буканы ары агыт. (Чөрчөктөг.)

Кыйгылулар кубулбас, эрмектин члени болбос. Је ненин-ненин үнине өткөнгөнин көргүскен кыйгылулар өскө дө куучын-эрмектин учурын алынар; ол тушта эрмектин члени болуп турар: Ыраактан «ура!» угулды.

216. Кычыраар. Кыйгылулардын учурын айдып береер.

1. Ба-таа, күнеерик јеримди не дейдин. Бастыразы күнле јытанып јатканын. (А. Еред.) 2. Ба-таа! Бу јылдар деп неме кижини мынайып кубултатан турбай! 3. Ээ, Боодой, деп, Сыргачы килемјилү эрмектенди. 4. Ээ, калак ла сени, кайракан!.. 5. Ай-ай-ай, өрөкөн, шуурган слердин ижигерди алган турбай! 6. О-о калак! Слердин јүзигер ле колоор ужып калган эмтир не!

Сурактар ла јакылталар.

1. Кыйгылулар деп нени айдар?
2. Такыдылып айдылган кыйгылулар канайда бичилер?
3. Кыйгылулар куучын-эрмектин болушчы бөлүктеринен ле учурлу бөлүктеринен ненин учун башкаланып јат? Текстти кычырып, јартагар.

Киндик чакыда белең ээрлү турган Сары-атка мине сокты. Сары-ат бойы ла јеп-јенил тап этти. Кулактарын кызынала, шунуп ийди. Ээ, бу Сары-ат мынай түрген чабатан тужы база бар туру ине. Ээзи минип аларда, јакшызынып брааткандый. Ондый болбой а. Он јылдан ажыра, бу койго чыккалы, улай ла минген ат.

Койлорго једе чапты. Јүрексиреп, кыйгырып ийди:

— Кы-ыу! Айт! Ап-ап-ап!

Кой баштайтан торбок кире монгол укту ирик тура түшти.

(Ј. Каинчин.)

VI — VII КЛАССТАРДА ҮРЕНГЕНИН БИРИКТИРЕ КАТАП КӨРӨРІ

ТИЛ КЕРЕГИНДЕ НАУКАНЫҢ БӨЛҮКТЕРІ.

Тил керегинде науканың кандый бөлүктеринде слер сөстин табыштарын, лексический учурын, сөстин бүдерин, кубуларын, онын синтаксический учурын үрендигер?

217. Таблицаны бажалыктайла, кажы ла адалган жолдо тилдин кан-
дый бөлүгү үренилип жат, бичип салыгар.

Фонетика	Лексика	Сөстин будуми	Морфология	Синтаксис
----------	---------	------------------	------------	-----------

Бичиир сөстөр: сөс, сөсколбу, табыш, куучын-эр-
мектин бөлүгү, тазыл, эрмек, кожулта, синонимдер ...

Тургузылган таблицада жетиру белетеп алыгар.

218. Берилген эрмектерде карартылган сөстөргө фонетический, лекси-
ческий, морфологический жартамал берип, сөстөрдү будумиле ылгагар.

Эң ле кичинек обезьяна Бразилиянын тропический
жыштарында туштап жат. Онын сыны жүк ле 16 сантиметр.
Ол кижинин алаканына отурып, ажанып алат.

219. Кычырып, карарткан сөстөрдү куучын-эрмектин бөлүктерине
толо ылгагар.

Эки күн мынан озо Адучы киштердин жолдорына чак-
пылар салган. Бүгүн дезде оморды көрөргө барган. Көрүп
божойло, жаңы истер таап, чакпы салгадый эптү жерлерди
талдап, ол тужине ле тайгада жүрген. Энгиргери кырдан
тужуп жада, бир куран амырынча отоп жүргенин көрүп
ийди. Элик ак жерде жүрген. Ого кандый да аңчы бачым
жууктап болбос эди.

(И. Кочеев.)

220. Берилген сөстөрдү турган будумиле ылгап беригер. Карартыл-
ган сөстөрдү табыштарыла база ылгагар.

Карындаштык, бириксе, тергеезинде, курултайда, шоо-
дылган, түймеен.

● Эрмектер тургузып бичип алыгар.

221. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, бичип алы-
гар.

Сүрт.ш, отург.ш, сог.ш, түж.м, жүр.м, түшт.к, түнд.к,
суск.ш, үнг.р, үч.нчи, тогуз.нчы, үч.лези, кок.р, от.к, ойд.к.

222. Кандый буквалар божодылганын озо жартап алала, бичигер.

Көзнөкк. кондрды. Магазин.ен садып алды. Жалбрак
үз.лди. Кууч.н айдар, утк.п чыгар. От күй.п жат. Тосты
сой.п жат. Буур.л ат. К.рөөде томырды. Көнөк тон.п калды.
Квартираны тол.ды.

-ачы, --ечы, -очы, -бчы деп кожулталардын болужыла жаңы сөстөр
бүдүрип, сөсқолбулар бичигер. .

Көктө, көчүр, тартыш, башта, төзө, башкар, окто, сок,
өчүр.

223. Кандый орфограммалар божодылганын эске алынып бичигер.

1. Кар текшилей кайылып, жалан.ар, кобы-жиктер куу-
кайыжып калган жаткылайт. Жаңыс ла тайга.ардын башта-
ры ак болды. Уренчиктер урок.ордын кийнинде садта
иштегилейт. Жаскыда садта иш көп. Кезик балдар агаш.ар-
дын кургак будак.арын кезет, кезиктери дезе агаштын
төс.өрин күбүредет. Кызычак.ар агаштардын төстөрүн че-
ретейт, грядкалар жазайт.

224. Кажы ла жолдогы карарткан сөстөрдүн учурун, айдыларын ла
бичилерин түндөгөр. Кажы ла сөстө эки туней буква кандый табыш-
тарды темдектегенин жартар.

Тар эжик, кеден таар, чачты тараар.

Атты жек, жеек жылан, ооруны эмдеер.

Албаты-жон, жоон армакчы, ойноор улус.

Өркө чакпыда, тегин жерге өөркөбө, тынг өркөбөр.

● Экиленген уңду табыштарды узун уңду бир табыштан канайда
ылгаштырар?

ЛЕКСИКА.

1. Лексика дегени не?

2. Көп учурлу ла бир учурлу сөстөргө темдектер сана-
нып беригер.

3. Кандый сөстөрдү профессиональный сөстөр деп
айдар.

4. Оскө тилдерден кирген сөстөр нениг учун тузаланылат?

5. Сөстөрдүн эскирер, жаңыар шылтагы неде?

6. Сөстөр лө бузулбас бирлик сөстөрдүн түнгейи ле башказы неде?

225. Кычыраар. Тил, токынадып, баалу деп сөстөр текстте кандый учурлу? Олордыг чике учурына сөсколбу эмезе эрмек темдектеп беригер.

Командование 12 кайучыга «тил» табар жакылта берген. Разведкага барардан озо кайучылар неде ле кире ого беле-тенип, өштүнүн кылык-жаңын жүзүн-жүүр эп-аргаларла жакшы шиндеп алгандар. Кайучыларды старший лейтенант Егоров баштаган.

Жалтанбас советский кайучылар окопко уйуктап жаткан эки өштүнүн үсти орто сакыбаган жаңынан чурап барала, тоолу ла минутка мылтык-жепселдерин айрып. алдылар. Кыйгырбазын деп, оосторын жаба танып, кол-буттарын күйүп алгандар. Эки өштү коркыганынан озо баштап кыймык та жок отургандар. Ле бирүзи, керектин аайы-теейин жаңы ла ондогон чылап, табыш көдүрүп баштаарда, оны «токынадып» койдылар. Экинчизин штабка тирүге жетирер керек. Командованиге баалу эрмек-куучын айдып берерден айабас.

● Сөстөрдүн чын бичилерине аяру салып, база катап кычырып алыгар. Берилген планла тузаланып, изложение бичигер.

1. «Тил» табар жакылта.

2. Карануй түн — кайучылардын болушчызы.

3. Сакыбаган табару.

4. Ойто жол кату болгон.

5. Жакылта буткен.

СӨСТИН БУДЕРИ ЛЕ БУДУМИ.

1. Жаңы сөстөр кандый эп-аргаларла бүдет?

2. Сөс бұдуер ле сөс кубулар кожулталардын учурын жартап, темдектер сананып беригер.

226. Берилген сөстөрдү бұдумиле ылгап, укташ сөстөрдү адап беригер.

Көргүзү: малчынын

Малчынын, тудунчакту, турумкай, кыштузында, кыштай, кышкыда, салкынак, суузымак, төрөөнзөк, мылчузума, айылчылардын.

227. Сөскөлбулардагы сөстөрдн бұдүмине ылгагар.

Күски салкын, жайгы күндер, койчы келин, түштүктин улузы, чечектин жыды, күчтү машиналар, терен билгир, түште келди, бичик кычырар, ашту таарлар, акту сөзим, үредүде жалкуурба.

228. Карартылган сөстөр кандый эп-аргала бүткен, жартап бичигер.

КҮН-ШЫНҒЫРТ.

Күмүш кырлар аржаннан
Күн чыгарда кайкагам.
Күнди ээчип айланган
Күнкелдини байлагам.
Кырлар бажы ак-жаркын,
Ойноп барган от-жалкын,
Күүним менин күн-жаркын,
Күзүңилү күн-салкын.
Сунган суулар — сур-шыңгырт
Аржан-кутук — ай-шыңгырт.
Анда туулар күнөрөк
Айды сакыйт көгөрип.

(Б. Суркашев.)

МОРФОЛОГИЯ.

1. Морфология нени үредет?
2. Куучын-эрмектин бөлүктери кандый эки бөлүккө бөлинет?
3. Адалгыштар, глаголдор канайда кубулат? Темдектер-ле жартап бер.
4. Бир де кубулбас куучын-эрмектин бөлүктөрүн тоолоп беригер.
5. Кандый куучын-эрмектин бөлүктери жүзүндерле кубулат.

229. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн эске алып, берилген таблицаны толтырыгар.

Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктери	Темдектер	Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери	Темдектер

230. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Олордын бұдүми ле бүткенин ылгагар.

1. **Туманду** таскылдар
Терең **уйкуда.**
Кару малчылар
Кўски турлуда...

(Э. Тоюшев.)

2. **Өлөн обоолоор** иштер тыңыды,
Өзөктөр сайын **обоолор** тургулайт.
Оскөн өлөн кадып баштады,
Улустар жанбай, коно иштегилейт.

(Б. Бедюров.)

● Экинчи үлгерде обоолор ло обоолоор деп сөстөрдүн учу-ры башка ба айла түнгөй бе? Олор угы жангыс сөстөр бө айла эки башка кеберлү бир ле сөс пө? Ненин учун?

Үлгерди кычырып, көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзеер.

231. Адалгыштардын кожулталарында туйук табыштар кандый учу-ралда экилене берет?

Берилген сөстөрдү кубулткыштарла кубултып, таблицаны жартагар.

Кубулт- кыштар	Сурактары	тт	лл	нн	кк	Кубултар сөстөр
Т.	кем? не?					ат, кан, бел, учук, тын
Э.	кемнин? ненин?	тт		нн		
Б.	кемге? неге?				кк	
К.	кемди? нени?	тт				
Ө.	кемле? неле?		лл			
Ј.	кемде? неде?	тт				
Ч.	кемнен? неден?	тт		нн		

232. Кычырып, кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап, олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартагар.

1. Кобы-јикте кушкаштар
Кожондожып чуркуражат.
Кызыл, чаңкыр чечектер
Кыйын-тейин јайканыжат.

(А. Ередеев.)

2. Кажы ла кижинин јакшызына бис
Ырысту јаан сүүнедис.

(Э. Палкин.)

● Бичип алала, төс члендердин алдыла чийү тартып көргүзеер.

233. Кычыраар. Солумаларды көргүзүп, учурыла кандый группага келижиپ турганын айдып беригер. Карарткан сөстөргө синоним таап айдыгар.

«СЛЕР ЧЫН ЭТКЕНЕЕР, А МЕН — ЖАСТЫРА»

Бир катап Владимир Ильич Лениннинг Кремльдеги квартиразын бир жиит курсант каруулдап турган. Ол Владимир Ильичти алдында качан да көрбөгөн. Кремльдин коменданты кол салган пропуск жогынан ол курсант квартирага кемди де божотпос учурлу болгон. Бу күнде Владимир Ильич бойынын пропускын айлында ундып салган эмтир. Түште ого кандый да документ керек боло берерде, оны аларга ол квартиразына келген... Часовой онын жолун туй алды.

— Менин квартирамнын эжиги бу — деп, Ленин күлүмзиренип айтты.

— Пропуск жогынан божотпозым — деп, часовой каруун берди.

Владимир Ильич сөс блаашпады, тургуза ла Кремльдин комендантына барып, удурумга пропуск алды.

Курсант посттон келерде, командир айтты:

— Кемди божотпогоноорды слер билереер бе? Ол Лениннинг бойы ине.

Уул бажын ала койды. Ого тарынбазын деп айдарга, Ленин жаар жүгүрди.

— Мен не тарынатам? — деп, Ленин уулды токынатты. — Слер карулдаар службанын законун ла Уставын кандый да учуралда бүдүрер учурлу. Мен, Албаты Комиссарларынын Совединин Председатели, законды ла Уставты бузар учурым жок. Слер чын эткенеер, мен десе — жастыра.

(М. Еремин.)

● Мензинер адалгыштарды чыгара бичип, жүзүннинг ле кубулткыштын кожулталарынын алдыла чийү тартып көргүзеер.

234. Кычырала, тооломолордын учурын, будүмин ле кожулталарын жартап беригер. Эркеледип ле кичинектедип айткан кожулталу сөстөрдү көргүзеер.

КИЧИНЕК БИЛЕДЕ.

Сууны жакалай өскөн чибилердин ортозында кара куйрукту карган эне тийинг жайлап турган. Онын калганчы чыккан балдары жүк ле үч болгон.

Жаан чибидеги уяда жаткан үч тийингештин бирүзи

сүрекей чыйрак, экинчизи јобош, үчинчизи та ненин де учун кыскачак куйрукту болуп бүткен. Онын учун энези баштапкызын Шулмузак, экинчизин Јобожок, үчинчизин, куйругы чолтык учун, Чолтыгаш деп адады.

235. Глаголдордын бүдүмине ајару салып кычыраар.

Кышкы каникулдар — спортло жүзүн-јүүр мөрөйлөр өдөтөн ой. Анчада ла башка-башка дистанцияларга чаналу јарыжары элбек өдүп јат. Балдардын спортивный база-зында јиит чаначылар јуулат. Олор јылдын сайын командалар ортодо мөрөй өткүрип турат.

Мөрөйдө чаначылар бойынын турумкайын, бой-бойына нак ла өмөлү болгондорын көргүзип јат. Олорло бойынын керегин јакшы билер ченемелдү тренерлер иштеп јат.

● Колболу глаголдор канайда бүдүп турганын ла чын бичилерин айдып беригер.

236. Колболу глаголдын бүткенин, чын бичилерин јартагар. Глаголдорды башка-башка ойго, жүзүндерге ле тоолорго тургузып, керектү жүзүнниг солумаларын кожуп, бичип алыгар.

Көргүзү: Мен отургызып алдым, олор көргүзип бердилер, сен конуп тураарың.

Отургызып ал, көргүзип бер, конуп тур, сүүнип јат, бөлип ал, солып ал, ойной бер, өдө кон.

237. Берилген глаголдордон кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрип, сөскөлбулар тургузыгар.

Көргүзү: чаназын тудунып, јолго чыкты.

Көр, тур, үс, кел, тара, тут, бөли, тудуш, кодор, туун, јунун, јүгүр, тонур, көрүн, ур, коры, јүр.

238. Кычырып, јайылган эренистерди ле јайылган ылганаачыларды көргүзеер. Олор эрмектин кандый члени болуп турганын јартагар.

Ајас, је куу тенерилү, ару соок орой кўски тўн турды. Төрт-беш кўн мынан озо тўшкен кар јалан јерлерде чоо-кырайа кайылып калган јатты. Эбире турган кырлардын аркалары корон-сары бүрлерин салкынга кактадып, карара берген турдылар. Андый да болзо, деремненин тууразы јаар чөйилип барган кобыда сап-сары тыттар, ак-чабыдар кайындар көрүнөт. Јаан кырдын эдегинде обоолор эрикчилду карарат...

Деремне эмди жаңыс ла кыш келерин сакып, чаңкыр ыштарын араай өрө чоройлодып, тымый берген жатты. Бу серүүн күнде жаңыс клубтын жанында улус көп болды: кыйгы-кышкы, каткы...

Улус отуруп эдип брезентле үстин бүркеп койгон машинага кыстар-уулдар каткырыжып, чечеркежи чыккылап турдылар.

(Э. Палкин.)

● Жайылган эренгистү 3 эрмек ле жайылган ылганаачылу 2 эрмек чыгара бичип, эрмектерди ылгап алыгар.

239. Текстенг не-иеменинг кемининг артыгын көргүзип турган, тундештирер учурлу жарталгыштарды табала жартагар. Текстинг төс шуүлтезин айдып береер.

Энем, энем! Слер кандый жакшы кижиге. Энемнинг ле колынан алып жиген курсак сан-башка ток ло амтанду. Энем ле садып берген кийим өп-ой болор. Энемнинг ле жанына жүр: сынын да женил, санаанг да жарык.

(А. Ерегеев.)

● Эренгистерди табала, төс сөзиле кожо чыгара бичигер.

240. Бичийле, члендерине ылгап, жарталгыш эрмектинг кандый члендери болуп турганын жартагар. Карартылган жарталгыштардын бүткен эп-аргаларын жартагар.

Мерген эмеш чичкерип, узундап калган. Онын көстөри **теп-тегерик**, кара чачын туура тарап алган. Эркеш эмеш күдүреш бүдүмдү. Колы-буды жоон, жарды жалбак. Жааназа бөкө күлүк болоры жарт. Эркештинг чырайы кандый да жалакай ла **килемкей**. Чачын улай ла «ёжик» эдип кайчыладып алган жүрер. Мындый кату чачты өскүрзент, атрайып чыгар ине.

(А. Ерегеев.)

241. Кычыраар. Учуралды уалалтып беригер. Онон ары не болды?

Чындап та, Агыртунын айтканынча ла болды. Шыран-кайдын койлоры мееске көдүрилип, күн удура түш болуп ла келерде, жаан күрөң айу аралдан чыгып, ары-бери аыктанбай да айыл жаар көндүрө басып клеетти. Агырту белетеп алган ыртыгына жууктап, Мыклай ла Эртечиге шымыранып айтты:

— Аттын чакызына ла келзе, адаарыс. Озо мен, онон слер. Келишсе, колтыгы дөөн лө адыгар. Манзаарбагар. Мында жалтанатан неме жок.

И. И. Оргонулов. Туулардагы таң.

И. И. Ортонулов. Экү.

И. И. Ортонулов. Койчы.

М. Бабаков. Алтайдын тууларында.

М. Бабаков. Одудагы от.

И. И. Ортогулов. Уйдеж.

И. И. Ортонудов. Сакылта.

И. И. Ортонулов. Чанмачылар.

И. И. Ортоулов. Кочуш.

БАЖАЛЫКТАР

Алтай тил керегинде жетиру	
5 класста үренгенин такып көрөри	
Фонетика. Графика. Синтаксис	6
Морфология ла орфография	
1§. Куучын-эрмектинг бөлүктөри	11
Алдынан учурлу куучын-эрмектинг бөлүктөри	
2§. Адалгыш	13
3§. Ат адаган өс лө текши адалгыштар	20
Жаан буквала бичилер адалгыштар	
4§. Адалгыштын жаңгыс ла көп тоозы	22
5§. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары	27
6§. Мензинер адалгыштар	35
7§. Мензинер адалгыштар кубулткыштарла кубулары	39
8§. Адалгыштардын бүдөр эп-аргалары	43

Жарталгыштар

9§. 4—5 класстарда үренгенин катап көрөри	50
10§. Чыңдыйын ла неден эдилгенин көргүзөр жартал- гыштар	52
11§. Жарталгыштардын бүдөри ле чын бичилери	54
12§. Не-неменин темдегинин бийик кемин (көбин-азын) көргүзөр ле түндөштирер учурлу жарталгыштар	57

Тооломо

13§. Тооломонунг учуры ла грамматический темдектери	60
14§. Тооломолордын учуры	63
15§. Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор	66
16§. Тооломолордын бүдүми	66
17§. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары	68

Солума

18§. Солума керегинде билери	72
19§. Жүзүннунг солумалары	75
20§. Жартаачы солумалар	78
21§. Көргүзөр солумалар	79
22§. Суракту солумалар	81
23§. Жарты жок солумалар	83
24§. Токтодулу солумалар	85

Кубулбас

25§. Кубулбастын учуры ла темдектери	89
26§. Кубулбастардын бүдөри	92
27§. Колболу кубулбастардын бүдөри ле чын бичилери	94
VI класста үренгенин катап көрөри	99

7 КЛАСС

Алтай тил керегинде жетиру	103
Үренгенин катап көрөри	105

Глагол

1§. Катап көрөри	111
2§. Тегин ле колболу глаголдор	113
3§. Колболу глаголдын чын бичилери	114
4§. Токтодулу глаголдор	117
5§. Глаголдордын кеберлери	118
6§. Ойлү кеберлү глагол	118
7§. Глаголдордын жүзүндөрле кубулары	125
8§. Молју кеберлү глагол	128
9§. Жөпсинер кеберлү глаголдор	131
10§. Амаду кеберлү глаголдор	132
11§. Жакылта кеберлү глагол	133
12§. Жакылта кеберлү глаголдордын жүзүндөрле кубулары	134
13§. Глаголдордын бүдери	138
14§. Глаголдордон глаголдор бүдери	140

Эренис

15§. Эренистин учуры ла грамматический темдектери	143
16§. Эренистердин бүдери ле чын бичилери	146
17§. Жайылган эренис	147
18§. Эренис адалгышка көчөри	149

Ылганаачы

19§. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери.	153
20§. Ылганаачылардын бүдери	155
21§. Жайылган ылганаачылар	157

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери

22§. Куучын-эрмектин бөлүктери керегинде жетиру	161
---	-----

Улантылар

23§. Улантылар керегинде билери	163
24§. Улантылардын бүдери	165

Колбоочылар

25§. Колбоочылар керегинде жетиру	170
26§. Колбоочыларлу эрмекте токтой түжер темдектеринин туратан аайы	172
27§. Табышкан колбоочылар	173
28§. Камаанду колбоочылар	174

Бөлүгөштер

29§. Бөлүгөштер керегинде билери	175
30§. Бөлүгөштердин чын бичилери	177

Кыйгылулар

31§. Кыйгылулар керегинде билери	181
VI — VII класстарда үренгенин бириктире катап көрөри	183

МЕНЗИНЕР АДАЛГЫШТАР

Жаңыс тоодо

1	менин журтым	төрөлим	энем
2	сенин журтын	төрөлиң	энең
3	онын журты	төрөли	энези

Көп тоодо

1	бистин журтыбыс	төрөлис	энебис
2	слердин журтыгар	төрөлигер	энегер
3	олордын журты	төрөли	энези

Кубулткыштарга кубулары

1	2	3
Т. төрөлим	журтын	энези
Э. төрөлимниң	журтыгнын	энезининг
Б. төрөлиме	журтыга	энезине
К. төрөлимди	журтынды	энезин
Ө. төрөлимле	журтыгла	энезиле
Ј. төрөлимде	журтында	энезинде
Ч. төрөлимнен	журтынан	энезинен

СОЛУМАЛАР УЧУРЫЛА БӨЛИНЕРИ

Жүзүннин	мен, сен, ол, бис, слер, олор
Жартаачы	бойым, бойыбыс, бойын, бойы- гар бойы, бойлоры, ончо, бастыра кажы ла, кандый ла
Көргүзер	бу (былар), ол, онызы, андый, анча
Суракту	кем? не? кандый? кандыйы? канча? канчазы? кажы? кажы- зы?
Относительный (сурак жок)	кем, не, канча, кандый, кажы
Жарты жок	кем де, кандый да, нени де, канча да; кем-кем, не-не, кан- дый бир, бир канча, бир кезек, кезик
Токтодулу	кем де, не де, кандый да — токтодулу кеберлү глаголло ко- жо айдылар

280 00

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1992